

CHUNILAL GANDHI VIDYABHAVAN
SURAT.

Manuscripts Library

S. D. P. B.

Coll. No. 862

Title Lakshabdendu'shvara

CHUNILAL GANDHI VIDYABHAVAN, SURAT

Shastri Dinmanishankar Pustak-Bhandara

No. : 863 Subject : Grammar

Title : Harjhasabdendusekhara

Author : Nāgojī Bhatta Scribe : —

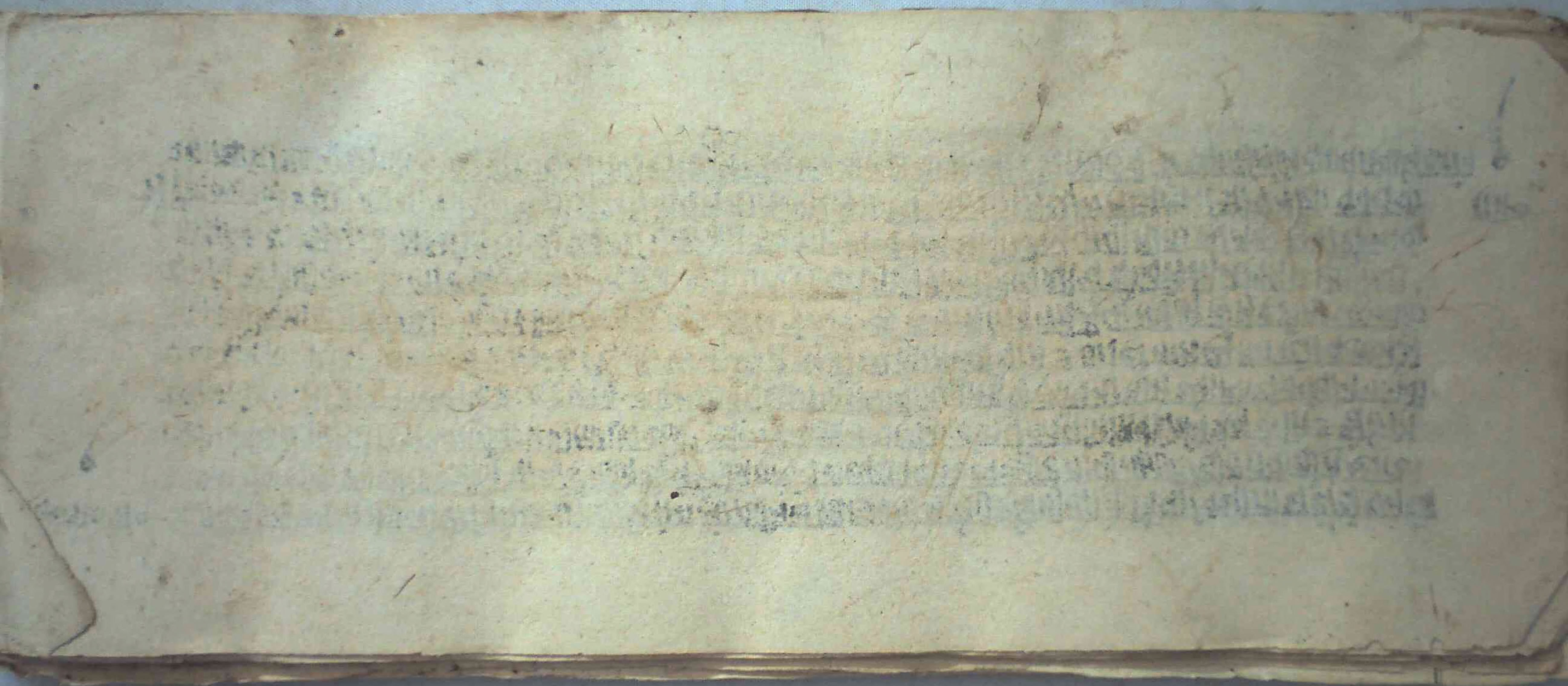
Date of the work : — Date of the Ms. : —

Place of the work : — Place of the Ms. : —

Size : 12.3" by 4.8" Extent : 122 foll.

Language : Sanskrit Script : Devanāgarī

Remarks : Ends abruptly.

ले० सं० शे०
३

पुष्पदन्तसंवेदन एव प्रथमेति ननु पुनर्नवचसीत्याहो जह्युतोतेः क्रिया विनियोगफलकाभिमुखीकरणस्यैव संवेद
नत्वा जह्युतोते हरिणाः प्रत्यक्त्वा प्राभावेत्युपाधी कर्तृकर्मणोऽप्योः प्रतिविशेषणघातकोयध्वमोजमोः सदसद्भावि
चैतन्यमेतज्जामवाप्यते चैतन्यमोप्रथमपुरुषोत्तमवर्तते इति मध्यमात्राप्रवृत्तन्यपुनः कर्तृकर्मणोऽप्योः प्रत्यक्त्वा प्र
पेक्षुहंकाराणां स्युहचैतन्यं अमरत्वतद्देहकारासद्वैतनत्वं नत्रकर्म वि शेषणातयोः प्रतीतिस्तु वेति त्रुति
विशेषणात्पुनः शोतया वा श्याघथेमसदिति अनभिप्यक्तमित्यर्थ इति संज्ञायां विस्तारनिक विषयत्वाद्दवष्ट
हयोगेन मध्यमः अतिव्यवसीत्यादावतिक्रमिणः साध्यान्मध्यमशक्तिवध्यः अहासेच्यवात्ररस्तुपायवादः मन्वाप्य
इति वड्वीहिः प्रकृतिभूतश्चमतिकर्तृककर्तृकएव प्रत्यासत्तेः समानाधिकरणात्पुनः अमध्यमोत्रमयोव्याप्यते नत्र
इति वड्वीहिः प्रकृतिभूतश्चमतिकर्तृककर्तृकएव प्रत्यासत्तेः समानाधिकरणात्पुनः अमध्यमोत्रमयोव्याप्यते नत्र
योगे प्राप्ते इदं अत्राघेवाकोऽसद्युगम इति द्वितीये पुष्पदन्त इति च संवध्यते उन्नमाथे त्येकत्वविधानात्तत्समाप्ता
धिकरणापुष्पदन्त एव कवचतांत एव असाहिः आधेतपदाहितं परे स नमनुवर्तते राहतथाभूत इति पुष्पदन्त इति
सामानाधिकरण्येत्पुनः इति म एवाहं चत्वं च दत्रहं संघुज्यावेति यथा देवदत्तश्चत्वं चैत्येकशेषयुवाभवय इति मध्य
म एव पुष्पदन्तसंवेदनस्यैवत्वाभावात् एकशेषेशिष्ट शहप्रवृत्तिनिमित्तनैवलुप्रार्थवीधात्त्रयपुक्ता समभिप्यक्त

राम०
३

सोपपुनः क्रान्त्यस्य शेषपदार्थत्वात्संवेदं सर्वमाप्स्ये एवं च तत्रवा कोपिभवयइयेवभवच्छुहेनपुष्पदन्तसहोः सहवि
वहायां पूर्वशेषवेति मध्यमोत्रमवेवपरस्यभवतः शेषस्तनानभिधानादितिकैयदः मसत्रापोऽसत्रहात्मधारणात्तया
मिप्यावेवैतज्जामवाप्यते चैतन्यमोप्रथमपुरुषोत्तमवर्तते इति मध्यमात्राप्रवृत्तन्यपुनः कर्तृकर्मणोऽप्योः प्रत्यक्त्वा प्र
पेक्षुहंकाराणां स्युहचैतन्यं अमरत्वतद्देहकारासद्वैतनत्वं नत्रकर्म वि शेषणातयोः प्रतीतिस्तु वेति त्रुति
विशेषणात्पुनः शोतया वा श्याघथेमसदिति अनभिप्यक्तमित्यर्थ इति संज्ञायां विस्तारनिक विषयत्वाद्दवष्ट
हयोगेन मध्यमः अतिव्यवसीत्यादावतिक्रमिणः साध्यान्मध्यमशक्तिवध्यः अहासेच्यवात्ररस्तुपायवादः मन्वाप्य
इति वड्वीहिः प्रकृतिभूतश्चमतिकर्तृककर्तृकएव प्रत्यासत्तेः समानाधिकरणात्पुनः अमध्यमोत्रमयोव्याप्यते नत्र
इति वड्वीहिः प्रकृतिभूतश्चमतिकर्तृककर्तृकएव प्रत्यासत्तेः समानाधिकरणात्पुनः अमध्यमोत्रमयोव्याप्यते नत्र
योगे प्राप्ते इदं अत्राघेवाकोऽसद्युगम इति द्वितीये पुष्पदन्त इति च संवध्यते उन्नमाथे त्येकत्वविधानात्तत्समाप्ता
धिकरणापुष्पदन्त एव कवचतांत एव असाहिः आधेतपदाहितं परे स नमनुवर्तते राहतथाभूत इति पुष्पदन्त इति
सामानाधिकरण्येत्पुनः इति म एवाहं चत्वं च दत्रहं संघुज्यावेति यथा देवदत्तश्चत्वं चैत्येकशेषयुवाभवय इति मध्य
म एव पुष्पदन्तसंवेदनस्यैवत्वाभावात् एकशेषेशिष्ट शहप्रवृत्तिनिमित्तनैवलुप्रार्थवीधात्त्रयपुक्ता समभिप्यक्त

ल०श०शे०
४

तोत्तये एक देश विरुतन्या येन कित्वा तत्रात्रो जसधा तो रिपधि का तत्रेति भाष्ये स्पष्टं दुःसित्यत्र प्रक्रिया लाघवाय विधि
छपवस्याभित्वे वोध्यं भवेतोति अत्रावकाशान्यकार्योः पररूपं कृतेचः यस्मिन्निति स्या निवत्वात्प्राप्य चारणादगोमिति त्रुस
मामस्यानिकत्व एवेति बोध्यं अतो हीद्यो न्यत्र किं भवतः स्पष्टमन्य इति श्रुतं सो स शतित्वे मन्यु मे इत्यर्थः यवस्यैपि बोध्यं
सत्यप्याहने परिहस्य शील एणल का देवात्ममेतत् अत्र मननाये हे पामाजनसमविष्यत्कालेन वसननस्य तद्वर्तमानते
वपरिहात्यैसपोषाये वहात्पाकोराः श्यनानिरे शादि हन एहिमनु धुरथेन या स्यामीति अत्र पुरुषस्य स्य प्रहासयेच
कत्वं परोहे लिट्पठे कत्वं वेसा क्ता क्तमित्येती दश विषयता शा लि सा ता विषयत्वं मज्जति अत घनते लङित्यतो न
यतन इति चातुर्त्वे तेनेत्र भूता हीनसा हृदी तविशेषणत्वा समवा दान्त्व शेषणतेत्या हे भूतत्यादि भूतत्वं वर्तमानध्व
सप्रतियोगिसमय शतित्वं अतीतरात्रेण यामे नागमिन्याः पर्वण्यमेतच्च सहितः कालो घनतनसादि चानुघतनः लि
दुःख स्याः सोत्रो लुक्ते लहलिङादेश शत एक संज्ञाधिकार एतत्पत्रसंज्ञेन सज्ञा समावेशः स्यादत आह वेति लङः
शाक रायनस्यैवेत्यतो ह वनेरिति भवः परमेपरानां गालः सर्वादेशत्वेन तः प्राक्कारकार स्योपोभावेनानेकाल्वा राम०
तश्चित्केचित्तत्रातुवध कृतमनेकाल्वा तित्तिनिधेधार् अतुवधत्वयो ग्पकृतमिति तदर्थः ध्वनित्वे हे प्रो रसः ४

तिसूत्रेनेकालित्विसूत्रेभाष्ये इति जसः श्रीरूपत्रनिर्दिष्टे तस्मात्प्राग् अलिति प्र श्लेषेणानेकाल्वा न सर्वादेशत्वसिद्धिः
प्रश्लेषसामर्थ्या दौदो गत्रामे कोदेशप्रवृत्तिः एवं अत्रा इति प्र श्लेषादौदेशः सर्वोद्देशो बोध्यः लित्वस्वार्थे अत्रयथा दिः प्र
योगत्वाद्विर्वचनस्य पोषणोभयोरंतो रान्वं स्यादिति अत्रैव भाष्ये स्पष्टं भवोक्तु क अविश्वस्यतो चोत्पत्तवर्तते नित्य
त्वादिति कृती कृतमसंभत्वात्प्राग्वाक्किं विनित्यता मयगमादिति भावः श्रौः सपीत्यने अरिति नानावर्तते फलाभावा
दस्वपितत्वाच्चेति बोध्यं अधिकृत्येति व्याख्या नारस्याधिकारत्वमेवेति भावः एकाजितितरु गा सं विज्ञानवडब्रह्मणा
प्रथमशेषता अत्र एव जागृत्यादौ द्वित्वेन दौ ~~ह~~ दधास्ववयवस्यैतो दियवा होइए धातो च प्रथमत्वे का च धात्व
वयवत्वानिवयव होश्च दवेन बोध्या तत्रा इति कर्मधारयत दाहादिभूती रिति क्वे द्वितीयस्येति न कार्यमिति बो
ध्यं अत्रैकाच इत्यादिः कारकस्य क्त्वाप्रदिः प्रयोगमरु एवादि विरुदित्या होणि लोपसिद्धिः स्पष्टं चोदेश प्रत्ययोरिति स
त्रैस्य हिः प्रयोगत्वसुक्तं भाष्ये अत्रा तस्व इत्येवार्थवत्वं अभ्यासानर्थक एव ध्वनित्वे हे दप्रेतेरिति सूत्रे भाष्येन वात्रय हे स
धेवेत्या होसात्परा धोरिति सत्त्व निषेधप्रतिः सिचिस्त्रिति द्विः हित इति द्वितीयोच्चारणविशिष्टस्य पदत्वात्परादित्वस्योत्तास्व
डाघसकारे सत्त्वादिनिवाच्यतावेव स्पष्टं प्रोक्तं योमेव च प्रकृतिग धा आदिग्रहावकृतं स सुहाय्य रत्वमेतेनेति भाष्येण

ल० श० शी०
५

समाधानात्पौततोविधानावधेः परौतावेवेमौ सप्रिडोयजोविहितौ साप्रकृतिराद्येव आगतनामंते निवेश इति यायादिती
 बोद्धारसा स्येव विधेयत्वात् आधा आधाचारणा विधेयान् न तु द्वितीयोच्चारणोवव्यवधानमत आदिप्रहणाभिहित्यसात्
 तपविधित्वाहीन्यसात्रातुर्वर्तनात्समुदायपहन्मिति उच्चारणद्वयविषयत्वेन ससुदायव्यवहार इति तदर्थः कृते तु द्वि
 द्वितीयोच्चारणोनेवार्थबोधादभासस्यैवैवमव्यवहारोपि यत्तद्विहिते लिट्प्रत्ययविषयसप्रमात्वमाश्रित्यप्येव द्वित्वेन
 तः समुदायाच्चि वितातसिडिपस्माति द्वि. धिस्तहा हिति डं न ससमुदायस्यैव्यहत्वं समुदायोपिदिः प्रयोगत्वादिस्यवा
 त्तु द्विर्विषय इति पञ्जासुक्तं नत्वेकदेशक्तिः गता पदितत्वाभावेन क्रिया बोचकत्वाभावेन च तस्य वातुत्वापपत्त्यभा
 वात् अति एवदयते इति सूत्रे अससिति द्वित्वेयस्मभावेत्यासिद्धिमाशंकाधं धातुके इत्यस्य विषयसप्रमा
 त्वेनपारिहर्तरेहप्रथमद्विवचनापवादः अजादेर्धोतो द्वितीयाभावे प्रथमवाक्येनेव प्रथमस्य द्वित्वमिति भाष्ये स्पष्टं
 व्यपदेशिवद्वा वेतनद्वितीयत्वे प्रथमस्य तुताभयसत्तायामेवाजादेरित्यस्य प्रवृत्ते भ्रातोरिति किं तदभावे लिट्प्रत्यय
 प्रथमेकाचसर्वविशेषां स्योदेवंव्यपदेशित्वात्वेवस्यात्तजजागारेत्याहो अनभ्यासग्रहणमनर्थकं च रसिवा राम०
 चनादिति भाष्येयं तास्तनिसनतातणिचि वडि वालो केप्रयागा अतमिधानाहसाधवएवेति नरशयः सौतिरपि ५

तिस्रमाख्या हातुं तो सुपि स इति र्छा र स मेव जग पि यते इत्याहो ल हो ल कृण स्येति न्यायेन निर्वोह इति बोध्यं हे इत्यतुव तं स
 स्थाविप रिणाम्यते तेरा हतयो रिति हलादिः शेषः अत्रलापोभ्यासस्येति न्यायेन भ्यास स्येति नवतृते यद्यपि अभास स्यादेवेति शि
 स्तु त इति वाके अदिहल्वते एव ग्रहणात्प्रत्यासत्त्यशेष ग्रहणसमर्थनम्य भ्यासस्यान्ये हलात्तुयं त इति वाके तो इ शस्येकभ्या
 सस्य ग्रहणं प्राप्नोति तथापि ल ह्मा तुसागद्याप्रित्याया अयेगाभ्यासमात्रेण दंताधि यद्वा संहितायां हलादिः शेष इति चे
 हः अभास स्यात्तु हलमावो म इति यत्रादिः सत्राशिव्यत इत्यर्थो न दोषः शेषोक्तैः प्रत्यासत्त्यान्यस्य ह एवेति एतदत्रान्वेति
 पूर्वकावस्थाने शेषे श इत्यत्रैति न्यायधना हान्ये हल इति हलस्य धपि भवते इत्येवमिदं स्पष्टं तेनोपयोगमलयापि प
 र्जन्यवद्धास्यप्र हत्यभुगमेनेहमत्रात्ते अत्राभ्यासस्येति नवतृते अच इति चोपस्थितं तच्च व्यधिकरणमभ्यासावयवस्या
 व इत्यर्थः अतएव के इत्यस्यात्वे लिट्प्रत्ययस्य द्वित्वं तं गतात्तु किञ्च न ज्ञास्योपि हस्वसिद्धिः हस्वोद्यंभात्वाद् द्विहं
 यौ न तु गये कृयाप्रत्ययद्वयस्य भासं स्य क्वेहं ही की कित इत्यत्र भाष्ये एवमुरतस्य त इत्यनयोपि बोध्यं वाणादोगमिति
 त्रभयोपदेशत्वे एवेति न हवः भवते प्रयो रष्टनामनामनुकरणात्तं तं प्रत्यय एवास्मात्सर्वव्यवस्यवः तस्या
 धं धातुके एवेति धाते ननु निव करणात्वाभावा ननु निव करणात्परिभाष्यप्रवृत्ति उभयाव करणानारादिमात्रत्वाभा

ल० श० ६

वान्नशयो लुक् प्रकृतिवत्तुकरणमिष्यस्यातिव्यत्वेनादादिनानतिदेशाच्च यो सिटीभ्युत्तवर्तने इत्याह लिटीति अस्ति
इदं इह सूत्रमिति यं न सोऽप्येति सूत्रस्यातपरकरणात्तथा हि अस् अतामिति स्थितजनमनेति सूत्रमाख्यं क
रीताभीषेषु विप्रनिषेधसत्वेन परत्वाद् औपेतस्याभीषत्वेनासि इत्याह नः प्रसंगविज्ञानेनाटिलमभेदात्तत्वेन क
णस्येति न्यायात् प्रोप्राप्तस्योपस्यवारणात्तत्रतपरकरणात् द्यातोऽसि इत्येव्यथेति तत्र नित्यत्वात् सायकमिति वो
ध्यमिह चाते एकस्मिन्ने भाव्ये स्पष्टे तेन हेम हेम तत्र रिति सिद्ध उवाजीति तत्रापि वध्यपेक्षया नित्यत्वाद् इति ह्येताभीय
त्वाभावेन तत्रासिद्धत्वाभावात् तदप्राप्तवुद्धः प्राप्तिः अभ्यासविकारेषु बाध्यवाधकभावाभावाद्वाहिलादिः शेषा
त्तत्परत्वं स मावेशो बोध्यः आधेधातुकस्येदं न हि शक्नोतीति प्रकृतो एकयोगनिर्दिष्टानामेकदेशीयत्वं तत्र इति
न्यायेन नेति निवृत्त्यासिद्धेयुर्गुह्यहंते इतीति सूत्रे भाव्ये प्रत्याख्यातं आधेधातुकस्येति किं न गुप्यति स्पष्टमा
यद्यपि लशहेन लङ् लटो गेहं तया पीह यथा संख्यं वाचकं शब्दसाम्यात् शब्दपुनरादिति अत्रार्धधातुक इत्य
बुद्ध्यापलावस्यायो प्राप्तावपि यहीदं न स्यात्तदशस्य कृते त्वे प्राप्तिरेवेति तावतीति भावः लटः प्र. एकार्थस्येका राम०
र्थ इत्याद्यातत्तम्प्रातिर्वीहः डित्वेति सेवी देशात्तत्तत्वं धातुरेणापि लशकमिति भावः पुनरंतं बहुव्रीहिगमोद्धः साव ६

राम० ६

धातुकादिकंचेको विशेषणसंभावयवस्य के इत्यर्थः अत्र एवमिदं त्रीत्यादौ न गुणजन्येवंमेतेत्यादावपि न स्यात्त
आहयेनेनेति सूत्रारंभसामर्थ्यादेकवर्णव्यवधानमेवाश्रीयत इत्यर्थः अत्र क्री कित्वसामर्थ्याद्भूतपतलघूपधत्वात्
योगुणादिको गण इतीति सूत्रे भाव्येत्युक्तिश्चोत्तलघी उपधातयोः समालंङ्घ्य इत्याश्रितः सावधातुकादिकंचेको वि
शेषणोत्तरेवोत्थिता कां कृत्वा तत्परागावयवयुगंतलघूपधारत्वे कोमुगा इति अर्थ इति लघयः लघीवेः इति
गमएव व्याख्यानात्तासंसाः सः स्याधेधातुक इत्यत्रोत्तरं सीतेतद्वाप्येतसकास्य प्रत्ययाद्यवयवस्यैव सभवेन क
लितमाह सादाविति लघीवेः इति सूत्रे हि तः पाणिनेः यादृजिभाष्ये स्वरसतत्रयोपाविभागः लटित्यत्र क्रियायां यामि
त्वादि अस्तुवर्तते शेषे इति अक्रियायां यप दार्थ्यं न च क्रियायै न्यादिनिष्ठैव सिद्धे शेषग्रहणे व्यर्थः भावकं त्रीति
मुनसलभ्यां लुटो वाधाभावात्तत्पननुवास रूपविधिना तत्सिद्धिः तमुनकुलानिति सूत्रेण पुलग्रहणेन क्रियायां या
क्रियायां सुपपरवास रूपविधिना तत्पयातसुभावत्तापनस्य भावोऽयं उक्तत्वात्तत्सर्वचेदभावे स्यात् अशिविच्चा
शारिष्ट्या प्राच्या अनेनार्थेऽपि वेधितं दलकल्प्यमानार्थानुराद एव डि चैतेतत्र अर्थोत्तरकल्पनानिरूप्य
मिति भावः यत्र भाष्येणां च प्रापेण्यहं प्राप्ताद्यो र्थाववादेनार्थोत्तरनिवृत्त्यर्थं ब्रूहीनवहतात्पारिवर्ति स्पष्टमेवं

ल०श०प्रे०

6

ल० श० प्र० प्रसारणादीति आदिना ब्रुवई डभावः संभवत्ययोजनेति इदं प्रयोजनं सर्वादेशत्वेऽवतारं यावेशत्वेऽप्रत्ययत्वात्तमं थरमिति
 संभवत्ययोजनतया स्वविषयभावसंभावनायाऽऽत्त्वमात्रं न स्वविषयसंभावनायाऽवतारं प्रवर्तयति इत्यर्थः समवतारमिति
 मंदप्रवृत्तयेव तत्र भित्तिभावः एतेन नृपयप्युच्चारितं न न्यायार्थपित्वे सुचरितार्थस्य हात्त्रोऽस्यित्यतः कित्यस्य कित्वेऽपि तादी
 तुक् संपादनेन चरितार्थपित्वे कुर्यात् उक्तं न्यायेनांतरंगेण प्रत्ययघटात्तेन वाधापत्तिरिति पक्षस्तद्वदस्य पित्वसामर्थ्यं
 सिद्धत्वाभावात् वस्तुतस्तत्सामर्थ्यं सिद्धस्य डिच्चेत्यस्याच्चाप्राप्तिरेव डिच्चेत्यस्य सावकाशत्वात्तात्तद्विप्रतिषेधा
 तीर्तदेश इति भाष्यस्य सावकाश इति प्रवृत्तौ परिभाषात् विशेषात्प्रवृत्तौ सर्वदेशः सिद्ध इत्यर्थः न च गुरात्तद्विप्रतिषे
 धार्थत्वं सर्वदेशत्वत्वे चार्थकेनात्परे च मित्यन्योन्या अपेक्षा सर्वदेशत्वालाभं अतो देशत्वमेव स्यादिति ताव
 एतद्विप्रतिषेधोक्तिरिति न्यासेनानयोरेव तीर्तदेशादित्यर्थः केनात्परे देशत्वमिदं डिक् गुरात्तद्विप्रतिषेधा
 र्थत्वं बोधनं वा सर्वदेशार्थत्वेनाहोपात्तस्य छेदे इति सर्वभाष्यके पठ्योऽतस्त्यानि कश्चाप्यंतात्स्यादवहात्त एव हि
 स्थानिकस्तु हात्त्र एवेत्योऽङ्गित्यं डिङ्गुत्तमस्य विषयीतत्वेऽस्यः एतद्विप्रतिषेधोऽपि नो भवतीत्युक्तं मुक्तिः सिद्धः अपित्वयत्
 तात्पित्वेनोत्पत्तयेऽस्यानेजायमानहेतोरतस्मात्प्राप्तमप्युत्पत्तयेन एतेन सोऽहं डिच्चेत्येवास्ति निपातमवतारमिति ७

॥

19

गये ह वा य ख्वादे सात ह च्यतरंगानपीति न्यायकज्ञापकसिद्धे न सर्वत्रेति न्यायेनानित्यत्वाच्चमेतिः अमीयबालेति यं
सपिबेति यस्याडागमः सत्यर्थः सामर्थ्यादिति अन्यथा प्रक्रियालाघवायडुनस्वविदभ्यात् इति भावः भवानीति लङ्
हावा प्राप्नोमि इति नुमो न इति वक्तव्यमिति रिति स्त्राणात् एवं हेतुवैषम्यं अनघातने च ये वडो हि तेनाघघञ्च
मुंत्मा हात्प्रत्ययमिच्छेत् उच्यते एतदिति अंतरगत्यातिवादिषु कृतेषु नित्यत्वाद्धिकारेण कृते विकारं तां गत्या डा
गमः लकारप्रश्ने वेगालावस्थायामेवाडिति षष्ठे मास्ये यहातेरमुक्तं न न्वत्रपहः करोति या होउ प्रत्ययाधुन
त्वनिवृद्धनमनुदात्तत्वमठः स्यात् उहाते तु त्वमवदित्याहो चणत्वाथमिति चेन्न उहातयहे स्वरितत्वे प्रतिज्ञानात् स्वरिते
नाधिककार्यमित्यप्यर्थः यथा त्वलवतापिस निशिष्टस्वास्प बाधनात् परेशास्त्रिगवे लवतोपि परशास्त्रस्वाध
नवात् अधिकः कार इत्यप्यर्थः तेन पूर्वगापरस्वाध इति स्य च स्वरजनेति सत्रे मास्ये च्युते एव य-रूपो ने पल
मेरु इत्यलं च भवदिति च वात्राहेः पश्येत्पाहेलोपापत्तिः अतु वत्र धातोरेत्यस्य विहितविशेषणत्वेन पश्य
हेन परास्यकार्यविधावा ननाभावात् विधिनिःसंप्रश्नः संप्रश्ना विचारस्तदा कर्तव्यमिह वेत्पारिरूपः या सु इ पसीपु
लेयनं हा प्राप्य पसीने कोणाणि घृतयातां गत्यात्परस्मैपदानां तमादीनामुदात्तत्वैकते या सु उनुदात्तः स्यादित्युदात्तः स्या

माध्यः तोया इति व्यक्त्याऽपवदः शपते न च वेदमपि भवेत्कारणो यस्यः पुरातनं पदं दुर्वारं यत्नगता इति न्यायेनेयं सत्त्वादि विवेचनं
 दुरित्यसिद्ध्यापत्त्याऽर्थवत्परिभाषायाऽप्यस्य सत्त्वादिप्राप्तिरप्युक्त्या विवेच्यतेऽप्रवृत्तेः अन्यथा गमसत्त्वे क्वचित् सत्त्वाप्य
 नावेनतरसिद्धिः स्यादेव किं त्विति च-इह त्वेव न गकारोपि हे शपतेनेन स्मृतिः सिद्धिः स्यात्तु रित्यत्रेत्वापत्त्या नायं किं दित्याशयेन
 हर्षितेत्यादि-निमित्त इति-किं तिसृति यो गता हर्षा प्राप्ता इत्यध्याहारं तां सद् साध्य सामभिवा हारं न्यायेन निमित्तत्वं
 तु ध्यत इति केचित्वाति क कता त्तानि निमित्तं ग्रहणं कर्तव्यमित्युक्तं भाष्ये तां कोः कित्तेन सापेकेन प्रत्याख्यातं मुणा सद्
 विशेषणत्वेपि किं त्विति अव्यवहिते उपरि लब्धस्य पूर्वस्य येषां प्रवृत्तयः सन्भवन्वति भाषायादुवाचान अनुवा
 द्यपरिभाषातोति तदुका गुणवद्वा अवस्थितं सत्त्वं यद्विषयमेवेत्युक्तं भाष्ये तस्य निषेधस्यानुपलब्धं भाष्याधिकरणं सत्त्वं
 स भवेत्तदप्यर्थवत्ते कारकाभिक्तिर्वलीयसीति न्यायेन यस्य च भावेनेति सप्रसङ्गं पुनस्तस्य कसिद्धसाध्यादित्या
 यस्यापि भाषाया वा धर्मावचितः तन्निमित्तं ग्रहणं वसाम ध्याति चापकेन वापारिभाषा वाध इति तत्त्वित इकं इति च सत्त्वं पुरातनं
 त्रावृत्तते अथोपकारात्तत्र राह कल कृणो इति कृ पल कृणो इत्यर्थः स्यात्ता मिति वातो विहिततसा दीनामित्य
 र्थेन यत्नो राद्युदात्तं च तिसृत्वाप्येता लस्य सा सुहि अत रात्वाद्य पूर्वपा सुधपि निर्दिश्यमानया भाषया तत्त

गम ०
७

तिः सा हि लुङ्-मा स्तित्या रौत्य निषेधार्थमाशङ्कते न माङि-ति न होष इति केचित् त्रः आङ्-माङो चेति सत्त्वं तस्येन ताङो विशिष्ट
 स्य ग्रहणं किमेतर्पं प्रतिषेधार्थकं संप्रत्यया र्थं प्रमाद्युत्तमित्या रौमाभूदिति भाष्येणात्तत्त्वावबोधनादिति यरेऽप्यापविहेति
 व्याख्यानादिति भावः अत एव तापो ग्रहणो इत्यपि वक्तव्यं यद्वहणमिति उक्तं भाष्ये मसुवोः अत्र पितात्यतु ह जाव न वृत्तौ वा फल
 होषयो रभावेन तेन नुक्तिः भवति निमित्तेन कुत्वज्ज्ञत्वेन विद्यमानादिति तत्त्वं च सर्वोद्देशेन न पृथक् तत्त्वं अत एव ताङो विहाय होषो
 यः भाष्यानु अस्ति स चोय त्ते इति सूत्रेण यत्नं भातेनेन स इति मध्यममिति न्यायेनोभाषां संवध्यते सांवादे सेः सा तां स्ति
 च चेत्यर्थः लुकापि स्थानित्वा तां ल्वधित्वा तत्प्रत्यय लृणा सत्त्वं नियमार्थं विध्यर्थं त्वेपि सांतादिति विशेषणं
 सामर्थ्येन अयमाणां तां पाः अत एव त्रिक कृता सकारः स च एव विशेषणं मित्याशयेन सुवर्द्धेति स्थानित्वा च प्र
 तिषेध उक्तं नतु सित्तल्लोकोपितं विषेध आरधः सित्तल्ल इति प्रष्टेपे दिस कारको नेर्देश इत्यस्य भाष्य संगतिः
 तदुच्चारणाभावादिता भाष्ये प्रदीपोद्योते विस्तार इत्याहुः इति प्राप्ते इति प्रत्यय लृणा न प्राप्तिः आहं तादेवेति विद्यति
 तन्नेयमस्तु न व्याख्यानात्तत्त्वं इति तत्र प्रकृतं सत्त्वं भाष्ये स्पष्टमेतत्सर्वं अङ्गारावित्तु इति सुपदेन तां चिति
 व्याख्यानादिति भावः लिङ्-मि तेहं तत्तत्ता वा तादिना आश सावचने लिङ्-पि गृह्यत इत्येकं अतियन्ति नमिति

ल. ७० शे.
१०

हेतिः उहहरोसुहविमवनसुमिहमवनपोहंतदेतमजोर्भविष्यत्कालपोरनभिनिर्वर्तिरितोवाकादस्यतेप्रमाणान्तरसुतयो
रभिर्पतिवक्तावगतवमप्रयुक्तैश्चानिलोऽप्यसंगीत्परसमुपावपवानिशवनकारस्यैरावमित्यर्थः प्रदिमानोऽप्येत
न होयः अनर्थकत्वात्प्रमादनामनुपसर्गत्वाच्च एवंचलोऽप्यहणामर्थकमिति भाष्यस्य दूरेऽप्युपावितिदूरः कृतेऽप्येता
तस्याप्यनुकरणात्तस्याप्यप्यनिषेधइतिनिरूपितं अतः शुरुष्येतिहेतुत्वंस्यत्पुत्रांतरं रे शइतिहेतुशप्रतिषेधा
र्थमितिभावः अपनेचेत्युत्तरं सूत्रमपिकृतवदतिमिदं देशप्रतिषेधार्थमेव शेषविभाषाः अकस्मात्तुक्तिरुक्तं ननु
संहिताधिकारात्तदिवहाविवकाभांरूपद्वयसिद्धौ विभाषाग्रहणं व्यर्थमेतद्व्याहसंहितातिः अत्रैकपदं शब्देन
खंडं पदं अतएव नित्या समासइतिचरितार्थः अतएवाप्यत्रैकपदं लोपद्वित्वे संहिता अतिरेकवत्प्रसज्यं च दत्वा
भावश्च दत्तं तद्विदुतेनराजीमतीत्याहो न होयः अन्यथातत्रैकशये कोऽप्येतिनस्यात्प्रतिषेधः अर्थनिर्देशश्च
निमसत्तापामित्यादिभिर्पुक्तैरुक्तइत्यर्थः सचक्रियावाचित्ववो धार्थइतिभावः पाणिनिस्तुकाश्चिदर्थरहितोत्पद
निकांश्चिदर्थरहितान् अतएवमवादिस्त्रेपरिमाणग्रहणं कर्तव्यं कुतोद्यततमशब्दो धातुसंज्ञाविषयं त्रिनयनमे
धशब्दइतिभाष्येनक्तवृत्तिस्त्रेपदपरिमितः काश्चिद्वचनवचनान्यरुतिउपहिर्नशामनेत्कंहितीशोऽप्यायारि

राम
१०

तितेतनेरितमिदिद्विधिरितिभाष्येउक्तंथानमोचरिवइतिसूत्रेभाष्येउक्तं कस्त्वपिपचारेनोत्रियावचनत्वेयत्नं करोतीतिव्य
र्थस्वल्पाचार्यश्चित्रयतिक्वचिदेकंक्वचिन्नेतिउपलक्षणमितिअनेकोर्थोअपिघातवोभंजतीतिभाष्यमत्रमानतचप्रयो
गात्सारेणोवनत्वमप्यहंभाष्यस्यापिशहारएववसेधेतेतावितिसूत्रेगतावित्युपादानात्तद्विषयात्पामित्यर्थनिर्देशोऽप्यासां
पदतिवोधाद्योतकोऽतिअतएवातुमभवम्पदोऽसकमेकत्वाच्चत्राप्यसंगीस्वित्युत्ता निपातानां धातुकत्वं वाच्यं कत्वेचाभ्युपेक्षित
धद्वौ अकमेकं हविह्वयमयजीवित्तरांलज्जासत्तास्यतिजागरणशयनकीडाहविरास्यर्थं धातुगतात्तमकमे
कमाह रितमिपुक्तिः इति आत्मनेपदानां आत्मनेपदशब्देनात्रप्रकृतास्तुः स्वरश्च्युतेनानस्यनेतिभाष्येस्यैवसावेधा
तुकमत्रयिदित्यप्येतामन्तव्यवेदत्यत्रगहिवहावनशविटोरेकारेशस्यापित्वाडित्वेराणानापीतिः एकादेशस्याप्य
वैधेधोऽप्येतेऽस्यापित्वेत्वेनाहोसात्तत्पर्याधेधातुकयो रितिपठित्वेदत्पक्तुशकमितिज्ञेयं ननु हृदपादोमनेहृदः कि
तिवेतिनिषेधामापत्तिः यासः सेतज्जदेशानां हेतुनेतिज्ञापनदिकारणं इजाहो धातो रकाचैर्यतोधातोरि
निकास्त्यप्यादित्यत आसलिहीतिचानुवर्तते इयमेत्याहोतुनामसंनिपातपरिभाषाविरोधात्तल्लिखितमिहाहितस्यग
रुक्ता इजाहोऽहमजोविहितेतिशेषो न होयः इवागतेरित्येवमृच्छइतिपुष्टासादर्थोतरस्यासंभवाच्चिजाहोऽहमज

ल०श०शे०

[illegible]

JRo

न घटनस्तत्र त्वत्वे तु कूल व्यापार इति बोधसंयदिस्त्विति अभिविधौ संयत्येति सूत्रपठित इत्यर्थः अनन्विता र्थात्वादेर्नि संय
देर्हि सिद्धवत्कृतो योग्यत्वात् एतत्तिरुपा र्थकत्वादि ति भावः इव्यं संपादयतीत्या हेतुधातु नो मने कार्यत्वात् स्वस्वत्वा क्रांतत्वा
करणमर्थः केवल्यपदे अपतु प्रण गो ना पाद्यः उन्नतु संयोगानु कूल व्यापार वाचित्वेना स्यापिशेषवाचित्वात् एतेन क
सजातीयानां धातु नामवप्रत्याहारे ग्रहणात्संपदेर्विशिष्टस्या धातुत्वाच्चित्त्वमिहमित्यपात्तं अतदुक्तं आमत
स्यात्मनेपदाने हेत्वात्प्रत्यप्रहणाच्चेति भावः तृतीया तादृतिः अनुप्रयोगः स्येति कर्मणि घञपंचमर्थे षष्ठी अ
त्र न प्रत्याहार्य ग्रहणं अनुप्रयोगस्येति वसिष्ठे कञ्ग्रहणात् पूर्ववदिति तृतीया तादृतिः पूर्वशब्देन एवोपादाने कात्मने
पदे वा समापनं तडिति इह सुखलक्षणं कानवोपि एकारेष्वाणामिति थांसः स इत्यनन्त्यमप्येवं तेन डेत्पादिरिति आत्मनेप
दाना मित्युत्र भाष्ये स्पष्टमिह मे करे शुक्ता वस्तुतः परस्मै हेत्वयुनः प्रसंगविज्ञानेन डादिषु कृतेषु कृतेषु लहेतुलङ्कारात्
तिन्यायेन नैत्वा मातुलतः प्रथमस्यापत्रभाष्ये स्पष्टं किं तु स्यादिति किं ह्यस्यादित्यर्थः द्विवचने च स्थान्यचः पूर्वत्वेन ह
द्ये स्ववचने इत्यादौ काया मवाहचः परस्मै तित्यनेनाहो हमा धु द्विवचने चात्यनयोः सा मीनाधिकारणासम्भवात् द्विवचने
शब्देन तन्निमित्तं लक्ष्यते तौ चात्यनेन सामानाधिकार्यं तदाहो हत्वनिमित्तं चोत्तप्रत्यासत्त्यात् तन्निमित्तं तन्निमित्तं कारेशे स्येव स्थानि

[illegible]

॥॥

۱۹

नन्वात्सं प्रसारणस्य हेतुं कृतेषु प्रवृत्तादिभिर्न चार्थवत्तत्र त्रिविधे धेद्वत्त्वे हलादिः शेषे उत्तराखंडे संप्रसारणोपवेत्तुं संप्रसारणं
न स्यात् न संप्रसारण इति निषेधात् अतएवासंप्रसारणस्य त्रापि हि त्पुनरुक्तिश्चरितार्थेति हि क। उक्तं च ब्रह्मरूपित्यादाव
भासविकारे वाध्यवाचकभावाभावेन पूर्वहलादिशेषेतो गेरात्वात्पुनरुक्तिश्चरितार्थेति हि क। उक्तं च ब्रह्मरूपित्यादाव
इवैव हीर्घाकिता इति सूत्रे भाष्यस्य न नृते इत्यादीते नैव नायेनोक्तत्वे कृते हलादिशेष इति बोध्यं प्रत्यये किमिति अ
गेन हेतुः किमर्थे इति प्रश्नः अत्र श्रुतिः अन्यथोक्तत्वात्प्रातिपत्तिरिति तत्त्वाभावेन न संप्रसारणं इति निषेधानां प्रति
तएवासंभवं सतां प्रसाधिकार उक्तो भगवता क्व प्रागभासविकारेभ्यो गाम्भिकारेभ्यश्च भासेन प्रत्ययैक्ये भविष्यतीति वाच्यं
अभाससंभवं जैक कवा कतया लिटि पूर्वोद्वेगयोः पूर्वस्य नृते हि त्पुनरुक्तिश्चरितार्थेति हि क। उक्तं च ब्रह्मरूपित्यादाव
रित्यस्य स्रष्टात्वेन तद्विषये सन्नतस्य हेतु इत्यर्थेन सर्वथा परेन निमित्तत्वं रूपपारे च भासे जैक कवा कतया तु प्रत्यय इत्यस्या हत्या
न होषः अत्र हीर्घाकितात्प्रादी यङ् लुपंतेन लुप्तोति निषेधानि त्यजेन न कृतिरिति भावः वक्तुं सन्नत हा हेतु भावे पि अ
गसंज्ञाद्वागः स्य प्रागभासत्वं नियमजः पावुदेः पूर्ववृत्तिर्यापय निमित्तत्वात् एवं च चर्करीत्यर्था इत्यादी होष शं कैवनेति हि
क न न पदे हेतु हा तस्यैकात्वात् मिचारात्किं तेन न मिदं सत्यमिमानात् एकाच्यहोति तिष्ठति यच्च ति एकाच्य इति किमि

ल.श.शे
१५

व ज्ञापनायेहेनेनानिस्मन्प्रहणानिति सिद्धमिति केचित् न खेति यद्यपि कृत्रिम् कौलाद्यवमस्तितथा पोकसैवला
भाषे प्रत्याहारप्रहणोक्तौ शो दुर्ज्ञेयता चेति भावः तदुक्तं तत्र तत्रावधारक इति सन्ने भाष्ये अतः प्रयोगात् मुक्तं वा धनं स्पृ
तिकर्तुं वचनाननी विना इति रूपापवाद इति परत्पुम्मेकारे शोयन कृतां आन जे इत्याहो गुणस्येव प्राप्तेः अभा सौमिका
रेवाध्यवाधकभावभावेन पूर्वोपस्थितहलादिः शेषात्रैर्हीर्घ इति भावः अत्रालिखति व त्रैतेनेन नृवातो रशधाता अयडं
लुकिनाय हीर्घ इतिके धित् आदिग्रहं गत संविधिनि ससाथं धिव धा हो प्रत्यय इति तेन यया धावति ययो धावनपि
होन लोपः आगस्वभाष्ये स डीत्युक्तं तनत कारमारभ्य माहिङो डकारेण प्रत्याहारः च काधीते वेद्यत इति भाष्ये
रय/सवो लोपे स डीत्यस्यैक हे शुकं प्रत्यावा व्यानं न पुक्तं तत्र स डीत्यस्य धादेः साताहं संभवेन प्रत्यय इत्येवाध्यात् जसल
कृताः यत्तु परस्येत्पधिकारेण प्रत्यासत्पावा व्यानेन चाखं डे कपदस्यो निर्मित निमित्तो ग्रहणमिति केय तेनोक्तं तावति
लिं छं ततो वचनमेव व्याप इति परे ह्यतितां ससो लोप इत्यतः ससो रिति सः सीत्यतः स इति वचने लोप इति लोडाह
शस्येत्यथी सलोप इति लिङः सलोप इत्यनेन इत्युक्तं कारव्यवहारामात्रफलकोन विभक्ता विमस्योच्चारणमात्रेयत्वं केऽप्र. ताम०
हते त्रैस्वधोरत्यत्रोपपादितो हि संज्ञाया निवर्तते षत्वमिति लक्ष्यं संज्ञापुनः प्रवृत्तिरिति भावः युगपदेव बोधोः यत्वं दध १५

योरिति प्रतमे हेनेति शेषः रस्येत्पुक्ते इति मते नित्यनेन तन्मतेषां भाष्यानुप्रहृत्य स्पुक्ताभावत्पस्यवास्तवस्य बोध
नात्तु इहं गैरिति हीर्घाकारांतानामुक्तत्वादेव वमथाजं येति इह भावनिपातनमारभं एकाच इति तेन जाग्रदीधीत्यादीनां व्या
हृतिः शक्तिर्भाष्ये त्वनुवधारितः णोदृश्यते पवित्रि उपचेव प्रसिद्धतात्पर्य जिह्वादिस्तरादि सुबुध्यतीति यद्यपि भाष्ये
शुपवानिर्देशो नास्ति तथापि माधवादिप्रामाण्यादुक्तः तस्य विद्वयतीति अतएव शेषमुच्यते नास्ति सूत्रभाष्ये तपितो हपित इत्यु
क्तात् तत्तु परादिसौवनस्त्रिहिव्यात्वांतात् शपधातोर्भोदे हिंवादे अयदृणां शन्यतीति शपनानि देशः क्लृप्तं अलिप्यत्वा
द्विरेव नृगं न इति सूत्रभाष्यप्रमाणपरत्वात् हिंस्त्रिहिव्यात्वात् इति विभक्तविहितस्य युषाद्यः बाधकत्वमुक्तं निरुद्धत्वं त्वेना हाहा
थस्य सेतोप्रहणाभाव इति केयदः संघर्षाधीना धेः पाठः नृवाति कृपामिति सेपिन व्याया अकित्वविधानात् अतएव स
लेमसिर्नोक्तः युष्येति शपनानिर्देशो माधवादिप्रामाण्यात् तव सतिर्भोदिः वसिः प्रसारणीति भाष्यात् शक्य इति चेदुगो मि
मतेन वक्तुं तोभाष्ये लोप इत्याह भावेन हिवाहरव्यनिर्दमेव विद्यति विनष्ट इति विकारादिदेशस्य व्यावर्त्येव
वत्योता खंडनव्याचनरशपतिः विंदति रिति भाष्ये पीतिर्वेदति विनष्ट इति विद्यतीति पाठ इति भावः सप्रत्ययलभ्यमान
विंदति विद्यतीति पाठोपादेः प्रहणानुभवे यदहं तावन्तं विंदतीति प्रयोगात् स्यावे होनुकरणादिकः सन्वात् अतएव स्यावभाष्ये

ल.श.शै. १५

विदेरिति वक्तव्यं इह मा भूत विरहितः तत्र हि ते कथं एदया चोर्वभाषातदयाचेः प्रतिषेधः शविकराण्यस्य विभाषाल्पिकराणां
 यमिति पस्य विभो धेति सत्रे भाष्ये क्तं नौदाहिकस्यापि ते हे अविदेरिति वा त्रिकेने ह हणामेव स्यात् एव च यदया चोर्वभाषा
 अपेक्षोपित इयं वातिकस्यावशकत्वेनेतन्मात्राव्यञ्जना संगतमेतत्पुत्रया गमप्युदात्तत्वेन वा त्रिकेने ह हणामेव स्यात्
 वग्रहणमिति न दोषोक्तवत्पुत्रयाव्यञ्जना संगतमेतत्पुत्रया गमप्युदात्तत्वेन वा त्रिकेने ह हणामेव स्यात्
 ततश्च तस्य भाष्यमुपादाय वेति रत्र विवृतिर्नो विलुप्तता भवत्यस्य प्रणिपेधो भवत्येव विवत्ररिति विवृतिर्नो विलुप्तता भवत्यस्य प्रणिपेधो भवत्येव
 दात्तत्वादिदृष्टीये धः सिद्ध इति तदेतेन परासंती दारिकस्यापि सैतत्वे अविदेरित्यनेन वेत्तरे वग्रहणोर्वभाषा
 ता न वेति तेन दक्तं दस्मिन्नत्र प्रयेत्ते कृतमित्यतिपत्राः शुक्लं धौ केन न निजि शिष्टेनोति तदंशान् नुत्रो मग्रः पु
 त्रौ संक्रामं क्रममिति भाष्यमवहाग च वसति कु धेति दनु दविहो दं त्रामिति न शो कं लोत्पादिगमकाच्च त
 तव द्वातु च वदिति भाष्यप्रयोगाच्चेति भावः अकमेक इति हे व दत्तो यत्तदन्तं स्पधत इत्यत्र स्पधो पच के
 शवनेन द्वित्रिर्वा ध्याः शपूर्वाः हलादि रित्यतः शेष इत्यनुवर्तते अत्रादि रित्यनुवर्तते अत्रादि रित्यनुवर्तते अत्रादि रित्यनुवर्तते
 त्रशब्दोक्तिरत्रावर्गा पेह या धात्वादिभूता इत्यर्थः तेन वव श्वेत्यत्र वस्यन शेषः स्वयं किमस्य भगवतोः किम

गाम १५

पूर्वोक्त्युक्तौ अत्रादिष्वपि वयः शोभापत्तेः आशिष्येवेति आशीः प्रतिपादक नाशय चेति वाच्योर्थः अर्थोत्तरेणो वादितपरस्मै
 परमेव अत्रा एक एक शब्दो महायवाची द्विच वनांतेन समासः द्वयोरेव मध्यसंभवादिषाहा संयुक्तेषां हि सिटीत्पादेषु विप्रोष
 गां एकदेशात्वेपि सोत्रत्वाद् द्वित्वस्य हलादिभिर्न मित्रैर्न तत्र मित्रादेशादिभिर्न मित्रार्थः निमित्तं च प्रयासोपस्थितो लरे
 वेत्याशयेनाह किंतीत्येति गमनेन स्यादितो यद्यपि किंतीत्यनुवर्ततथापि लिटोऽङितो संभवात् किंतीत्युक्तं अभ्यासलोप इति
 विशिष्टावधिरत्र प्राप्ता प्राप्तिर्विकेन च लोप मात्रै विधेयता पर्यवस्यति यद्वा समासेषु हेतुविधेयतया न यो हिसंज्ञिता
 त्वये क्वचित् लिटोऽङितं किं पाप द्यत अभ्यासविकारं वाध्यवाधकभावाभावेन दीर्घोत्पत्तं वाभ्यासरीयेण वाभ्यासलो
 पोप्रासुत्तं किंच प्राप्ता दत्वाभ्यासलोपस्य दीर्घत्वेन वाधसकृत्तस्यायाच्च न पुन स्तो रीति भाष्येन क्तं शाहीतर प्राप्ता
 चलो न निरतः अभ्यासविकारे पुन वाध्यवाधकभाव इति तदुक्ता प कृमि इत्यासावत्रिकत्वात् प्राप्ति यत इति तदाशय
 प्रतेन वत्रान्यतरस्मिन्नकृते सर्वथा प्रवृत्तिस्तद्विषयः सन्याय इति के यये क्रमपासदी इति कृते इत्यस्या प्रोप्या
 चीकरिदिति गुरो यद्वा लुको रिति सत्रोक्तं न दुदाहरण पर भाष्यविरोधापत्तेः यन्निबन्धे सदीत्येव सामर्थ्या

देवाके द्विष्टिययत्वे मध्ये धलग्रहणां स्पष्टार्थे ते धिति देवे रत्पादिषु दकारादिषु सत्त्वपीत्यर्थः ए केत्यादिकिमिति आ
 १६ दत्तु रित्यादौ हल मध्ये रत्वेनावतापवारणा संभवादिति मन्त्रः न च व मरानुरित्यत्राभ्यासे च चेत्यस्यासिद्धत्वा देत्वादि
 स्यादिति वाच्यं फलिभजिग्रहणो नैवाभ्यासलोपयोरभ्यासादेशस्यासिद्धत्वाभावज्ञापनात् अनोदेशा देरित्यादिग्रहणा
 नुहत्वादिः शेषमादाय सत्त्वस्या संभववारणाय स्पष्टार्थं ननु सवनमुत्प्लुत्य गमनं इदितो इदितो इदित इति कर्मधू
 रयेराधातोर्विशेषणं तेनेदिदं तस्य धातोर्न भिधानाच्च किं नौ न हो षः धातो रिति धातुपदेशावस्थानुमर्थ
 तेन हं जेत्यादौ गुरुं श्रुत्वा हल इत्यप्रत्ययसिद्धिः अनुवर्तमानमंगस्येति अंगत्वयोरपस्येत्पुं कं बोध्यतामा
 नुन दोषः तास ए च वक्तुं शक्यत्वात् सिच्यपिन दोषः स च ए व वक्तुं शक्यत्वादिति स्पष्टं भाष्ये सिद्धं ते इति
 श्वेतो मकोत्पर्थः अभिवादनं नतिस्तत्त्व कमाशिपोवाचनं च सुमत्रालसं निद्रागतावस्था विशेष
 पृ नशस गुराशब्देन न दे इमात्र परः शसिददिग्रहणा चैपथ्यापत्रेऽप्यपदेशिवद्भावेन गुरावयच
 तसंभवात् अतो व्याख्यानाच्च लङ्काराया गुराशब्देन भावित परः स इति बोध्यं अयमिति आदि आसादन

ग्राम०
 १६

मनुभवो हविष्यः धात्वादेः अत्र सुपधातुव्यावृत्तये उपदेश इत्यनुवृत्तेरवश्यकतया यजित्वादेरपि तेनैव व्यावृत्तौ
 धातुग्रहणां स्पष्टार्थः आदेरित्यतो धातोरिति वोरुपधाया इत्यतो वोरि क इति हलिचेत्यतो हलीति वा नुचर्त्तते धातो
 रित्यस्याभवे यदाधिकारस्य सत्त्वेन पदोपधामतयोरित्यर्थं न देत इत्यसिद्धिः सत्तन्तु किं वंते कर्त्तित्यादौ वोरमाशे कुर्त्त
 खुर्दागुदेति पृथग्धातुः सैगिति भाष्ये क्वचिदुत्वा तस्य क्वचित्कृत् इति दीर्घात् तस्य पाठ इति नानुमयो या दानं यद्यप्येका
 चरत्पत्रत्यभाष्येन नृपतेतथायियरिधु धौ सोस् च्यन इति भाष्योदाहरणात्परितं सैगादियर्युदासाहातस्त्राभः य
 द्यपि भाष्ये क्वचित्कृत् इति नृपतेतथापि सुपधातुधिवु क कृतीनां प्रतिषेध इति वार्तिकवलात् अर्त्तः किं वेस्तु न सत्त्वादिवा
 दिति बोध्यं नरपरेति सत्त्वे सपि सृजिस्त्विस्त्विहीनामयोपदेशतोपि पर्वयदादिति सत्त्वे रात्रामयत्तनिषेधार्थं ग्रहणां
 नत्रहि आदेशप्रत्यययोरिति न संवध्यते अत एव द्विपाहस्यमित्यादौ छंदसितेन यत्त्वसिद्धि रिति वृत्तौ स्पष्टे पर्वप
 दादिति सत्त्वे च छंदसीति संवध्यते यद्यपि छंदसिद्ध शानुवि विरुथापि क्वां दत्पा न्या निषेधवदित् मयोति बोध्यं
 ग्रथि कौटिल्ये कौटिल्ये शाब्दं शाब्दं ब्रुता वाः शाब्दा या यामिति अविद्यमानगुरा संवधता पने श्लाघा अ

आष्टात्रिंशदिति आष्टात्रिंशदिति पाटेभिरेव पदे. इदं हि संयोगांतस्तेत्यतो लोप इति गन्तव्ये तत्संयोगेति चानुवर्तते. इदं
 ब्रज. हलंतत्वादेव सिद्धे तो हलादेरित्यस्य वाचनाय मन्यो ग्रहणं. तदंतविधिने च सिद्धे तद्ग्रहणं स्पष्टार्थेन न नृत्तं
 हलासामर्थ्यात् त्रीतिनिषेधाच्चान्त्याचोग्रहणं सिद्धे हलंतं तद्ग्रहणं व्यर्थमिति चेन्न इत आरभ्य वृद्धिमाज एव सिध्य
 रत्वेन विशेषत इत्यर्थे ज्ञापनार्थं तत्सत्वात्. एवं च रं कीदृत्पादि सिद्धये वरां ग्रहणं जातिग्रहणाय तदावश्यकं. अ
 तएव लावस्यायामजमेजा कीदृत्पादावयो न वृद्धिः. विलोडनं कोभरां नृपसंगात्. अमिषावयतीति गपते
 पिषत्वं भवत्येव शब्दशक्तिस्वभावे नोपसर्गाणां प्रकृत्यर्थे च शेषां जात्यासवस्वीकारात् तदुक्तं भाष्यसु नो
 तादीनां पत्येपंतं संख्या नं अधिकत्वा दमिषावयति नवाचनमात्वा तमचना त्रस नोति प्रति क्रियायोगात् कते
 हि सावयति प्रति सुनोति पत्यत्र क्रियायोगेनासावंप्रेष्यते सुनु अमीति वित्तं पसर्गां शिष्टमसोपेप्यते
 अभिषुगि वतीति अत्र वचनं प्रत्याख्यामयोः समफलत्वाय नानुवृत्तिरिति भाष्ये च मंदुके एव तौ त्ययेन
 भ्यते निषेधे प्राप्ते इति इदमुपलक्ष्य मवष्टभ्यतीत्यादावपामसविधानात् सादृश्यं. अत्र तेऽकिं प्रतीकमा

गम०

दन्नुसदेरालंबना विद्वययोर्त्वंभावादेवासंबंधः सिद्धो ज आह किं चेति अवाच्चा. आविहृष्यं समीपं अवष्टुष्टा
 गोः सिद्धासती समीपे आसे इत्यर्थः परिनिचिभः सितसंपोपि नृ प्रकृतिकौ व्याख्यानात्. स्यादिष्ट प्राकितता
 दित्यस्य संबन्धार्थं प्राकृतितादित्युत्तरमिदं पठितं नवाभ्यासस्य नेरर्थक्यात् तस्यैव ता प्रोप्या कश्चमस्य निय
 माद्यत्वा मिति वाच्यं हिः प्रयोगत्वा दभ्याससकारस्यापि अर्थवत्सु नोत्पादिसंबन्धित्वा कृतेः. अथैव त्सु नोत्पा
 द्यवयवत्वमिव तत्संबन्धवयवत्वस्यापि अत्र यद्यर्थत्वात् तद्यदात्र प्रकरणे तत्र हातो रिव तदा नुपचीकस्य
 च ग्रहणा व्याख्यानात् अतएवानुपसदेरुत्पादावनुपयति निभ्य इति अभ्यासस्य पत्यं स्यादिष्टाति नियमस्त
 प्राकृतिताच्चेदभ्यासस्यैव तदा स्यादिष्टे वेत्येवमिति नात्र तस्य प्राप्तिः. सुपिसुतिसमा इति सूत्रे माप्ये सर्वमि
 दं स्पष्टं तत्र हि भाष्ये विमुह्यायेति अभ्यासस्य पत्यं प्राप्ति न ब्रह्मादि धिती नयमात्रमवप्यति प्राकृतिता
 शब्दनात्रयमः नृत्तरसुपिः एवं तत्त्येन शकत्वात् न चैवं विषुषुपु रिति नासिध्यतीति वाच्यं. सुपि भूते स्य
 द्विवचनादित्युक्तं सुपि भूतस्येति प्रतीके यद्यपि के यदेनादिः प्रयोगे स एव सुपि हि कृत् इति समुदायाश्रय

ल. ३. ३. मेव यत्नमिति व्याख्यातं न प्रापिदयते दिगी निसृज्य भाष्यविरोधात् सुदायस्य सुपित्वा नुपपत्तेः मरुदुक्त्वात्
 ने एव भाष्यता तर्थादिगी निसृज्य भाष्यत्वं न नादिगा गो स्फुटीकरिष्यते गंगा चिसेधतीति विप्रतिये
 १८ धृत्सत्रसेधते गंगा विप्रतिनिषेधो न तस्य विरोधात् न गत्तर्थात्वाभावात् सिधेत्वा दावादेशमस्य
 यद्योतिपत्वं भवत्येव नंतरस्येति न्यायेन सेधते गंगा वित्पने नादेशमस्य योरित्यस्याभिपेधात्
 इति कोचित् सिधेत्वा यदीत्यादि साहचर्यात्सर्वे यत्न निषेध उग्रसर्गादित्यस्य तु नात्र संबंधो विधिचित्रत्वात्
 न गंगां सिधेत्वेव यद्यभिधानमस्तीत्यन्ये स्वरितिसृतिस्तृतीत्यत्र गुणाभावः सोऽत्र धृत्सः सानुबंध
 कनिदेशो धनमेव तेन ह्यावृत्तार्थः इदमनिवेत्यनुवर्त्तमाने वाग्रहणं लिङ्ग सिधेत्वात् न पदे धिसस
 निवृत्तार्थेन च स्वरतिग्रहणं सामर्थ्यादेव तत्रिदृक् सिद्धात् न भूतीदिकल्पस्य सिद्धादिति वाच्यं
 स्वरतिग्रहणं नित्यार्थे स्यादिति तस्याप्युक्तत्वादिति कैयटः ऋकार इति तत्फलं न नाग्रापोति ह
 स्वनिषेधः अतो ह लादेः अत्रांगं तेकारा संभवाद्वा लादेरिति सामर्थ्याच्चांगस्याकार इति चेदधिकं १८

ररापेनान्वयः ह्यः परस्पांगवयवाकास्तेत्यर्थे न सिद्धे आदिग्रहणं सार्थं अचकासीदित्यादौ तु चकारा
 काराकरेनातिप्रसंगः सिधेत्वात्वेनाकारविशेषणत्वं न त्वेवं तद्योरिति व्यर्थं अतस्तीदित्यत्रा यियेन ना
 व्यवधानन्यायेनैव वारणं संभवादिति चेन्न स्य स्थित्यात् अत इति तु अकुटीदित्यादौ तु द्विवारणायाने
 गद अत्रा यवायेपीति वत्तेन नाकारादिक्ववधानेपि गार्ह्ययपितत्रसूत्रेरेकषयो निर्मिन्नयो निर्मि
 त्रिनष्टुनस्याजदिव्यवाय आश्रितस्तथापियत्रयति मित्रं निर्मित्री च तयोरप्यजदिव्यवायेरात्वं
 सिवात्र गलादेर्निर्मितत्वं नेर्मित्वमिति स्पष्टं भाष्यकैयटयोः धात्वदेरित्यनुवर्त्तनादाह धात्वोदे
 रित्यानात् तन्नभादिगी पदे शास्त्राज्जगति भाष्यविरोधोऽत्रा रुचिः उपसर्गादप्यवपहात्संज्ञायामि
 त्ततः एव परादित्यनुवर्त्तनात् हाक्मसमास एव स्यादतो समासेपोति ननु पूर्वपदाधिकारस्यात्र नि
 वृत्तेऽप्यस्यानत एव सिद्धाविद्वयं न च संज्ञायां पूर्वपदादिति नियमव्याचर्त्तिते गान्त्वमिति प्रस

न.श.शे वायसमासासमासयोर्विशिष्यविधानार्थं पर्वपदादिति ह्योपसर्गादमास इत्यस्यासिध्या नियमेन व्या
 १०० हृत्तेः कर्त्तुमशक्यत्वात् न चैतन्मकरणोप्रकरणमसिद्धं ननु सूत्रे सूत्रे मित्पृथक्ता एकमिति वाच्यं यथा
 मर्यामित्यत्र सामयदे इत्यस्वारविग्रहपदे इत्यर्थेन पर्वपदादित्यस्य विध्यर्थत्वेन ता एकसंभवादि
 तिवेत्रस्य शर्थत्वात् न तस्मात् अहं न ज्ञात अदेरिति कृतदीर्घः परामृश्यते उपस्थितत्वात् न चारदीर्घीभूय
 मित्तादिति आत्रापिलिटीति वत्रते। हं दृश्य कस्या क्रियात्वादाह. हं दृश्य कत्रियाया मिति. हं दृश्य क
 विद्येशयः. वदने कदेश इति क्रियाया मित्यर्थः. आदित्तेः त्रिकारसंघतीत्यादौ न हं नेषाम् नभिधानात्. य
 न्न पदेश इमनुवृत्तेस्तत्र न दोष इति तत्र तस्यास्वरितत्वात् किंच तदनुवृत्तावादिग्रहणविपर्ययाप्युक्तं प
 दादिशब्देन पदेशमावादेकतत्त्वं प्रवृत्तेरित्याहुः. द्विचत्वारिंशदिति विभाषा चत्वारिंशत्प्रभृताविति
 विकल्पविधानादात्वाभावः. आपोपदेशत्वादिति सेकः पर्युदासादन्ययोर्दत्ताजंतसादित्वाभावादित्यस्यैव
 यः. ऋदुपधेर्महति यद्यपि विभिदत्तुरित्यत्र किं त्विति तत्तथापि ऋदुपधेर्न दनिमंगुणो संयोगात् १००

रत्वात् तत्र परत्वात् गुरोप्राप्ते इदं कित्वा च काश ईजतुरित्यादिगुणावकाशश्चेतनीत्यादिपरेतु ऋदुपधवि
 ययेत ह्यङ्गुणोपलवकृत्तकित्वस्यानवकाशत्वमेव तदुक्ताभाष्ये उक्तं वाक्सासानवकाशत्वादपवाहो गुरो
 स्पेति यथा कसस्य कित्वा समर्थ्यादस्मिन् कित्वा दौ गुरो वाधाते तथेह ऋदुपधवि ययेत ह्यङ्गुणोपलवमा
 पितान्तिदेशसामर्थ्यादित्यर्थ इति केयटः. न च परत्वाद्गुरोप्राप्तेर्द्विषयलक्ष्णोपलव एव नैति वाच्यं असंयोगा
 दितिकित्वस्यैतद्विषयानिषेधात्तिदेशकत्वेन निषेधात्तु वलीयां सरति त्यायादत्र विषयविप्रतिषेधाप्रवृत्तेर्न च
 संप्रसारणाविधौ कित्वस्य कृतायेत्यात्तद्वत्त्वेनानेनातिदेशेन प्राप्यमाणो गुरो निषेधो दुर्वल इति विधि
 रचनस्य धन इति परत्वप्रवृत्तिरस्मै वैति वाच्यं. विचत्तिमृगहातीत्यादावतिदेशे प्राप्तिरित्यस्य संप्रसारणेन
 कृतायेतया नदनंतरप्राप्तगुरो नत्वदुक्तातीत्यातिदेशे प्राप्ते गुरो निषेधवाधापत्रेत्वं च विषयमनुपपन्न
 सूत्रानवकाशकस्य कित्वे इह पुनरुभयसोवकाशमित्यादिस्तदुत्तरमाप्यप्रथमकदेशपुक्तिमित्याहुः
 उवाच्योताद्विर्वचने च निषेधात् सर्वद्वित्वे उकारसंवाणादौ गस्य वलीयस्त्रात्संवाणादीर्घवाधित्वा

गुरोक्ततेन वद एतेन गुरोरास्मस्या निवत्वेनांतरंगत्वात्सवर्गादीर्घः स्यादित्यपास्तः पर्वस्यैव विधौ स्यान्निव
 त्वात् न वज्जितु न स्यान्निवत्त्वमसुवर्गाग्रहणसामर्थ्यात् संनिपातेति। आभिमुखिध्यातोरगो व्यरत्वव्या
 यातः स्यादिति भावः स्वार्गादिति अत्रत्यभ्यासस्येति सूत्रेण तापकं तद्धीयेषेत्पादो वयज्जघर्षतत्र पर्वप्र
 षगुराहृध्यादिवचने चोतिनिषेधो हत्वोत्तरं प्राप्ते गुराहृही वाधित्वांतरंगत्वात्सवर्गादीर्घं तद्देयं
 स्पष्टमेवेत्यस्य त्रिचिह्नारः परत्वाच्चेति अस्म पर कालमात्रिकलादित्यर्थः एवं च अभ्यासितिकारं वा
 ध्यवाधकभावेन हस्वहलादिः शेषयोयिगपत्युत्तरोत्तरः परकालादीर्घ इत्यत इंगत्वादीर्घत्वं स्यादि
 तिनव्याच्यमिति भावः अतिदितामिति इह कुचधातुविषयः कुचोत्तीति दितामिति न प्रवर्तते
 परे शुद्धेति सूत्रस्य भाष्यमाश्रयेनास्य जोष धत्वात्र कारजावनुस्वारपंचमावित नु प्रापिकं न।
 हाहृकुच्चादिति जकाररहितपाटलपपाटः इति मेतेति त्विति इह मवयुक्तं फलस्य भाष्यानुक्त
 त्वात् अज्यञ्च अत्र चातिदीप्तो वेत्तुर्वन्नतेन व्यवस्थितविभाषातेन द्यज्यपुनः पुनः ३०

दिवावलादावार्धधातुके वा अन्यत्र नित्यमेव अजयोरिति न क्वं स्पष्टं चेदं भाष्येण वंचेत्तद्विकल्पसामर्थ्या
 द्विधातोरप्यर्थे सावधातुक एव प्रयोगो नाथ धातुक इति बोध्यं स्वरहीर्घेति पर्वत्राभिर्हीयत इति ति
 पेधस्याप्यर्थे नियम इति भावः चतुर्णामिति कृत्वादिना चतुष्टुं विभिगमनाविरहेण तेषां सचेयानिय
 माथेतमेव धातुनरेषां तु विध्यर्थत्वं संभवात्तदर्थत्वं प्रकृत्याश्रयणकावगु पदे प्रादिति आदिषु
 मामः प्रत्ययाश्रयः शुक्ः कितीति वृधातो प्राप्ः प्रत्ययाश्रयस्य नियमे ह ग्रहणमेव मानं यावतीति
 बन्वाश्रयान्तरप्रापित इत्यर्थः तेन पि धृज्यस्य सिपेधियेत्येकमेवायदि तु नेह शीति प्रकृमात्र
 आपितस्यैव नियमः स्यात्तदोपदेशोत्वमिति सूत्रेति तातिट इत्यस्याजिह्वावत्सहस्येप
 माध्यासंगतिः तत्र नित्या निवृत्तमस्याभावे जौ अतो भारद्वाजस्येति विकल्पः स्यात्तत्सत्त्वेप
 दित्वमयुक्तविकल्पस्यैव सत्त्वेन तदसंगतिः समतुक्तादित्येन नित्य इति भावः कादिभ्य
 शुदिग नतीर्ही लघ्वेति विपरीतनियमस्तु न कृते परिवृत्त इत्यादिलक्ष्यविरोधात् अत्र सूत्रेक

जोसुटइति वक्रव्यतेन संबस्करिवेत्तादि सिद्धमिति स्पष्टं भाष्ये तन्मनुष्यं तु गीमिति नित्यया हि विवर्त्तना वा
 नितिभावः उपदेष्टे ज्ञेयं तत्तु उपदेष्टात्पुत्ररसत्रादिहाय कृष्यतदिति क्रतोर्भाष्ये हाजस्येति
 सूत्रे भाष्ये स्पष्टं एवं च धेजदेहं विधेयत्वादि हि द्वये जग्रहा मातृश्रपकं अन्यथा पदेष्टा जज्ञा
 नामात्वविधानेनाकग्रहामेव कुर्यात् तामो नित्यानिट इति तामो सतस्तत्र नित्यानिट इत्यर्थः
 पृथग्यथा पदेष्टा सावस्ति नित्यानिट इति भाष्योक्तं नितिभावः तास्वदिति सप्रमं तादृति यथा
 तामो नेदृशं यथा त्वं यथा त्वं नित्यानिट इति कद्वयं विधेयं अयं स्वरनीति संज्ञेता तामो विवर्त्तयते
 इत्यतो स्पष्टं लितित्यमिदं नित्यं यदाभावे भौरहाजानियमेन विकल्पः स्यादिति द्वित्रिः तासां वि
 त्तिकं यस्माद्यादेशे जग्रहासि श्रुत्या हो नित्यं वेत्ति यथा स्यादिति उपदेष्टे ज्ञेयं उपदेष्टा किं कथं च राम०
 कथं च अत्र तः किं मे ज्ञा विमेदि यान पुरः किं गृह्याराधियः तामो किं जिहृक्कृति जग्रहा
 यानित्यानिटः किं मानं नित्यं निति भाष्ये चक्रमिधेत्यपि मत्पुह्यहाराः स्त क्रमो रिति नित्ये मन्ता

मनेषु परतासाविदभावेपि परस्मैपदे तत्सत्त्वात् तामो भाष्ये च स्तास्वदित्येव सिद्धे नित्यामोयमित्याह च
 दंतादेव तिन चक्रदंते वि कल्पे न नित्ये धा प्रमिति वाचं अत्र स्तादिति सामान्यसूत्रं प्रगा यनेन मा
 रहाजातिरिक्ते रष्टदंते निपेधस्येवांगीकारेण स्तत्पंत रानुसंधानहारा विकल्पस्य वक्तुं प्रशक्यत्वा
 तद्वद्भाष्ये उपरत्वा नित्यत्वाच्च गुणोपरत्वे च दंतत्वाभावे प्युपदेशग्रहापकयोत्पत्तिमिति नित्यं फ
 लितार्थमाह तेना न्यस्येति अत्रापि भारद्वाजस्य नित्यं संबध्यते अन्यस्ये त्वस्य चकारं तभिन्नस्य ता
 सो नित्यानिट उपदेष्टे ज्ञेयं तत्सत्त्वात् तामो भाष्ये च स्तास्वदित्येव सिद्धे नित्यामोयमित्याह च
 पति भाष्ये च स्तास्वदित्येव सिद्धे नित्यामोयमित्याह च
 इत्यादिः इह कता सो नित्यानिट ननु कद्वयं विधेयं अयं स्वरनीति संज्ञेता तामो विवर्त्तयते
 च स्तास्वदित्येव सिद्धे नित्यामोयमित्याह च
 शयं नाहन च तिसमाधेनै योगद्वयेति अयं भावः यत्न नित्ये नित्यामि स्यात्तु दृष्ट्या तत्पदसंबध

ल.श.शे.
२२

वाच्य इति न वेधः सभा रहा जमते क्रकारांत स्पेवेति नियमेन क्रदिनियमस्य नायं निषेध इति एतेन मा
रहा जमिय मेयेन ना प्राप्तिपायेना च सास्वदित्यस्यैव बाध करति जय निशेत्पा दा विरान स्यादित्यपास्तं
धृति तं चेदमत्रैव सूत्रे भाष्ये किंच पुरस्तात्प्रतिषेध कां जारं भसामप्या दपि स्त्रादिनिषेधेनानं न
तर स्यापि भारहा जमिय मस्य बाध इति नेरुवणी तत्र वस्वेका जादित्यत्र च भाष्ये स्पृष्टं सिचि वृद्धि
श्रुत्योपस्थितं किं करति त्रंगस्य समानाधिकारणां विशेषणमित्याहे मंतंग स्पेति तत्फलं त
कोपीदित्यादौ व्यंजनं स्पृष्टं भावः न च नेदीति वेधः तत्र हलंत स्पेत्प नृ वृत्तात् द्विषये परत्वाद्धलंत
लङ्कृतायाऽस्याद्वेदो धनानया येन ना प्राप्तिन्यायाभावे नास्मात्तेन निषेधेना बाधातथा च सा
न्यायकना स्पेव नंतः पादमिति पादेपि ए येतीत्यनुवर्त्य ए गति यद्यप्याप्रोति तस्य निषेध इत्यर्थे
स्पनां त्र इति सूत्रे भाष्ये उक्तत्वेन फलाभावात् कजिनेति त्रये क्यदिति भावः तत्कृतात्ताम०
जादौ किं अथाहीत् इत्यत इति इकारो ब्रह्मः हित्वे कृते एरनेका च इति यरा सवराणी धीये २२

: प्राप्ति योर्वर्गा दंगमिति परिभाषया यरा इति बोध्यं केचित् त्वित्पारम्पो दाहरंती त्वंतमरु चिग्रस्तमि
ति केचित् कु रिचै कल्पमविवेकः तु उतो नं हाररां हिं सनं चलल योऽप्येति अत्रैकोदः स्पृष्टं सर्वांश
कादौ प्रीसहः लिङ्गमिवाह कोरुल हलं ताच्चेति असंयोगादित्यतः किदिति चानुवर्तते आत्मेन पदे
चितिकिमज्जिदो प्रसिद्धः लिङ्गमिवाह कोरुल हलं ताच्चेति असंयोगादित्यतः किदिति चानुव
विते आत्मनेपदे चितिकिमज्जो हीत् अत्राह कित्वेन स्यात् अथ मेदादिति पूर्वो देमा ये
इति भावः त्वफलं गुरा शा वृत्तभाविताकारवत्वाद्दिरूपा देशादित्वादे कल्पमध्यस्थत्वाभावा
च्च यथा यथा मप्रामे विधिरयंत इति जित्विति पूर्वसवरां प्रवृत्ति यत्वा प्रवृत्त्यो जीति त्वर्थः अ
थैव शेषानि देशादाह स्वाद्येति धातोरंका च इत्यतो धातोरित्यधिकारादस्य धातुक
त्वं आयोऽकारांत तत्फलं तृणां पायनमित्यादौ गोपा येत्यस्य धातुस्वरं गांते दात्रत्वं शचका
रं गोका देशस्याप्यंती दात्रत्वेन मित्यस्यादुप देशात्परलसार्व धातुकत्वेनानु दात्र

लशः शोः स्योदात्रा नुदात्रसेति स्वरितत्वं सनाद्यन्ता संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणो न दंतग्रहणानिवेधादंतग्रहणं य
 २३ स्मात्सविहितस्तदादेरित् सं शक्तप्रवर्तन एव तेन देवदत्तपुत्री कीर्षतीत्यादौ देवदेवादेः समुदाय
 स्यना एतत्साध्यधातु संज्ञक द्यट् कानां सूत्रादीनां समुदायां नाचक्रिया वाचकत्वं तु स्वभा
 वाद्बोधं वेदं स पञ्चात्मनस्तिसृत्रेण मोर्विवृत्तिसृत्रेण भाष्ये विवृत्तयामिति विषयसम्प्रमी
 तिभावः परसम्प्रमीत्वे हि आर्धधातु कोपदे शोपदकारं तु मिति गोपयिते तत्र लोपो न स्यात्
 गोपयति च तसि ध्वेत् पूर्वं किं न एवापत्रेः कास्यप्रत्ययात्तेभ्यं ध्वेति धातुभ्य इति शेषः स
 च प्रत्ययग्रहणमयनीयेति एतच्च हरदन्तं ग्रंथे स्पष्टं परंतु कासी तिसृत्रेण संतततद्योदितं
 सूत्रेण मर्थः भाष्ये कास्यग्रहणो चक्रसंज्ञा नानि तु यत्र मर्यादा रूपा तत्रान एव भाष्ये
 तत्र कर्त्रेण मिति नौकं अत एवाचारवगलमेति चार्त्तिके धातुभिरेव सिद्धिमाशङ्क्या
 वगल्मां चक्रे इत्यादौ कास्यप्रत्ययाहममंत्रेण साम्यादित्युक्तं भाष्ये तत्रैकास्यानुव

॥१०॥
 २३

८

ध्वेनेकाचत्वात्तच्च भौतपरिकानेकाच्च गृहीत्वा तत्रामिति वाच्यं आमर्थे वार्त्तिकमित्युत्तरमपर आरस
 र्वपातिपदिकेभ्यः क्तिवावक्रयः एवं तत्त्वे वगल्माद्यनुक्रमं न कार्यं कथं चानुबंधानां संचामीति अ
 गल्मस्तीवहोरेति भाष्यो ज्ञातं दं यत्तस्य चार्त्तिके न भौतपरिकानेकाचत्रामित्यर्थे माताभावात्तत्र
 नुबंधासंगम्य सर्वपातिपदिकेभ्य इत्यनेन किंपि अवगल्मतीत्यादिवारणाया व शकः कृते त्वस्मिन्न
 तेनेभ्यः किंप्रयेन नाप्राप्तिमायेना स्पतहाधकत्वात्सर्वगुणत्ववगल्मेति वार्त्तिकेन कथं वावहुवि
 ययत्वबोधनायेत्याहुः अत्रेदं बोध्यं प्रत्ययग्रहणाय न यवादिमोपेकाचमप्य आचारकिं योनमिधान
 मावशुकं अम्यप्यारंभप्रत्याख्यानयोः फलभेदः स्यात् इति हरदन्तोदाहृतानि सप्तौ च काचित्पा
 दीनि चित्पासेवेति आतो लोपः आर्धधातुके किं दृष्टं स व्युत्पत्तिर्युक्ते स प्रत्यय नूपदेशकारो न
 : द्युगाचराः असदीर्घपाटः प्रक्रियालायवार्थः अन्ये तु ह्येयथासंयति
 यगिर्देशोऽङ्गितः द्युगायगीः असदीर्घपाटः प्रक्रियालायवार्थः अन्ये तु ह्येयथासंयति

अ.श.शे.
२४

वृत्तार्थरूपपिबकुं शक्यं तद्यापि संपुटायानुगे धादेव मुक्तं । अतः तावन्नुवंधस्येति आर्धधातुकचिप
येत्यायादीनां चैकस्मिके त्वनतदभावे चारितार्थमिति भावः चेदं सैरिति अनुनासिकस्येति दीर्घ
सुनाक्षिप्साहवयेरातिदि-त्रैस्वरुलादिमेहरातकामयत इति अतिग्लान्तात्वाच्चोपधा
वृद्धिनिषेधः अयामलोपापवाद इति शि लोपापवाद इत्यर्थः वस्तुतो यन्नुवाहोयंतदनुचादव
लाच्च शिलोपवाधः धनिमं चेदं प्रकृतसूत्रेभाष्ये इति गुणादय इति सूत्रे निरूपयिष्यामः न
नु परत्वादियद्गदियु शिलोयो न स्यादत आह अपहोपाविति-किञ्च तत्किञ्चित्किञ्चु दुर्लभं प्रत्यया
दित्यनेन वाधात् । सर्वं लीपातीत्यप्यवकाश इह भावे रको र्मुलति कित्वात्त्यत्रैयदियुनः प्रसं
गच्चाश्रीयते स्थानिवद्भावेन च शिलोपापवादे वा त्रिकमना वक्ष्येकं अतएव सप्तमशेषे
रूपं तासो परत्वाद्द्विर्द्वौ कृतायां लोपस्त आग्लोप्यगमिति भाष्ये उक्तमिति तत्र अभिति प्रत्या
हारग्रहणसामर्थ्येनाकृतायां द्वौ लोप इत्यर्थस्य शोच जीतिसूत्रभाष्ये वीवददित्युपक्रमे

राम०
२४

प

वसिद्वांतित्वेन अपहोपाविति पूर्वप्रतिषेधपरभाष्यविरोधेन च परत्वाद्द्विर्द्वौ इत्यत्र त्रयभाष्यस्य एकदेशे
कित्वात् किंच द्वौ शिलोयोपि दुर्लभौ रभावात् न च स्थानिवद्भावेन चः वृद्धिस्थानीकाररूपा लहविधर्म
शिलोपापवादेनोपस्थानित्वेन तत्र स्थानिवत्त्वा प्रवृत्तेः स्य छाये यरीति भो भगो इति सूत्रे भाष्ये अपेक्षा त
गावर्वावददित्यादावित्तदीर्घत्वोपधाहस्वत्वमिह यो शो च्युपसंख्यानमेव कार्यं सन्त सूत्रे शो च्यु
पसंख्यानमिति वचनाभावेन सिध्यति-शो च्यवहितत्वाद्ग्लोपित्वाच्चैत्यवसिद्वांतु क्रिरमिंभाष्य
त्वकदेशुक्तिः एवमन्ते लोप इति सूत्रे अपहोपाविति पूर्वप्रतिषेधसूत्रानवर्तकस्य एषु विविधेषु
कृतेषु स्थानिवद्भावात् शिलोपापवादेन लोपो भविष्यति नैव शक्यं इत्युक्तं इति शिलोपापवादे शिलोपापवादे
प्यतद्व्येकदेशुक्तिरेव-भो भगो इति सूत्रे स्य त्यायसिद्भाष्यविरोधात्-किंच शो च्यवहितत्वात् स्थानिवत्त्वात्
तांगस्थानिर्दिश्यमानो यो तस्य लोप इत्यर्थ इति एकाची द्वे इति सूत्रे भाष्या ह्यभ्यत-तत्र
हि स्थाने द्विर्वचने आदिटदित्यादौ शिलोपापवादेन स्यादित्यापादितो एव धेय इति-अस्य स्थानिर्दिश्य
मानधर्मावच्छिन्नत्वाभावात् समुदायस्य चास्वरूपत्वाभावाच्चोपापवादात् सैकदेशुक्तिः

श-शे
२५

त२

तावश्चकत्वात्तवचनसामर्थ्यादिति परत्वाद्गुणादीनां शिखोपवाधकत्वे ह जादावपि गुरोर्नवाधसिद्धिः
तिभाकः तेन कारणादिभिः परत्वेवमेकवचनकल्पनया तत्र सामर्थ्येन तत्र द्वाधकल्पनापेक्षया
पूर्वविप्रतिषेधकल्पकताया एवातिदीप्योचित्यमित्यहः सौ च डिशिनांगस्याववाहपरत्वं च ज्ञातुं
सामर्थ्यादिवहितपरत्वं तत्फलितमाह- चङ्ग परेणावितिगाविति किं च यरो पधायाह स्वभावित्या
असंभवेन सत्र वैषय्योपनेन चलत्तु त्रुति ककारस्य संभवः तत्राप्यंतरंगद्वधावादेव श
योः कृतयास्तदसंभवात् न च ह स्वोद्देरयवाहः ह स्वप्रवृत्तिकाले बृद्धे निष्पन्नत्वेन तस्य त
द्वाधकत्वासंभवात्- परसंस्कारयहेपि निमित्तनिमित्तिभावापत्रास्तु कार्याणां क्रमेणोक्ता
नेन ध्यातुसंज्ञातिरुत्पत्तिरुत्पत्तिसमये एव बृद्धावो निष्पन्नत्वज्ञानेन चङ्गतरकालिकह
स्वेन तद्वाधयोगात् न च सामर्थ्येन च डि- यः प्रत्ययस्तस्मिन् पधाया इत्यर्थे भविष्यतीति वाच्यं
तदपेक्षया कलबोधबोधक्रमत्वेन राधित्यस्यैव लघुत्वात्- चाडिकिंकारयति च पधाया

राम०
२५
१०

इति किं अचको कृतमत्ययस्यांगाशो गत्यि ताका कृत्वा त्रगावित्यंगस्यैव विशेषणाना च इति बोध्यं तदु
क्तं शर्वा इति सत्रे कैयटे शाब्द नित्यत्वे पि च पापामा मवश्याश्रयणीयोंतरंगवहिरंगभाव इति नि
त्यः शाब्दो वाक्यपररूपस्तदन्वारब्धानेपीत्यर्थः अवश्येति त्रान्यथान्वारब्धानविलय इति तदर्थः
बहुव्रीहिरिति परग्रहणसामर्थ्यादिति भावः तद्विशेष्यं च शिरेवनलघुत्वं गस्येत्पावत्यंगसंज्ञा
निमित्तमिति व्याख्यानादत एव श्रुप्रभंती न सन्त्वत्तदाहंगसंज्ञेत्यादि तत्परं यच्च द्वितिसंनिधा
नाच्चङ्ग परेणाविति लघोरेव विशेषणमिति भावः अतएवेह कस्मान्न भवति अत्र जागरत् लघु
निचङ्ग पररत्तु- अतएव हि ते चात्र लघु चङ्ग पर इति भाष्यं संगृह्यते चङ्ग परेणोपपद्युतद
भ्यामस्य अवहितमित्यर्थः एव चाचचको सदित्यत्रात्मद्वारेत्यनेन त्ववाधनार्थेन संयोग
व्यवधाने प्रवृत्तिज्ञापना च दोषः अंगस्येति अवयव इत्यर्थः- अस्फले चित्तं तत्परं लघु
पाभ्यामस्यैव सिद्धेः माधवा लुगि धेन न स लो कृती कंतं न तं फलं त्वयै स्फुटं गाविति

लशशे०

२६

चतुपरेरुत्पत्त्याद्वर्तमानाभावः अथवेतिचतुपरेरुत्पत्त्यागविशेषगात्वेगत्वस्यप्रत्ययनिमित्तत्वे
नैवगिरूपविशेष्यत्वाभावाभावाभावः अथपहुरुक्तभाष्यविह्वः औदित्वादितादौदीर्घापरिष्ठात्रप
है-चतुपरेरौपदंगमौदित्वादिनदीयोभासपुत्रमादायगोलापस्यस्थानिवत्तेतगिमादायवाल्नद्यु
परइतिवोधे-ननुमीमादीनांतुलोपः प्राप्नोतिअमीमयत्तसिद्धंतुसर्जनपादुशमभ्यासस
पंदृष्टं तादृशं स्पेवात्रातिहेष्टोनतु कार्यस्यननुमीमादीनां सप्रभासरूपमस्ति-लोपश्च
नरूपमितुक्तं गान्पत्वाहासिद्धमितिभाष्येउक्तं तत्रकैयट्मीमादीनामंगानामभ्यासलो
पोविहितोयत्त्वभ्यासोरापतानांअन्येतुचतुपरेरौपदंगंतदभ्यासस्यसमन्वंगोमीमादी
न्येवांगानितस्मादंगान्यत्वादित्यस्यायमर्थः येथामंनोमचइसादिविधौयनेतत्रात्रयहगा
ह्योपोनत्विसादिरहितानाममीमयदित्यादौधातोः सत्वत्वाभावादभ्यासस्येवत्यनेनमन्वत्त्व गान०
मितिअथैवकैयट्नापयंपहुरुक्तइतिवेत्त-अंगस्याभ्यासइत्यत्रांगंकिंनिरूपितंयत्त्व

२६

॥

निरूपितंकिंनिरूपितंवातत्रोपस्थितत्वात्प्रधानाच्चनिरूपितमेवमत्त्यतेइत्येवंपरतयापरव
भाष्याविरोधेनतस्ययोजयितुंशक्यत्वात्-अथथाएकस्यैवप्रयोगस्यसूत्रव्याख्यानमेवेनसाधु
त्वासाधुत्वयोगपन्नो नवेति सूत्रस्याभाष्यविरोधइतिदिक्सम्यतः अतः किंजुद्युक्तीतपरत्वंस्यथैयं
अभ्याससंबंधकारस्यत्यर्थइतिदीर्घाकितइतिसूत्रेभाष्येस्पष्टं-अतएवविद्येहपितीत्याद्यं
तरगात्वात्रुक्त्यापहृतमिहिः सप्रभाभ्यासस्येत्यर्थः हिः प्रयोगत्वादिवचनस्याधीपयतीदोसन्परत्व
मभ्यासस्य-यजोह्योपस्यस्यामिवत्वात्पापचिद्युतइत्यादौनदीयः धूनितेवेदंस्तोतिरापीति
तिसूत्रेभाष्येतत्रत्यभ्यासादित्यस्यसमित्योभ्यसस्तस्माद्याप्राप्तिस्तस्माति यमोयथास्यात्तव
इत्योभ्यासस्तस्माद्याप्राप्तिस्तत्रनियमोभाभतसीपप्येतेः प्रससोपुचियेतेधातोभ्युयाप्राप्तिस्त
स्याभ्युनियमोर्थास्यात्तयजिह्वोमाभतत्राधीपयतीप्रयोजनमुक्तं संज्ञायाः कार्येति-तत्पह
हिपूर्वोभ्यासइत्यस्याकाचइत्यनुवृत्तमेहितस्यकार्यदेशेसंनिधानेअंगंचतत्रसंनिहितंतत्रो

लशशे
२७

गस्येति कर्मणि षष्ठी कारकविभक्तेर्न्योपत्वात् एकाच इति च तेन समानाधिकरणा मेव चंगमं
 सकैकाज्जकर्म केयेहे उच्चारणो न योः पूर्वोभ्यास संज्ञकस्तस्य च सन्वदित्पर्यहतेका जेव प्रवृ
 त्तिरेतदर्थमेवांगस्येत्या इति भावः इदं चाजजागरदित्या हो सन्वद्वावापादन परभाष्यवि
 रुद्धमित्यह वैराह चरुतत इत्यादि अत्र पक्षे गस्येत्पु परं जकतया कथं चित्रेयं कुर्यादी घृति
 स्यादित्ययं कृप्येते सन्वत्वे त्वन्नोपयुज्यते अथोपयुज्यते चित्रेयं चित्रेयं कुर्यादी घृति
 पुगिति भावः वस्तुत आयुजागममृमिभाष्योक्त पक्षोत्तराणां फलामेदाय लुप्यस्या नृभिधा
 नमेवोक्तिर्मूलं लुक्त्वा चिन्ता न्यायेनेति हि कुन स्यादिति न स्यादेवेत्यर्थः व्यवस्थायति
 अथवेत्याद्यर्वाचीनोक्त पक्षे गोत्पथः कैयटेनेवेति एतत्रिचयं श्रुतः अगितार्मिंत कमि
 प्रभृतीनामित्यर्थः ये विभाषाजन सनेति सत्रे जनग्रहणो न यथाजुहोत्यादिदिवाद्यो ग्रहणं गम
 तथा सवग्रहणो नापि सनतेः सनेते शुहरां। अतएव सनेतेरनुनासिकलोपादात्वेति २७

१५

प्रतिषेधेनेति वार्तिकव्याख्या वसरे आत्वे सनेते ग्रहणास्पको वकाशः सति च ये विभाषा च आत्वस्यावका
 शो न्येजनादय इत्युक्तं भाष्ये अन्वयात् स योजनं नोर्हयोरे वसत्वेन जनादय इति च इव च ना
 संगतिः स्यात् समत्वेन सममादाय तदुपपत्तिः स्पष्टेव एव न भाष्ये सनेतेरित्युक्त्या सनतं च ग्रह
 णमित्ययास्तं न चाज्ञेयीति वत्रिदं शोकार्यः कारणं चारणो न यगादावेवा स्य प्रवृत्तिर्न तु यामुडादा
 विति वाच्यं अजति आशमजत्वा आमित्यत्र यणि ये विनायेत्यात्वं प्राप्नोतीत्यचः परास्मिनि
 सत्रशेषस्य भाष्यविरोधापत्तेः तस्मादकारोत्तादृशार्थ एव क्रामत्विति। न क्रामेत्पुत्रहे लुकि
 दीर्घो भवत्येव क्रम इति सत्रे नु ह्युच्चारणस्य परस्मैपद पराशिविरूपितस्यैव ग्रहणो नर्हे लुक्
 पितत्रिरूपितो गस्यकार्यो भावेन न लुमतेत्यस्या प्रवृत्तेः प्रत्यासति न्यायेन लुमा लुमप्रत्य
 येयदंगस्य कार्य एव निषेध प्रवृत्तेः एक क्रमोत्तादृशमिति प्रथमा य एतद आनात्मने
 पदनिमित्तरिति प्रसज्य प्रतिषेधः स क्रमी यत्रात्मनेपदनिमित्तेन भव सत्रप्रत्यासत्वा

ल-श-शे ताभ्यां परस्परार्धधातुकस्येति त्वर्थः उदात्तत्वादिद्विसिद्धे नित्यमोयतं दहात्रेवेति प्रकृतत्वात्पादौ तु
 अफकः कितीति निषेध एव पुरस्तादतिषेधकं शरंभसामर्थ्यात्तन्निमित्तत्वं चात्र फलोहितं
 २८ नयोग्यतामात्रं तेन प्रसूतिरिति तादाविदुर्भवत्येव कृत्वा मोरनात्मनेपद इति तु न स त्रितं तत्र हि
 परस्मैपदे इति त्वर्थो विक्रमिपिष्यतीत्यसिद्धिः सितव्यवधानात् आत्मनेपदेने इति त्वर्थेति प्रवि
 क्रं सिष्यत इत्यसिद्धिरतो निमित्तं यदोपादानमिति हिक्ः ततः परेण मिति यद्यपौटः पीधमव
 यच्चत्वात्तस्य ततः परत्वं दुरुपपादं तथा धिक्कृति कृतानेतर्यमात्रेण सात्रेण सामर्थ्यात्प्राप्त्यप्रवृ
 त्तिर्वोध्यः अन्ये तु इदं परस्मैपदस्य त्वर्थः पीकारव्यवधानेन सामर्थ्यात्प्राप्तिरित्याहुः अत्रा
 नं गादिनिमित्तं अत्रैवोपदिष्टोपि द्वे इत्यत्र विकल्पः अन्यथा युटः परादिना त्रस्यात्तरपंचमा राम०
 प्रविभाषाः लुब्धपि धिचेति सलोपे इवर्गात्तमर्गधुमिजातमितीराधीध्वमित्यस्याप्राप्तेः परस्य
 परमर्गस्येति प्रकृतत्वादयतावित्युपसर्गविशेषणं अतएव निलयते प्रायते पलायत इत्यादौ स २८

वत्रलत्वसिद्धिरेकविशेषणत्वे तु प्रायते निलयत इत्यत्र श्रुति कृता व्यवधाने एव स्यादिति भावः प्राय
 इति अत्रः परस्मिन्मिति स्यातिवत्वाच्च यवर्ग इति स्पष्टभाष्येऽप्यो रूपमिति लुत्पय इति तु नानुभि
 धानादिति कैयटः कथमुदयतीति शानचम्यादिति मश्रुः अनित्यमिति इदं भाष्येन दृश्यते इदं किं
 त्वत्र प्रसूत्याभावदिनायते त्वयं प्रयोगो साधुरेवेति बोध्यः उदः केदं न युनः प्रसंगेति हि त्वेकतेपी
 सावकाशा इत्यभिमानः लिटीति विषयसमप्रमीति परेऽपीयं जनानुधेति बुध्यते रेवग्रहणात्तस्यै
 वात्मनेपदिना तच्चिगालुक् अकारेण राभित्पादौ तयो न लुक् प्रीति लहे लङ्कारामेदेन पर
 वचिगालुक् उन्नरविगालुक् सिद्धत्वात् अतो ल्वा क्वचिद्वाप्येतोर्लौजस्येति पाठो दृश्यते आ ति
 गंतुनाकारेण मिर्देशः संकोच इत्यर्थः तत्रैव प्रचुरमयोगात्तच्चिच्चातुर्यमस्वीयवाध्वप्रग
 तिः कयटगतिः हर्षनं कौटिल्यं सतलितानमिन्नैति सरलियोरिति सममी अभ्यासविशेषणं
 चेति भावः सनलित इपरीपोभ्यासरतिवक्तुमुचितं उपत्ययश्चेति संनियोगशिष्टत्वेनोभयोपदे

शकालस्यैकत्वार्धधातुकोपदेशकालेदंतत्वादतो लोप इति भावः तस्य स्थानि च तभावादि तानि
नवस्य लोप एव विधीयतामित्यपास्तं धिन्वन्तीत्यादौ वस्य स्थानि च त्वेना र्धधातुकत्वादि रानुका
रवृत्त्यार्धधातुकत्वस्यालधर्मत्वेनानल्लिखितवित्तिनिषेधात् स्य चैव रिति गाभांगगोरिति सत्रे
भाष्ये अचः परस्मिन्निति सत्रे भाष्ये त्वभ्युपेत्य स्थानि च त्वेन च मीसमासेन परितु तमेकदेशेने
ति बोध्यं प्रत्ययोकार इति असंयोग पूर्वोदित्यनेनावध्वधिमतोः साजात्यादुकार एव विज्ञेय
इति भावः असंयोग पूर्वोपनुकारस्तदंतोयः प्रत्यय इति वक्तुमुचितं अमर्वादिमा र्वादि तय
त्वं कोरुगोति सत्रे भाष्ये तोलेति सत्रे वकार प्रत्ययमुत्कृमाभूवान् चोत्तर्वादि तय त्रहो यमांश
कस्तंते सत्राविमाव्योनेति उक्तेरत्र नित्यमिषेधावलभ्यत इति तत्र मध्ये यावादन्यायेनास्य राम-
निषेधस्यातोलेत्येतन्मात्रवाधकत्वात्। जगती तु लृत्तानुसंधायाध्यासात्मान्यविंताया एव
गीकारात् ह्रस्वमांसादिविषये तु सामर्थ्यादिकल्पस्यैव निषेधात् अत्र वसत्रभाष्ययोर्न वि २५

रोधरक इति सत्रस्य भाष्यं पर्व पठ्य क्रि रिति यो रिति दिक् हो ह्रमौ आदयः पंचार्थः इय गति हने वि ति पा
यंतरा परिभाषणामन न भाषणो आद्य इति अत्र एव वेह तगर्भोपधाति नो त्यादिसंगच्छते गाटे तिलोपे
ष्टुत्वा सिद्धत्वं न लोप विधानसामर्थ्यात् शुल्लगुः अति यश्चेति धातु विशेषणत्वे तु गृह्य इत्यस्य स
द्वत्वाद्दुर्हृदित्यादौ क्लानस्यात् पाहिके उभाव माहायानिदत्वे तु नित्यमेव स्यात् च ल्यारं भावा
दिसत्र मते ह्रस्वमिदं इति विशेषणं देवकस्य नोदित इती दून च ग्रहादेः शुद्धवस्था यीगुराः स्या
त्तद्गुपधत्वाभावे पकविधानं भत पर्व गत्या चरितार्थमिति चा च्य कस्य कित्वसामर्थ्यात् तदप्रवृ
त्तेन च ककाराभावेन गादिभ्यश्चात्तरार्थिके सैतरासावित्यादौ कस्य चोति लोपापत्तिः तत्रौ
त्रासत्रस्यात्मनेपदग्रहणा पकपरागादौ कषात्रराहाजादौ तज्जीति अत्र एव ककारे कृतेपि
दृशेः प्रसारणोक्तसाविति दीर्घः अभ्यस्तस्य च ननु द्वित्वभ्यस्तसंज्ञाया मुत्राव्ययस्य
प्रसारणाभ्यामस्य न सं प्रसारण इति निषेधाः स्यादत आह भ्यस्तो भविष्यत इति तमे

ल-श-शे-सीताहृक्काविस्मादौनलोपः-उन्नरस-त्रेव-ल्ल्या-त्यादेशा-कम्-स्यै-व-ग्रह-गो-ना-ध्या-धिकारानु-रो-धा-द-
 न्नस्यै-व-ग्रह-गोन-त-जी-ति-नि-ष्क-र्त्त-नि-म-ल-वे-त्य-न्-त्र-अ-ह-क-तो-मो-ति-लो-पा-भा-वे-आ-तो-रि-त-इ-ति-स्या-दि-ति-
 ३० भावः-प्रति-ज्ञान-मिति-त-बु-श-हे-न-स्वा-भि-प्रा-य-प्र-का-श-नं-अ-प-पा-ट-त्वे-हे-न-र-व-जे-सा-दि-स-ह-गा-मा-दा-
 स्तो-म-द-स-ह-गा-मिति-त-द-धे-तो-व-स-ह-पे-ल-का-रे-प-न-त्य-या-न-प्र-ति-वे-ध-इ-ति-वार्त्तिक-क-द-त्रे-य-ग्रह-
 गो-ने-इ-ती-ह्या-त्पो-रे-व-ग्रह-गा-अ-त्र-स-त्र-धा-तु-पा-ट-वे-षु-इ-त्यु-दि-त्या-दो-ना-यः-ता-दे-रि-ति-न-नु-ता-दे-रि-त्य-
 र्थो-दु-र्ल-भः-व-ला-दे-रि-त्या-दि-ग्रह-गा-मा-म-र्थे-न-चि-शे-प-वि-शे-ष-गा-यो-र-पि-स-प्र-स्य-च-र-गा-ए-व-य-स्मि-
 न्नि-धि-रि-त्य-स्य-प्र-वृ-त्ते-अ-त-ए-व-ः-सि-धु-डि-त्या-दो-सा-वे-प-द-स्ये-ति-ना-य-इ-ति-वे-त्र-स-त्र-त्वा-त-व-ला-
 दौ-र-त्य-नु-वृ-त्त-वि-शे-ष-गी-भ-त-व-ला-दौ-र-त्य-स्य-त-का-रे-गा-वि-शे-ष-गा-रि-त-का-र-रूप-व-ला-दे-रि-ति-वा-च्यो-
 र्थः-ए-वं-सै-मि-वी-त्या-दा-च-पि-वो-ध-स-प्र-नु-वृ-त्त-वि-शे-ष-गी-भ-त-ध-त्य-दा-र्य-स्य-त-का-रे-गा-वि-शे-ष-गा-रि-त-
 त-का-र-रूप-व-ला-दे-रि-ति-वा-च्यो-र्थः-ए-वं-सै-मि-वी-त्या-दा-च-पि-वो-ध-स-प्र-मो-ह-प्र-थ-मा-र्थ-ए-वे-त्य-लं-उ-च्य-
 ३०

२५

वि-ह-इ-य-म-म-वि-भा-या-प्र-त्य-यां-ता-धा-त्वं-त-रा-णी-ति-न-वे-ति-स-त्रे-भा-व्ये-स्य-ष्टी-कै-य-दा-द-य-र-मि-स्त्रि-प-
 आ-धि-ग-न-इ-ति-स-त्र-स्या-इ-ति-वो-ध-अ-त्रे-व-पा-ट-इ-ति-न-च-धा-तु-सं-ज्ञा-र्थः-पा-टः-द्यु-ता-त्-व-पा-ट-ने-वा-स-
 द्वे-त्र-पा-ट-स्य-जा-प-क-त्वा-त-ए-ते-ना-यं-यु-ता-त्-सर्व-पा-ट-पः-पु-पा-दि-स-त्रे-इ-मा-दी-ति-पा-ट-पे-ल-दि-त्वं-ब-न-का-
 र्य-मि-त्य-पा-स्तं-पा-ट-स्या-इ-सं-पा-ट-क-त-या-चा-रि-ता-र्थे-न-ज्ञ-पि-पर-स्मै-प-दे-प्र-यो-गा-ना-य-र्त्तः-ल-दि-त्वं-र-गा-मिति-
 य-द्य-पि-इ-त्या-दे-शे-मै-वा-द्य-स-दि-ति-सि-हं-त-था-प-या-त्सी-दि-ति-प्र-यो-ग-वा-र-गा-र्थ-म-स्य-ल-दि-त्वं-वो-ध-आ-णि-
 षी-ति-इ-द-मु-प-ल-ङ्ग-गा-य-क्वि-गा-वि-प-ये-च-यो-गा-भा-व-स्य-पु-रे-तु-नि-घ-न्य-त-र-स्या-मि-त्ये-त-सा-म-स्या-इ-
 टि-मा-स्त-प्र-यो-गा-स्य-त्र-तु-भ-व-त्य-वः-ज-य-स्ये-ति-रूप-वा-र-गा-न-च-त-सा-य-क्व-ज-द्य-स्य-त्य-स्य-इ-त्वं-ह-त्र-
 सार्व-त्र-क-त-वो-ध-ने-पि-त-क-थ-म-पि-सा-र्थ-क-म-त-ए-तो-प-दे-शे-त्व-त-इ-ति-स-त्रे-इ-सैः-प्र-ति-वे-धो-व-क्व-व्यो-ज-
 द्य-मि-थे-ति-वार्त्तिक-कं-ता-सौ-ति-त्या-नि-द-त्वा-भा-वा-त्-प्र-त्या-ख्या-तं-मा-प्य-अ-न-या-स्य-प्र-ति-वे-ध-ार्थ-वार्त्तिक-कं-स्य-
 इ-ति-त-त्य-प्र-त्या-ख्या-ना-सं-ग-तिः-अ-च-प्र-त्य-ये-य-न्ना-दे-श-वि-धा-नं-त-द-इ-त्ये-त-द-प-वा-र-गा-र्थ-मि-त्या-हु-अ-

लशशो- शवीदशवीदिति-यद्यपिउकोगुरोतिमत्रेतोलेत्यत्रवकारप्रश्लेषनक्ररुतथापिपर्वपकृत्वान्नस्फुस
 द्वातेप्रश्लेषमानाभावनात्रविभाषावृद्धिरितिभावमहपूनीयात्रयदानेरातिदाश्वानेतिमत्रेभाष्य
 ३१ द्युतिस्वाप्यप्रत्यासत्तागाभ्यामयोरैकानिमित्रत्वएवास्पप्रवृत्त्यादुद्योतकीपियतीत्यदौसंप्रसारणा
 भावव्यदिद्युतदित्यत्रतद्युच्चुश्चेतिसमाहारद्वङ्गमहृद्वाप्रयणाननहोषःइकारगोपास्यत
 द्युतेरेवेकांगतस्यग्रहणंइकारश्रुतिचएवस्वापिसाहचर्यादितिद्वत्यनुसारिणः-अत्रमा
 नाभावाद्युतेगर्पताच्चउसंप्रसारणानभवत्येवेतिभाष्यानुसारिणःस्वपिननामधातुद्युतिमा
 हचर्यात्-वचाभ्यामस्यप्रकृतिभूतद्युतिस्वापोःप्रत्यासत्ताभ्यामनिमित्तप्रत्ययांतयोःसंप्रसार
 णमित्यर्थेनोक्तदोषाप्रतिःस्पष्टवेयंतीतिहःसंप्रसारणमितिहःसंप्रसारणमितिहःसंप्रसारणमितिहः
 यथैतिवाच्यंअभ्यासस्यसंप्रसारणालाभानापत्रेःअभ्यासस्येत्पुनरुक्तमर्थतत्रपाटाच्चअणो
 कवीनकाभ्यायाच्चएतेनाभ्यासाहिसंप्रत्ययस्यप्रकृत्याकोक्तायासुपात्रधामोरवयह

राम-
 ३१
 ६

शोभाभ्यामनिमित्तप्रत्ययप्रकृतिभूतद्युतेःसंप्रसारणमित्यर्थेनोक्तदोषाप्रतिःस्पष्टवेयंतीतिहःसंप्रसारणमितिहः
 संकिंचाभ्यामस्योत्पत्तौप्रत्ययापेक्षत्वेपिज्ञानेनदृष्टेकेत्वाभावेनशास्त्रेतराकेपेमानामावोनरावा
 भिपियेचनीययतीत्यत्रस्यादिविधिपूर्वभवत्येवेतिदिक्-द्युद्योलुङ्गिवद्वचनादाद्यवगतिःषष्ठा
 र्थेत्पुनरितिमममीतहाहद्युतादिभ्यइति-द्वङ्गःस्य-प्रतिसमवेतिधिरयं-अतरेगमपीतिसकारादिवि
 शेषायेकत्वादात्मनेपुदनिमित्तत्वाभावेतिमित्तत्वाच्चनिषेधस्वरहिरंगत्वमितिअमिमानःचतुर्ग्रह
 णासामर्थ्यादिविशेषायेकत्वादात्मनेपुदनिमित्तत्वाभावनिमित्तत्वाच्चनिषेधस्वरहिरंगत्वमि
 तिअमिमानःकेतेनहिमवेषुप्रत्येकमिषेधमापारीध्वन्यतेअन्यथानवृद्धरत्यतीवनेवमि
 होतव्यपथ्यंम्यष्टमेव-कृपिव्यावृत्तिस्तदनकलंतामिचेतिचकोरणासाधार्यधातुकेतस्यापिनिषेध
 मत्वातद्वत्करणांनद्युतादेरिवद्वतादेरपिसमाप्रिवोधयितुंशक्याअतएवद्वङ्गःस्यसमोरिति
 मत्रंसंगद्युतेनवृत्त्यर्थवचनंतुयेननाप्राप्तिन्यायेनार्धधातुकलङ्काराद्वाधेतचरितार्थक्येस्त

ल-श-शे तासि वेति स चारं मसामर्थ्या देवकिक ल्यो नेति भावः स्वस्तु मृत्युर्भरति व्यर्थं निषेधा प्लवनीयां सरति न्याये
 नांतरंगाणां अपि बाधसिद्धेः वृत्तादिभ्यो यद्यत्प्राप्तं तत्रैति वचनं न्यत्ता संवेगि न ये धाञ्च अतएव वचनं मृत्यु
 ३२ स्य प्रत्याख्यानं भाव्योक्तं संगच्छते किंच वरिभर्तृशब्द निमित्तकस्यैव वरिभर्तृगत्वमिति पारत्वे नापि तद्वाधानेने
 तिरिक्-चरति छेद इति स्पष्टं चेदं प्रत्याहारादिके भाष्ये न चैति कुर्येति यदमित्यर्थः सत्रमित्यने-आहृति
 फलं वाक्यभेदः वृद्धिर्द्विजैः कर्तरी किं प-पित्तं चैति अतिदेशो यं फलं तु पिद्धिर्द्विद्विभ्य इत्यङ्क इति त्रयं न्य
 विकरणाः अनुद्यते ते यानि तत्र त्रयं युक्ता एव विकरणाः येषु भवति स्या एवा न द्यते स्वतंत्रा वा पटं पतेतेषां
 शवेक न च तस्यैवोति एवं च विद्यत यतीत्याहो मित्वं न स्यादिति भावः नाम्नामिति अनुवादं सामर्थ्येन तद्वा
 धकलनापेक्षया स्वातंत्र्यकल्पनस्यैवोचित्यादिति भावः न च पित्तार्थं म पंचराहो नुवादः तत्रैव द्यति
 यिति पटितं यु-कत्वा अपास श्रे-येति पुनराहं प्रामाण्ये फलभावाच्च हत्वादि शेषा पवाद इति यस्या राम०
 निकह लादिः शेषा पवाद इत्यर्थः न चोभ्यां साविकारो धर्माधिक्यभावाभावेनेदं संसंगतमजीगरादिन्या

हो हत्वादिः शेषे ईत्स्म लाप्यार्थप्रयोजनभावे उपमासाहचोपस्थापितत्र विकारग्रहणो न ग्रहणादेवं च तस्यै
 व संप्रसारणापत्तिरिति वाच्यं लिख्यभासस्येत्यत्रोभये यो ग्रहणो न सामान्यत एवाभासलोपाभास संप्रसारणा
 विषयेत आया प्रवृत्तेर्जापमेना होषात संप्रसारणांतरा श्रयं वचनं वदिति त्रभयेषां ग्रहणा चेपथ्या पत्त्याले
 घभासस्येति सत्रे भाष्ये एव प्रत्याख्यातमिति तदप्युक्तं सः केषां चिदप्युक्तं एवोति दक-मित्वं सामर्थ्यादिति अ
 संजातविरोधन्यायेनेति भावः अहं जीति पातापे मिति शब्दस्य लुक् कर्तृजं कर्ता मिति पातापे मिति सपरा
 मुलक्रिया समिति हारिद्विंशतस्मिन् दहादिष्वपि बाधमितीत्यर्थः पित्तस्याप्युपलक्षणं गुरोः शुद्धं न इ
 त्पत्य येनापि सिद्धेः पित्तं फलभाव इति कश्चित् मित्वा यं आत्मन पटं श्रुतिवै नपित्तमपि त्वसपि
 नुपलक्षणं मिदित्याटे-हदित्याटे तु हं जिवत उत्सृष्टानुवध इति त्वं कान्तं च ध इत्यर्थः उकारिका
 अनुदात्त उच्चारणार्थः अनुवादत्वे ला घवेनाप्येवोति नोक्तमिति भावः अत्र गुरो मत्र यदि
 तानां सति संभवे नुवाद एवेति श्रुतं पाक इति सत्रे भाष्ये के यदच ध मितं तत्र हि श्राप्यो

न. शो. शो.

३३

प्रभावादिनात्पतति भाष्यमुपादाय आयाक इत्याह हीं प्रपाक इति भावो द्युटादिपुमित्वा र्थे प्राया
क इति परपुते इति कैयटः अतएव भाष्ये प्राप्रियि प्रीयीनामिति नोक्तं प्रामेवेति त्वरतेरये इत्यर्थः न पत्वत्र
यो ह शानामेवानुदात्तत्वं तन्मेषामप्यस्त्विति भावः परस्मैपदमिति न च तदर्थं पाटस्य चागिताथ्ये
न कथमर्थविशेषनियमलाभ इति वाच्यं द्युटादिषु पाटे न तस्य युक्तकायस्याप्यावश्यकत्वेन वि
जातीयार्थे पाटेन च तस्यापिलाभात् एवंचमित्यप्यस्मै पदे वेद्यनावेति बोध्यं अहिंन्नाहीतीति च
स्ममुल्लोपितोर्थः एतदर्थं तत्र ह स्वरवन्नविकल्पितः परे तु ह स्वरिकल्पेनैव सिद्धे हि स्ममुल्लोपि
तत्र दीर्घग्रहाण्यर्थमित्याशंक्य शमेरापिता स्मिचि अशर्मित्यादीनां लोपस्य व्युत्पत्तिर्वत्वाद्
स्वोनस्यातर्दीर्घग्रहो तु दीर्घस्यातिवर्तननिषेधात् तदोप इति कमेति हि स त्रेभाष्ये नुक्तं
तदनुपपन्नं प्रकृतोदाहरणार्थं दीर्घविधानस्यावश्यकत्वेन श्रुकोत्ररपोरुभयोरपि निर्देशेन गम
त्वापत्तेरुल्लोपस्य त्रासां प्रहायिकः पाटः कैयटादयस्तु चिंत्या एव क कल इति सूत्रे भाष्ये

३३

१८

येतद्धमित्तिमिति भाष्यप्रदीपोद्योतेनिरूपितं द्विर्वचनादीमिनवक्तव्यामिवोपलोपस्वावर्जमिति परं
तस्मिन् भाष्ये वज्रकोटीदीर्घाव्युपलक्षणीयार्थं च यदायि पाटस्य हापि उक्तं यानुवंधे त्या यस्मिन्
अपूर्वत्वे वाधकाभावात् अर्थविशेष इत्यत्रापि न मानं किंच सर्वं व्यामने कार्यत्वेन मानं एवं चो
पात्रार्थे एवमित्यमिति तत्र कल्पाभाव एव मज्जत्रार्थविशेष इत्यत्रापि न मानं किंच सर्वं यो
पने कार्यत्वे निर्णायकभावे किंच स्वधस्य धीतधातुपाटस्य भवादिसूत्रभाष्ये क्ते रर्थवत्त्वापि त्रा
चार्यश्चि त्रयतिक्व चिदर्थानादिश्रुतिक्वचित्त्रेति न मो वीव इति सूत्रभाष्ये क्ते श्चात्र त्या र्थे निर्देश
स्य पाणिनयत्वं मेवेत्यत्र न दृढतरं मानं एवं च नियमकथापि निर्मला अतिप्रसंग्योदाहारस्तन्नभि
धानात् प्रपुक्तानामेवान्तराख्यामात्रं किंच ज्वरादिभ्यः प्राग्ये वा याटे न किंचिन्न गौरवं लाघवं च
एवं च तत्रानुवादमात्रेणापरस्मैपदकल्पनापि निर्मलं त्पातः ननु विशेषानालिङ्गितसामान्य
स्याभावेन क्रियासामान्यार्थत्वमयुक्तं मतं आहाने कार्यत्वादिनिपात्य तदिति तत्रापि प्रक

ल. ३४ शेषेति धातोरेव ग्रहणं न द्युतं तस्य व्याख्यानात् सर्वे त्ररसा ह च र्या चेति भावः न धातुपादे ह रवोच्चारणं नदी
 ३४ धीणि चोभावे च रितार्थान्न च पाटवे यथ्यमन आह मित्वं त्विति निपातं न च विस्मयुलं त्विति क्रविष
 ये च रितार्थं न ह भावे पि न दृढिः फले विशेषाभावे न दीर्घा वा धस्ये वे यथ्य पुत्रेः तद्यात्तु द्युतस्य त
 ह भावे पि तात्पर्यादिति भावः उदित्करणं सामर्थ्यादितिः न ह नुवादेन नादृहदित्वेन पुनरत्र तत्क
 रणं व्यर्थं मित्यर्थः विशिष्टार्थो नो व्यन इत्युक्ता नियमस्य च कुमुश काले न तद्वे यथ्यमिति भा
 वः अत्रावपर्व पठितं वनो नामुवाहः उक्तीत्यार्थं नियमासंभवेन न च वनपाटस्य वे प
 र्याप्त्या तदनुवादासंभवात् उदित्वं फलतः शिजभावे पातु पर्व पाटः संसृक्तो शब्द च
 वनोतीति रूपव्याहृत्यर्थः अन्यथानेनैव वनतीत्यादि सिध्यात् तच्चापित द्वे पथ्यं तदवस्थ
 मेव तनो दो वन्यावने इति पाटः अत्र नुवमशब्दे वनेन परासंभवात् किं त उदित्वमस्य तु ता गम
 नादिकस्यैवात्रा नुवाह इत्यर्थो धनायनेन परव पठितस्य प्रवाम यतीत्येव तानादिकस्येदित्वे ३४

१०१

न परव पठितस्यानुदित्वेन निश्चयां रूपद्वयं तवापीष्टमेवेत्याहुः विकल्पो व ह्यत इति ग्लाह्ना व नुवमं
 चेत्पनेनोति भावः आदेरिति दिवादेरित्यपि बोध्यं ताद्रीलिक प्रकरणं तेऽस्येदिवादिताया अपि भाष्यसं
 मतत्वात् अत्रापि तत्वेदगातिर्दीर्घत्वात् इति मते इति उदमेव युक्तमिति भावः एवमन्यत्रापि बोध्यं
 अत्रापि पठित्यमाणा नामन्यत्र पठितानामपि नानेकार्थत्वमिन्ये पाकादस्य त्रेत्याद्यपि चित्तमर्थो तद्व
 त्रैमानाभावात् परिभाषाया मिति विरोधः नित्यत्वाद्भयोर व्यप्रवृत्तिरिति भावः मारणात्पादि मार
 णे सं परवकस्येव प्रयोग इति पुरुषकोरे उक्तं कथमिति माधवान्मते आहै पस्त धनयत्राह मा
 धवेति अत्र माधवमतं ज्ञापः कं पने च निरिति कं पने र्ये च लधातरित्यर्थः एवमन्यत्रापि स्तार्थ
 शिजभाव इति आहृष्टादेति वे कल्पिकत्वादित्यर्थः स्तार्थं शिजं चित्तं निजान्ये मित इत्यस्य प्रवृत्ति
 ति भावः अत्र ह्यमिति तां ज्ञापयतीत्यर्थः जिह्वयति तया ज्ञापयतीत्यर्थः लज्जयति शत्रुमिति गा
 लयतीत्यर्थः दधीति उत्तमप्रातिविलो जयतीत्यर्थः हे वादिकस्येति अस्मैवानुवाह इत्यर्थो ध

लशरी नार्थः खडयतिशत्रुमितिमात्रमिदित्वमितिभावः यजंतादितिगोठि लोपेसतितस्यस्यामिवत्वात्रमिताहंस्व
 ३५ इतिभावः इतिहृदिदितिभाष्येतुनहृत्पतइतिभावः प्राप्ते इतिवनः पूर्वपादाद्वमोमंतत्वादिमभावः अत्र
 वनोस्मानादिकस्यापिग्रहणमित्यनेयमीयः परिवेषणोभोजनानुकूलः पात्रेनस्यापनदिरूपोव्यापारइ
 तिवोधेभियमवद्युहादितिनचमनुपलोचेदेरित्यस्याप्राप्तौ वृद्धौपुगापत्तिः नियमवदित्यर्थकारुंआ
 यजंतमित्यमशब्दादित्यर्थेनादोषात्तनुपेक्षमितिभियमयमित्यादेः सामंजस्येनात्रमतेउपपत्तेस्त
 वेवोपेक्ष्यवितिक्रियुतत्रसंभवादिति प्राप्तिंविनामिषेधामंभवादित्यर्थः फणोः प्रागेवेतिवोव्यतीरफा
 णयत्पुत्रासुपराशुपैरत्यादिश्रौतप्रयोगोत्रानुकूलइतिवोध्यं तत्रहीतिषत्वविधावित्यर्थः दल
 दलवैक्त्यंभयादिजुनितोद्वेगः तद्धावारइतिबंधुत्वानुकूलोव्यापारइत्यर्थः अकथीदितिगदि
 त्वात्रवृद्धिः सुधाकरइतिअस्यैवमर्थमहितस्यपाणिनिनापाटेप्रमाणाभावइतिअत्राहचिः तद्राप्तादीवि राम
 तिगदित्वात्रवृद्धिः सुधाकरइतिअस्यैवमर्थमहितस्यपाणिनिनापाटेप्रमाणाभावइतिअत्राहचिः ३५

तद्राप्तादीवितिवेमुदित्यादयस्तसाधवएवेतिभावः मर्षणं क्रमासाचापराधेसत्पिकोयानाविकरणाद
 लोपरतिवद्व्रीहिपहेतिमित्तत्वेनाश्रयणादेव पुत्रादीनामसिद्धत्वंनपट्टाशब्दाधिकारात्तद्येतत्पुरु
 षत्वेनदलोपइतिविषयसममीतत्रक्रमस्यविनोतं द्विषयसाभावाद्दृष्टत्वादौतत्रकृतेसंपसारो
 त्वयोः माप्रोपरत्वात्तेसंपसारो एवंत्वेचकृतेलह्ये लङ्कारास्येतिन्यायेनपुनरोत्वाप्रवृत्त्या अवरासि
 तिभाष्येप्रत्याख्यंतरलोपस्यत्वसंभवात्रिवृत्तिः मोटः नरपरंत्यतोनेतिवत्तेस्वोटः किंपरिषहते सिवादी
 नांसिबुसहस्रंइत्युक्तंजः सिवादयः किंशीरातायामितिविशरराः इत्यर्थेननृणातनतदनुकूलो
 व्यापारएवचतेनाथकथनमसंगतं सकर्मकत्वापत्तेरतत्राहशातनत्विति विषयतयेतिविषय
 यत्तात्रजननकतारूपाएवचतत्रन्यविशररामर्थमितिभावः शब्देः शतः शब्देः शतः इत्यत्रैः पूर्व
 तोज्जंभवाच्चितइत्यस्याशिद्विषयेनलङ्कारात्तदाहतद्राविनइतिशिदिशिष्टलङ्कारापादुशितः
 शवादेः सार्वधातुकाश्रयत्वेनपरस्मैपदेजातेभुक्त्वतमितिन्यायेनास्यसत्रस्यैवपठ्यापत्तिरिति

न.श.शे
३६

भावः बोधितेति बुध्यते रेवा निद्रात्वमिति भावः बुद्धिर्दिति परे तु ज्वलितिकसंभवे स्पृशति सञ्चारः त्रुत्कराणां
मनार्पमन्यथा ज्वलादिभ्यो गा इत्येव सञ्चये रित्याहुः अत्र बुद्धिर्दिति इति इति विप्रदित्वा भावो अनुम
हंधेरत्यादींस्वीतेत्यप्रयुक्तमात्मनेपदे तु भवत्येव स्वीरित्यप्रतिज्ञा सामर्थ्यात् प्रत्येकमिगोभित्व
मिति पक्षेऽपि ननु माकर्मधारयेणां त्पेदित एव तदिह धानात् अत्र निद्रात्वमित्यस्यापीत्यंसे कारो जमि
आंगानामित्यर्थेऽतिनलो यो भवत्येवेति बोध्यः ऊदुपधायाः उपधाया इत्युत्तरां यं प्रकृतत्वेऽप्युपधाया
तत्रो रित्यनुवृत्त्यापि सिद्धांगो ह इति विषयार्थे न दाहगुणा हेताविति तेन ननु गुह्यगुणो रित्येति हेतुत्वे
जीतिवर्गा गुह्यगुणो रित्यस्मिन्निविष्टिना माच्च दत्तो रित्येति तत्राप्यर्थः अतलोप इति अत एव द्युक्ता
मित्यादा चानां जित इत्येव देशो न अह्नोः एकाच इति निषेधे प्रामेयं दं गी इति अपधीत्यतोपी
ति अत्र कृत्यावेति चानुवृत्तेऽपि अत्र विषयार्थे संभवात् यद्वै पथ्यात् न दाहयादाविति तद
गागमेन सिद्धे रेफोच्चारणं निर्दिश्यमान परिभाषया सिद्धेऽकारोच्चारणं च स्पष्टार्थे ननु इकोरुति

गाम-
३६

ततोऽरुलहणं लिङि- च विवित्सञ्चानुवर्तते तदो ह अत्र वर्णादित्यादिह स्वाहं- अंगग्रहणमंगसंज्ञा मि
मित्रस्य लोपार्थं तच्च पर्यापरस्माह च यो निजवत्तदाह सिचरति तेनासं हिष्टमामित्यादौ न- यद्यपि ह स्वात्मि च
इत्येव सिद्धं अत्राविष्टामित्यादौ न दोषः- आ गमेकतेतसहितस्यैव प्रत्ययत्ववत्तिष्ठति तस्वाच्च यत्वे
नपोर्वा यथा मावात्र यापि पदलाघवाभावादेव संवोक्तं अत्र हेच नुपदे- नुपदेशे रिति षष्ठ्यर्थे समीतेने
जंतस्यापि दृश्यमानस्येत्यर्थः कर्मव्युत्पत्तौ पदेषा पदेन योच्चारणं विषय उच्यते नटो कित्तेत्यादौ
नटोपः समुदायस्योपदिश्यमानत्वेन नटवयवस्य तदुपदेशे तात्पर्याभावात् तत्र पदेशे किं गोभ्यां
उद्देशश्च प्राप्तपदिकानां नोपदेशः उगादीनामस्युत्पत्तौ तत्राच्चेज्ज् इत्यादीनामुपदिश्यमाने जंतव
मिति नवाच्यं- तादृशश्च मायेगा धातुरेवेत्यतो धातो रित्युक्तं- मेजादौ उकारसत्त्वे परस्य उस्वसत्त्वेन
तस्यैजंतत्वाभावेनादौ चांमाउ रतिनिर्देशस्य नानुवंधकृतं मनजंतत्वमित्यर्थस्तथाप्यकतासुस्थादुका
रलोपे जंतत्वसत्त्वेन धातुसंज्ञादिकार्या र्थो वतोप्युपदेशे तात्पर्याच्चेपदिश्यमाने जंतसत्त्वेन भ
वत्येवात्वं- धातो रित्यनुवृत्तौ त्वनुवंधलोपोत्तरं तदि निष्टैर्मुक्तस्यैव धातुना पानधातुलोपस्य

त्रेभाप्येउक्ततेनोदीर्घाभाजत्वादावात्वानापत्तिः धातोरित्येतत्सर्वं ध्वंविनापितदंतविधिरत्रेति अणि
 श्रौतिरिति सत्रशेषेपि भाष्येनितंतत्रहि अवप्रमात्वा र्थं धातुग्रहणं कर्तव्यमिह माभूत्त गोम्यामिति उ
 पदेशे यदे जंतंतस्य चेदात्वमित्यनेन नृदृशोरुटि शृङ्गां तया गोर्नेमविष्यतीत्युक्तं । अत्र च हरे प्रभ
 तीनामुपदेशे एजंतत्वादाव्याहृते यथा धातोरित्यावप्रकर्तृशित्तमेत्युक्त्या शित्प्रत्यययात्वयोग
 स्पेवैजंतस्य ग्रहणो माहोपात्त एवैवोपदेशे इत्यस्य नगो ग्रहणो लङ्काराप्रकाराप्रमिषदो
 कर्षीभाषाऽप्रवृत्तिज्ञापकतापि चिंत्येति तदिक् ननु शित्तीति शित्तीति कर्मधारयात्सप्रमी
 पूर्वोत्तरसत्राणां प्रत्ययेष्वेव प्रवृत्ते सास्माह च यादत्र शित्तीति शित्तिप्रत्यये इत्येतद्वाक्ये
 कदेशः एवं च तदादिविधाविज्ञेयकशकारणौ नेत्यर्थः तेने जगत्वे इत्यस्य सिद्धिविययस
 प्रमीचेयं तेन गत्यायतीत्यादौ शवाद्यत्यन्तः प्रागपि नात्वमित्यनेन आलोकोपुः दीर्घपूरित्य
 तोचिकृतीति वर्तते तदाहा जाद्योरिति इजगमएव न्यासंभवात् जग इत्यादौ त्वजादौ कु

त्वादेव सिद्धं इदं आर्धं धातुक तंतदवयवत्वाद्वा ध्वं किंतीति चेद्येन विशेषणमिह ग्रहणं सामर्थ्यात्
 दारुपातुतिप्रयोगे र्तिशेषः प्रयोगस्य दारुपातुतिमेव सत्रेनुकरणं प्रयोगस्यानामेव सत्रेनुकर
 णमित्यर्थोऽस्य तदा देशानां देरेत्वेनेत्यर्थे आनयीति वक्तव्ये आनेमु गितिसत्रनिर्देशस्य तापकत्ववद
 ताभाष्याकृतसच नाच्चयद्यपि लाङ्कारिकत्वाद्वा देर्ध्वं यं कृतात्वानां नप्राप्नोति तद्यापि गाहाग्रहणो
 ष्वविशेष इति परिभाषयानदीयः आस्माच्च देयं पितृत्वाय कंतच्चादाविति नियेधे स्यापियहणायः धा
 रुपा इति प्रयोगवाहल्येन वद्वचनः प्रनिधारयतीत्यादावनर्थकत्वात् तत्वेनेव द्युनिरूपितो
 पसर्गत्वाभावाच्च मगात्वे प्रणिदापयतीत्यादौ यहागमा इति न्यायेन नदीयः रेफस्त्राको गगमो नदा
 इत्यस्य दोसाहं च यान् ध्याग्रहणो न धेये पियरां अतएव होद नद्यो रित्यत्र दधाते हि विधानसत्त्वा
 तर्धे च न नृदृशोरुटि शृङ्गां तया गोर्नेमविष्यतीत्युक्तं । अत्र च हरे प्रभ तीनामुपदेशे एजंतत्वादाव्याहृते यथा धातोरित्यावप्रकर्तृशित्तीति शित्तीति कर्मधारयात्सप्रमी
 पूर्वोत्तरसत्राणां प्रत्ययेष्वेव प्रवृत्ते सास्माह च यादत्र शित्तीति शित्तिप्रत्यये इत्येतद्वाक्ये कदेशः एवं च तदादिविधाविज्ञेयकशकारणौ नेत्यर्थः तेने जगत्वे इत्यस्य सिद्धिविययस
 प्रमीचेयं तेन गत्यायतीत्यादौ शवाद्यत्यन्तः प्रागपि नात्वमित्यनेन आलोकोपुः दीर्घपूरित्य तोचिकृतीति वर्तते तदाहा जाद्योरिति इजगमएव न्यासंभवात् जग इत्यादौ त्वजादौ कु

ल.श.शे

३८

मरमः अनयोः सगिहि ध्यानमयसी रित्याहो कृहे रभावा वापं सिष्टामिषा घर्थं च आतोप्य धासिष्टामित्या
हो फलं चान्यस्य अत्यस्येति स्याधा नो परत्वा हे नृदि कल्पवाणिगयः किं निति ३३ तिय द्योपिकुतीत्य
चुवन्नतथापि आधधातु के रत्नचुवन्नविधिलिङ्गि नमृत्तिरिति ३३ तीत्यनु चो फलाभाव
तिभावः एव मेले ३३ तत्रापि वोध्यं पिवा देशरति सचाहेन आद्युदात्तमेति स्येभाष्येतेन पिबतीत्या
दौगुणाभाव आद्युदात्तत्वं च सिद्धे मेव च हलन्त एव अंगवृत्तपरिमाणं यागुणाभाव इति भाष्या क्रय
कांतरं एति भाषा ३३ गागुरुफला नरं च नास्यारति निरूपितेषु स्यत्य करणायामति अत्र सपाद
समाध्यायोस्य काये महत्रियोगना याधुत्वा प्रवृत्त्या सत्वे यस्यैव प्रवरा वोध्यं प्रतिवर्तीत्याहो
तिष्ठतेरेव गतिरर्थः प्रशहृत्वा दिक मीतिरिति भूवादि सत्रभाष्येति च नृत्रयत इत्याहो
क ध्वदेशसंयोगोपि तिष्ठतेरेव इति समर्थसंज्ञेभाष्ये धुनितं कृतश्रुतपारत्वं स्य घर्थं अरेवमि
हेगुणाग्रहणां क्रयुत्तमि स्येग्लाहृणात्वेन किं ति चेति निषेधाया क सार्धं कत्वसाम

राम
३८

र्योतिनिषेधविययस्यापितस्य गुणास्य निषेधांगीकारात् उपधावृद्धिरिति जाग्रो वीतिगुणाविधानं नृजाग्र
धातावेव गुणात्तरं हृध्यभाववोधकमत एव कृधात्वाहोभावकर्मणोः परत्वाद्गुणोपदेशाग्रहणाच्चि
रावत्वेकाग्र्यत इत्यादावुपधावृद्धिरिति भावः श्रुकः एकावः किं जागरितः गिदिति चत्वेनायं
प्रश्लिष्यते तेन भूः सिद्धः स्यात्सुमिद्वेयेहि सु गिदिति द्विक परत्वादिति स्वरतीति विकल्पस्त
मध्ये पचाहेन्याया त्रस्यवाधक इति भावः ऋद्युत्तः ऋधातो रिति वृद्धवृत्तनिदेशादकारोपि
प्रश्लिष्यते ऋवर्गपतधातु मात्रस्य तु ग्रहणा कृतश्रुतसंयोगादेरित्यस्यैव प र्थापत्तेः अत्र
या ऋत्रातुसिति स्येमेद्वि त्वेनुरदत्वेऽप्यास्योपे अत्र आहोति दीर्घेन त्ररावरे प्राप्तां यरां वा
चित्वा परत्वादाहृणात्तरिति स्यादिति भावः इजत्यत्रिरेनौ ग्रहणां स्य घर्थं अत्रीत्यु मयोयद्गुणा
आख्यानात् नृद्युत्तः हृधातो ह्यतद्यमेद्युणाभ्यो न्यत्र न प्रयोग इति नृज्वत्सूत्रे भाष्ये स्य
हं श्रवः श्रुवा श्रवः स्वादिपाठः कुतो न कृ त इति चिंत्य यनु यद्भुकि श्रुगोतीति रु

ल. श. शे. पार्थमिति तत्र शवा देशाः प्रपन्ना ह य इति भाष्ये क्त पङ्क्तौ शनिः स्थानिवत्त्वेन शर्षात्वात् तस्य लुकि
 संनियोगादिना ये मादेशा निवृत्ता वुक्त्वरूपस्य दुर्लभत्वात् तस्मात् पङ्क्तौ शनिः स्थानिवत्त्वेन शर्षात्वात् तस्य लुकि
 तयद्गुण्यप्रवृत्तिश्च कर्त्तव्यं चेत्तदा होपायश्चेति त्याज्यः शक्यः गानेका च इत्यतो संयोग एव तस्य
 नुवृत्तमोः सुपीत्यतो नुवृत्तस्यो रित्यस्य विशेषणं तदुपत्ययस्य तेना प्रवर्तते। तत्र यान्त्राचि प्र
 इत्यतो संनियोग एव तस्य नुवृत्तमोः सुपीत्यतो नुवृत्तस्यो रित्यस्य विशेषणं तदुपत्ययस्य तेना प्रवर्तते। तत्र यान्त्राचि प्र
 तिकिमप्युच्यते न वीनेका च इत्यनुवृत्त्याऽटत्राभीयासिद्धत्वेन नूदो ष इति वाच्यं तस्य त्याग्या
 नेहोपवाणो वसत्वात् स एव यो रिति धिनि विहृता व्यो रचेति स त्रभाष्ये न त्रहि व लो येति
 हेऽकारविधाने तद्व्योपे स्थानिवद्वात्तगुणाभावायः न च व लो पेपिन धा तु लो प इति नि
 षेधसिद्धिः प्रत्याख्यायते संयोगः तस्मिन् प्रत्याख्याते गुणाः स्यादेवेत्युक्तं इति सोरदिति ताम्
 तप्रात्ववत्तदिति त्वत्त्वो धनेन चारितार्थ्यं च भाष्ये यद्गुण्यको भाषायामपि प्रयोग इत्य
 ३५

यथापकत्वोक्तिर्वैकदेशिन एव अतएव किमेतस्य सापने प्रयोजनं वेमिहीति चेद्दिदीतीत्येतसि हं
भवति भाषायामपीति अग्रे भाष्ये न कं अन्वया सापिते व्यस्य सायं काप उव रंगोते म्योयिय इलुक आ वष
कत्वेनेत्येतदिति भाष्या संगतिः इत्थं हि सिद्धं भवति एव सिद्धं भवतीति च क्वं स्यात् किमेतस्य स्यादपि
एन स्याप्यनुपपत्तेः सुलोके उव रंगोत प्रकृति क प्रयोगादृशं न मे वास्य म एन स्या जीतं अतः त्रयो गा प्रद
शते नोत्र मेक देशे पुक्तिरित्युपि र्वाध्यय्ये विद्येति सूत्रे व ह ल गृहणानुशी न हृत्वा वा क भेदे न च
लभ्यस्यानेमि त्रिक य इ लु को चा ह ल के नैव यथा प्रयोगं लोके पिलामे न सापकानुपयो च
तिसु धियो विभावयं त इ इो देशे सैवेति व्याख्या नादिति भावेः स्पष्टं चेदं गृहिटीत्यनुभाष्य क
लेतु न भेद इति गा अत्रा ते इत्यत्र वारो परिभाषया स व रंगो दीर्घा धित्वा तो द्वि त इ तीया देश
ः स्यादिति भेदस्तु न तस्याः स्यान्नेकत्व एव प्रवृत्तेः वृत्तिरिति उदमुपलक्षणां भाष्यस्यापिः मान्त्वध
अभ्यासविकारभ्यासः सचेत्वामेव व्याख्या नात् तदा हे कारस्येति वस्तु तस्तद्विनिर्देशोऽयं

ल.श.शे.र्थः अभ्यासविकाराणां समावेशस्यैव क्रयतया स्वोत्रादीर्घस्य सुबभवात् स्पष्टं चेदंगरोपायः लुकोपि
 ४० तत्र भाष्ये. गु.प.नि.स.प.मि.ति.मो.प.ना.द.प.क.म.नि.दी.दो.प.नि.ने.का.थ.त्वा.दो.प.नि.मा.पा.मि.ति.त.त्प्र.यो
 ज्ये.वि.चारे.र.त्प्र.र्थः अतएव मानेर्विचारे इति वृत्तिर्यथेन न विरोधः संनतस्येति अतएव समसः वृत्तिरिति
 न समसः अतएव परः लु.कि.प.त्प्र.र्थः कि.त.धि.त्रा.इ.ति.य.ए.व.व.हा.ति.वि.वि.त्प्र.त्प्र.पा.दि.प्र.यो.गा.व.
 परस्मैपदीति भावः यद्यदि भाष्ये गु.मि.ज.कि.त.माना.अ.नु.दा.ने.त.इ.त्प्र.क्र.त.था.पि.अ.नु.क्र.म.द.श.ना
 र्थ.कि.ति.प.ठि.तो.न.त्व.म.यं.नु.दा.ने.इ.ति.के.य.दः यद्यपि व.धि.ने.क्रो.दा.न.शा.नो.व.स्वा.ते.ता.कि.ति.नो
 क्र.त.था.पि.इ.त्प्र.नु.सा.रा.दे.व.मु.क्र.॥ गु.पा.दि.ध.नु.व.ध.कर.णा.मि.ति.भा.व्ये.धु.नि.तो.प्य.य.म.र्थः अ.नु.
 था.गु.पा.दि.ध.नु.दा.ने.त्व.मि.त्प्र.व.व.दे.त.प.रे.तु.प.था.प्र.त.भा.व्य.स्व.र.सा.कि.ति.नु.दा.ने.दु.धिः परस्मै
 पदीति विचिकित्सतीति तु आदिममिमांसाः अथातरे त्वननुचंधका इति अतएव गु.पा.दि.ध.नु. रा.म.०
 वंध.कर.णा.सा.म.र्थ.ता.दा.त.म.ने.प.द.मि.ति.भा.व्ये.क्र.संग.इ.ते. अ.न्य.था.स.नो.मि.धा.न.स्व.भा.वो ४०

दर्थे विप्रोषणवत्ताधुनेनार्थोत्तरे स न भावे आत्मैनेपदार्थे तस्य चारि ता र्थे न सामर्थ्योक्तिरसंगता स्यादि
 ति भावः चुरादय इति एतच्च ह्यनुरोधेन अपरे तु दाधनीति सूत्रेनेति क्र.इति किं निपात्यतेति जैर्ये इत्युगता
 दात्मनेपदमिति भाष्याद्गु.दो.श.पु.वि.कर.णा.अ.प्ये.ते.अ.त्य.था.गि.त्र.ता.य.द.गि.लो.प.यो.र.पि.ति.पा.त्प्र.ना.स्या
 देते न भवदो गोपनाद्यर्थे बु.गु.पा.दे.नु.दा.ने.पा.टो.व्य.र्थ.इ.त्प्र.पा.स्त.गु.पा.दि.ध.नु.व.ध.कर.णा.सा.म.र्थ.दि.त्प्र.स्य
 म.न्य.क्र.ति.म.ते.ध.र्था.वि.शि.ष्टे.वि.त्प्र.र्थः भा.व्य.ह.य.प्रा.मा.रा.ण.न.हि.शि.ष्टे.ध.पि.अ.नु.दा.ने.वा.टः.पा.णि.
 ने.रि.ति.ज्ञा.य.त.इ.त्प्र.दुः.कु.त्प्र.वे.द.मि.ति.प.रे.त्व.न.भा.व्या.नु.ग्र.हः अ.त.ए.वा.नु.वि.प.ति.भ्य.इ.ति.सू.त्रे.नो.त्र
 भ.ग.व.ता.प.यु.दा.स.प्र.स.उ.प.ति.व.ध.योः फ.ल.भे.द.वि.चारे.न.क्र.त.न.र.मा.दि.पु.र्व.स्वा.स्य.ति.इ.प.प्र.यो.गो
 वा.स.प.त्प्र.वो.वा.प्र.यो.ग.इ.त्प्र.दुः.भा.व्या.हा.ह.र.गा.दि.ति.आ.द्य.म.न.ए.के.ति.सू.त्रे.यं.स.दः परस्मैलिटीति
 सू.त्रे.इ.ति.वो.ध.ं.भा.व्य.मि.ति.सं.प्र.त्प्र.रा.ण.चे.त्प्र.दि.सू.त्रे.वि.ति.शो.पः म.ता.त.र.ति.ति.इ.द.के.मे.व.सा
 र्मि.ति.व.स.ते.अ.त्रा.रु.वि.च.ज.तु.त्रे.षा.दि.के.त.रे.गे.परि.भा.षा.या.भा.व्य.न.वे.प्र.ह.ति.रि.ति.त.स्मा

लशःश

४१

हत्रापिपहेरात्वंभवत्येवातपवामिपिपेरापिपतिअमिपुगाइतिभाष्यप्रयोगाःसागहंतेइपगमि
अत्रमंहुकंश्रुत्याचीतिवत्रेतेतस्पचशितीतिविशेषगातेनाज्ञपेतितीत्यर्थोदिसातीप्यत्योनीतिप्र
संगःएवंचात्रमत्रेतुहादौवोदित्यायेनार्थइतिवोध्यःइकानिर्देशोपिसौत्रत्यात्रोपधात्वाःगम
हिदत्रात्रपरस्मैपदपदमात्मनेपदाभावेलाकृणाकंनवृद्धाइतिवतत्रात्राचत्तचिसंजिगमि
पिमसेसत्रेदसिद्धिःअनुदात्रस्पचःआदेवइत्यतनुपदेष्टाइतिसंजिदुशोरित्यतोमूलमकि
तीतिचवत्रेतेधातोःकार्यमुच्यमानमितिपरिभाषयासंनिधायितस्यप्रसयस्यअकितीत्यस्यवा
रुनीतिविशेषगाःअनुनासिकत्वोपरइतिसवदंष्ट्राव्यावारायेकएवतनुचंमदंशनीमित्यम
रस्वरान्तत्राधुनिकत्वादितिसर्वधातुष्वयामिर्देशस्यपाणिनीयत्वाभावादित्यर्थःयजदे
वपजेहदेवेतोहेशोनदुवत्यागःलिघभ्यावचिस्वपिगृहिजेतिसत्रोपात्रयोरुभयेप्रंग्रहो
नग्रहगमित्याहवच्यादेनामितिवचिस्वपिःइकानिर्देशोसौत्रमसंप्रसारणादिशब्दावचिस्व

राम-
४१

३६

पिभ्यामसंवध्यतेस्वपिग्रहणतवरादौसंप्रसारणयोग्यवच्यादेरभावाच्चयज्जहिःश्वयत्यंतःपरत्वात्सं
प्रसारणोक्ततेसकृद्वृत्तिन्ययेनद्वित्वाप्राप्तेराहपुनरितिविकिरणमितिःकुप्रसयःअतएववपिःप्रकि
रणायेइतिसम्यक्कृतित्यत्रभाष्यशामिवसिःआदेशप्रत्ययत्वाभावादप्राप्तेविधिरपुंशामिद्वय
मप्यग्रहणेत्यादिपिलिङित्यादिनिर्देशात्अवात्रामितिसिजलोपस्यासिद्धत्वात्सःसीतितत्वेसिज
लोपःइकोरुत्तिरसंज्ञकत्वेनमुष्माहेत्यभिमानःपूरेतुवपिगीत्यादौस्थानिवाद्वावेनमाव्यमित्ते
शिकधातुत्वंगृहीत्वाधातुनिर्देशोऽकःसत्वेनननुमित्याहुःनवायेतिस्त्रिदिवयोपइतियस्यमि
वेधादुस्यसंप्रसारणःअत्रग्रत्यादिसाहचर्यात्परस्मैपदिनोवर्थग्रहणंनत्वयवयेतिदंजकपदि
तस्यात्मनेपदिनृकवतुर्गितवकोरकृतेतस्यसंप्रसारणंनुनात्रस्यास्येत्येवमिहेवादेशविधान
सामर्थ्यात्तदपदेष्टाजतत्वादत्वत्वाच्चथलनिपेधमाशंक्याहवपेस्तासावितियस्तासावस्तमित्या
निर्द्देशेतिभाष्योक्तैःनहितासौसनास्थानिवद्वावसहस्रेणाप्यजिदेष्टुशोकेतिभावःपेजःअत्रकि

ल-श-शे नीतिमानुवर्ततेतदाहववाविति सामर्थ्यादिति सामर्थ्यात्पुनर्विधानं त्वेन विध्यंतगागां वा ध्वजं
 भावः इहमेव वसामास्य तोजापयति त्र्यम्बास्यलोपाभ्यामसंप्रसारणाविषयेऽभ्यासविकारे वा ध्व
 ४२ वाधकभावो न्येति न प्रवर्तते नीतिबोधे तेन व्यथोलिटीत्यस्यापि यलोपवाधित्वा प्रवृत्तिः संप्रसा
 रणं तदाश्रयं च कार्यं चलवदितुं न भवेत्प्राग्रहणवैषम्यापत्त्याभावे प्रत्याख्यातमिति हि कुरु
 त्पत्तीति त्र्यम्बाश्रयतोभारद्वाजस्येति विकल्पः स्यादिति भावः वीयादिति संप्रसारणोक्तत्वाविति दीर्घ
 : अम्बास्यच न नृद्वित्वेभ्यस्तसंज्ञाया मन्त्ररविं स्य संप्रसारणोऽभ्यास्यन संप्रसारणाश्रयित्वेन ये
 धः स्यादतश्चाह भ्यस्तो भविष्यत इति न च निष्ठाया कीयिष्यतीत्यादावपि संप्रसारणापत्तिः अम्बाश्री
 भविष्यतो द्वे नृद्वित्वेभ्यस्तस्य प्रकृतिभूतस्य द्वे नृद्वित्वेनाहोपात्तः अत्रैकजंतुः समं तोचातत्प्रकृति
 : यत्तत्तं धातुवृत्तिमिति त्रीकृत्यावयवसौकाचो द्वित्वं सहितं प्रकृतिरित्युच्यते अतएव द्वः संप्रसा रणम
 रणमिति सन्तव इ परेणो संप्रसारणाविधायकं चरितार्थं तत्रैव यजेत रभ्यस्तप्रकृतित्पष्टे च ४२

भाष्ये पत्रकै यदेनाभ्यस्ता हि प्रपत्य येनंतरस्य ह्ययमेर्यहं गौ वनात्र दोष इत्युक्तं तत्रुद्युतिस्वाप्योरिति स
 चोक्तीत्यासंगतमिति स्पष्टमेव नृद्वित्वेन रिति कृतं अतस्मिन् त्र्यम्बास्यलोपापेक्षया नैमित्तिकत्वेनांतरंगावा
 तं प्रसारणोवर्गायाभावाया अनित्यत्वा श्रयणोनांतरंगत्वात्सर्वरूपे ततो द्वित्वेन च नृद्वित्वेन च द्विः परवरूप
 स्य नस्या निवर्तं च वर्गात धातोर्विद्विः धातेनाकारात्सर्वद्विधं मावच्छिन्नोदृष्ट्यैकताभावात् आका
 रैकरे शास्त्राकारात्परमं तन्निमित्तकत्वाभावात् प्रप्राप्त्या च परस्मिन्नित्यत्राह शास्त्रात्परत्वं
 त्रिमित्तकत्वेव गहागात् अद्युवदतीति अद्युगत्पथवद्विधित्वात् विभाषाश्वः उभयैत्रविभावे
 वंशुजावेति अत्र तिस्रवात्संप्रसारणोतरंगत्वात्सर्वरूपे ध्यावाविति भावः नृद्वित्वेन तदभावे निष्ठाभ्या
 सस्येति दुर्वारं तथा च शिखायेत्यसिद्धिरत आह श्वयतेर्लिटीति वाचनिकमेव दृष्टं तस्मात्प्रप्राप्त्या श्रय
 त्पभ्यामविषयलक्षणा नुपपन्न एवेति भावः यत्तन्नेन परत्वात् तस्य वा ध्वजं तत्र अस्मिन् परत्वेन वि
 वेचनात्सर्वमाभ्यालिख्यभ्यासस्यैतस्य च द्वित्वेन त्र्यम्बाश्रयणपत्त्याभ्यासेन विप्रतिषेधशाला प्रवृत्ते

तेहभावयहेतेनवाधस्यवुक्तमशकत्वाच्चपररूपमितिआर्धधातुकोपदेशेदंतत्वाभावात्त्रातो लोपः
 अश्वर्षादिति नन्तरंगत्वादुगा रगेतत्वाभावाद्ध्युमायाः यादेशेयातत्वादेवहलंतल्लक्षणापानिषेध
 सिद्धेकिंरुम्यंतेत्यत्राणिवग्रहणेनेतिचेन्नमिचिबुद्धेयेननामाभिन्नायेनांतराणापवादत्वोदितिक ॥ ॥
 इतिभाट्टयः ॥ ॥सौत्ररतिकर्मर्तादितिसाहचर्यान्नातृकारनिर्दिष्टं नत्विकागतः यप्रत्ययेक
 त्वावेतिदीर्घासिद्धेरेयइकारागत एकेरिति अतीयेतस्याहं चैयौतृणा योरिति कोशादर्पद्वयमपि
 तत्रशृणयोरित्यस्य जुगुप्साकरुणयोरित्यर्थः नित्यमिति नित्यस्याभारद्वाजानियमादिकल्पः
 स्यादितिभावः इमल्लपो रुदिहोत्पादौ नून निर्दिष्टमानस्यवहितत्वादिसहितस्यचा निर्दि
 श्यमानत्वात्त्रात्वादित्यत्रधित्वात्परत्वात्त्रातद्विस्थानिवत्वेन पुनर्धित्वं तु न संकुरुता विभिन्नाया गम
 तयुगपत्प्रवृत्तौ स्वस्वमितिज्ञानं तयोभावरूपा संभवस्य सत्वेन पात्वप्रवृत्ते तादृशा संभव एव च
 चिप्रतिषेधशास्त्रप्रवृत्त्युपयोगीस्थानिवद्भावस्तु कार्यप्रवृत्त्युत्तरं न प्रवृत्ति काले इति युगपदसंभ ४३

वःस्पष्टएवेतिदिक् अहःसर्वेषां अहार्णोत्पत्तोरितिवर्तते प्रणिहंतीतिर्नैर्गैरेतिगात्वं लुप्रयधौकमिति
 असमसंसौत्रत्वाच्चप्रविभक्तिकमित्यर्थः तेनमुचादौ नलोषः अनुदात्रोपदेशा इति अनुमासिकांता इति शो
 कः उपदेशेति केयतिः किति नित्यिनाद्युदात्तत्वेपिनलोषः जघनिर्णयत्पादौ ज्ञात्रपरत्वाभावाद्वाहाभासाच्च
 तिइदं चाभ्यासांगामिमित्रमत्ययेक्यएव तेन जिह न नीयिषतीत्यादौ न अहं त इति तेनाव धीहिमादौ
 नहृदि अलिङ्गतेति शल इति कः लुग्वेतिवा लुक् अलिङ्गं सामितिस्मृत्यची संत लोपः पुत्रये इति आ
 नुदात्रेन अहलदीति पुत्रविचक्रुणां तोदात्रः सापनाये इति अंत्येहित्वव्यायातकत्वेन चारिता
 ध्यात्कथं जायकत्वाभाषानुक्ते च सापकत्वमनरुदं माधवानुपेधनेस्कायनित्याद्यसाध्वेकीत
 वाध्यः आसिद्धकं इति तेन समप्रतिनमिर्द्वं सौप्रत्यतत्रभवसौप्रतीथ्यत्तत्रधन्वयोपधादिति
 वुञ्जिकंतुष्टएव तस्यवचनेणात्वमकाराणां नंतरं बोध्यं तेन पर्यायानमित्यत्र कृत्यवृत्तिरात्वं
 न अस्मिन्निर्वक्ति अस्मिन्ने पुषादिधासिद्धे त इर्थग्रहणां चकीतिवच्यादेशस्वतंत्रयोहमयोर

लशशे पिग्रहसंख्यातीतिप्रयोगस्याव्यानामनु करणं दधेतिवत्तवे वि आयेति ध्वे इत्यस्य पर्वत्रापकर्षः स
 ४६ इत्यस्योत्रात्रानुवृत्तिरिति चेत्तिश्री- दशध्वे इ उभावाप्यु योगविभागात्तत्तपुत्रं भाव्यविगै धातु इ उज्जने
 सध्वे चेति भाव्यसंमतः पाटः अइः शाम्। अयां धातुर्ववी जनेतरमिति ज्ञातिरित्यस्य सत्रस्या भाव्यस्वरस
 : नमो वाकमिति ववे ध्वजिवाकः नम इति ववनमित्यर्थः नमस्कारमिति यावत्त मशास्महे कुर्मह इत्य
 र्थः धातुनामनेका यत्वा रशिजिः अयं दंत्यादिरपि शी जोरु द्मोत इत्यतो रु इति अह भ्यस्ताहं त
 तो इति च वत्त तेत च पद्या विपरिणाम्यते तदाहा त इति रुस्ये वरुह त्वदो देशो दुलभः च तो व- अ
 चीत्येतद् द्विहितेनाभ्यस्तस्येति सूत्रमवर्त्तते तदाहपितीति भाव्येपि चेति इ दे चरु लः शन इति सत्रे भा
 व्येस्पष्टं सार्व धातुकमपि दित्यस्या वृत्ते दे लभ्यते ननु पर्ववाक्ये न डित्वमापि दुलभं मत आह विशेषे
 ति प्रत्यादिति आर्धधातुकत्वात् न ह्येहिः स्मरंतीति अव्यवहितति उ र्द्विधानमे वीजं शम्भो विदुल
 छंदसीति विकरणात् नुकि वेदेन हाहरणं करोति उतो वृद्धि रित्यतो वृद्धि रित्यनुवर्त्तते आमेती ॥ ४७

अथ

हा
 तिकर्णोत्तेनुवद्वावेनेजा देरित्यनेकाव इति चामोऽभावस्यातिदेशादिति भावः नन्दा- अजादेरिति कर्मधा
 रया त्वचमोतदोचः पा इति आर्धधातुत्वात् दधः परा इत्यर्थः नन्तत्तरस्वडेपिण प्रवगां स्यादत आहनुश
 वृत्तेति तावत्स्यासिद्धमयानुवधे वृद्धित्वकरणात् यद्दु ध्याशा सुप्रवृत्तिरसही यद्धिनी यप्रयोगस्यैव साधु
 त्वात्वा व्यानात्रोत्रे रवडे रा प्रवगां पूर्वोच्चारणेन व्यवधानाच्च वशात्तेरात् तत्संगरति भावः पर्वत्रा
 सिद्धीयमिति पूर्वत्रासिद्धमित्यधिकारमवमित्यर्थः गहादित्वाद्यः यत्पूर्वत्रा सिद्धीयशास्त्रे तत्रादित्वे
 इत्युच्यति एमे इत्यर्थस्तद्वपर्वत्रे तमे नान्वेति ए वं च द्वित्वमित्रे पर्वत्रे दमसिद्धे मित्यर्थः द्वित्वस्यैव
 न्यत्रासिद्धे तं भवत्येवः अत्र द्वित्वशब्दो न योऽप्यमाष्टमिकं चावि शेषात्तलिगोदिति अस्या अन्तरित्य
 नेन कृततात्पर्यादित्वे प्राप्तात्तादित्यादेः सिद्धावभावि तिसूत्रं व्यर्थं स्यादेवं वगात्त धावस्यामुपस्थान
 मिति भावः विभाषायाः गा- कुरादिभ्य इत्यतो र्द्विकिकल्पे विज्ज इति तत्त इति चानुवर्त्तते तत्रेज
 गमाच्च विज इति तत्र तस्यैव संभवेनाप्याधिकारात् अतः पौर्णावीति त्रनार्यविकल्पः आनयापर

मपि सार्वधानु कमपि दिति वाधित्वानिषेधा श्रुवलीयांस इतादमैव स्यादिति हि क. गुरो एके. नाभ्यस्येत
 :पितो त्याघनुवर्तते ठतो हृदि गित्तो हलीति च. क. गाने विभाषा. सिचि हृदि गित्तिसूत्रेने धिति च वर्तते निषेध
 विकल्पे विधिविकल्पस्य फलितत्वात् नति निवृत्ते वोह हृदि वोति वृत्तं चाने आद्यं वृत्त इति पंचमं
 तं द्वितीयं पष्ठ्या तं विदो लये वेत्तोल लो वेत्ति वर्तते। इत्वं मिति मन्त्रा प्राणा हे श प्रकरणा सहस्र
 इति नोक्तं लादेः पित इति नाभ्यस्येत्यतः पितो त्याघनुवर्तते सावे धानु कल्पे सापि वीथं
 तेन ठवत्तयेत्यत्र न. अ. ए. के. इति तु नानु वर्तते व्रीती स्पमिध्या यत्रेः वृत्ती त्पि इति प्रयोग
 स्यात्तु कारणाः स्यत्तत्र स्पष्टिभिर्गमन विहादनु कारणा मिति भावः दीर्घ इराः अत्र लोप
 त्यतो म्भास्येति व्यर्थेति दीप्यतो लिथेति चानुवर्तते किंतीति किं इयायः नवथरात्वा दीर्घ
 व्यभ्यासविकारे वाध्यवाक भावाभावेन पुनः प्रसंगा विज्ञानो न वेद्यदि. रूपसिद्धि रिति वा. गम.
 व्यं अभासविकारि वाधक भावाभावेन वत्वा प्रवृत्ता विवदुः त्रैरं दीर्घे निष्ठ स्या यत्रे इत्यतः

रिति. ननु इह अत्र मिति स्थिते म्भास्ये दीर्घा पपि स्याति वत्त्वेन सवर्गा दीर्घे म्भास्ये दीर्घ विधान सामर्थ्यात् ननु
 गाभावे इह अत्राति प्राप्नोति अन्तरस्येति न्यायेन न त्वा मर्थेन य रा एव धातो तत्तु दीर्घस्येति चेन्न पर्व
 येव विधी स्याति वत्त्वेन यथा दीर्घा प्रवृत्तेः आ यमिति युगा आभीया सिद्धत्वात् तदु सिद्धत्वात् प्राणा
 नेतुत्वात् स्या या मजे वक्तव्यः आ ज जा हो न भिन्नवक्तव्यं आट्टेति सूत्र मट्टेति कार्ये ते ऐज्या तस्या
 हो न हो पः वृद्धि विधौ धातो रित्यय क र्पे रा स यो ह स नो त्या हो न वृद्धिः अतो गुरो इत्यु त्र नाट्टेति क
 त्रं व्यं ते नादी द त्या हो न पररूप. आ पुन गित्या हो वे हे नु द्यो द हो दीर्घः आ य नित्यत्र चाते र गत्वा हु
 द्वा वा व्यादेशः वृद्धौ कृता या मिगी पति तत्तत्राण्यय क र्पे रा स यो ह स नो त्या हो न वृद्धिः अतो गुरो इत्यु त्र नाट्टेति क
 इत्तत्तत्र मया यो हो तस त्रयो भाष्ये स्पष्टं गुरो गार म प्रसिद्धत्वात् स्पष्टात्र ग्रहण मिति भावः उभयतरीत यव पा
 श्रव्याभ्यामंतादिश्रव्याभ्यां च विरोधस्य पुनः स्फूर्तिकता हि रुद्धातिदेश इय स्पष्टुग पदसंभवः यथा ह्यो रे क. प्र
 प्यत्ताभ्यां युगपद् द्वित्रदेश कार्ये प्रीतिः विरोधाधी कस्यापि कार्ये मकोति तद्दिति भावः एतद्द्वयस्ये

ल-श-शे- निवर्तन्तु न-आनुमानिके स्यान्मादेशाभावे विशिष्टस्य स्यान्नित्येऽपि प्रत्येकं ज-योः स्यान्नित्ये मानाभावात् श्रौतस्मृत्यो-
धृ- योरेवेति बोध्यं स्पष्टा चेयं रीतिरुपसर्गोद-स्य स्यात्त्यो-रित्यस्य प्रोक्त्यन्तरादौ गुणोक्त्यै प्रवृत्तिवारणाय भाष्येन च भा-
तस्यैकदेशविभक्त्या येनोपसर्गवादीकप्रस्यपादिवह्निमित्रैके यदु-रिति वाच्यं-येन विधिगतिमित्रे द्वावे नेरात्वा
इत्यौदुवारः स्पष्टा चेयं रीतिरुदके केवले इति पूर्वपक्षे तोदातत्वं प्रयोजनं गृहीतकमिति भाष्यमुप-
तिमित्रैके यदु-रिति वाच्यं-येन विधिगतिमित्रे भाष्ये सर्वके इत्यत्र नमः शीकथं न च यथा गता प्रतिदन्त्या गता ग्रन्था
नप्रहर्गता तथातः प्रविष्टा कस्यापि तदग्रहणो न प्रहर्गा मिति वाच्यं-यथा यमिष्टिनयमिमाणा यथा च कानां द्या
दिशोणादिशब्दानां मनाधिक्यो न प्रहर्गता तथातः वाद्यपादो न न क्रियमाणा संज्ञाया विना शास्त्राचारं न न-
नेधिके वा प्रवृत्तिरित्याशंक्य नेदमदसो रिति तापको समाहितं तन्नृत्पस्यायाह त्रापि दी-
लौकिकन्यायेनोक्तैः पसर्गत्वाभावात् न प्रसर्गसंज्ञायाः परिच्छिन्नपरिमाणा प्रादिगतादिति बोध्यं ल-ह्यानु-
सारात्कचिन्मायानाश्रयणमिति न दोष इत्यनेन परे तु वीति यदित्याह त्रस्याहार्थोपबोधकत्वेन तस्य बोध- ७६

रुद्धविषयस्यापि युगपदंभवेन लौकिकन्यायेनोक्तैः न नानास्यमिद्विः किंच तत्राभादिवत्तेऽपि व्यवहारीकानां नोपसर्गात्प्राप्तये
पभावेनाभीष्टादित्येति सिद्धिः न चोपसर्गस्येति मित्रेयं तत्प्राप्तये तस्यैव प्रायते रत्यादावेकदेशे कृतं तस्य प्रवर्गा
भावादयत्ताविति तत्त्वं न स्यादित्याशंक्यं-इदं वदो वेन व्यपवर्गं रतिभाष्या संगतिस्तस्याप्यवपातादिवद्भावे-
ग्रहणः स रतिवाच्यं तद्वद्भावे विवास्तवभेदाभावेनापि प्रत्यक्षस्यानुपयादेन तस्यैकदेश्यं क्रियाते न हितेनातिदेशेन वा
वृत्त्या तद्वारोपबोधनशक्यं कर्तुं तस्मादेकदेशे नोक्तैः तस्मिन्त्रये परेणोक्तदेशे नोक्तैः मया तत्राश्रये मांतादिवदि-
त्युक्ते चः परिमिति तस्यातिवद्भावाच्च पवर्गं रतिमिद्वानि नोक्तैः अत्रावाभे-
म्यतिषेधाकादेशे कृतं तस्य प्रवर्गाभावात्तवारितः किंचिभीयादित्यादौ वागाहो गमिति स्यात् न हरेकं तत्त्वं न-
कृता स्यात्तस्योयनं न हरेत्वा मातेनास्य निषेधस्योपयोगः इह मुपसर्गोद-स्यतीति मित्रैके यदु-रित्यस्य नृत्प-
यत्वात्तत्राया प्रतिगतिनोक्तं तत्र इत्याद्यामिध्याः संगतमिति स्पष्टमेव-यदपि प्रोक्त्यन्तरादौ मित्रैके यदु-
शेकृतं तस्य प्रवर्गाभावात्तद्वदिति तस्मिन्त्रये भाष्ये उक्तं तस्य अत्रादिवद्भावेऽपि न प्रसर्गात्प्राप्त्याभावादि-

नञाञे
४७

प्येकदेशेपुक्तिरेव वापिपीभाषयामिहेः आ ऊ त्वातेओत्वातेम मोत्वाते इत्येकदा रगायतत्रयमेयादितोतद्वाराणा
वात्रवागा इत्यनुवृत्तते इति भाष्यमुप्येकदेशेपुक्तिरेवात्रोप्युपसर्गत्वेन न न्याय न न्यायेन पूर्वह स्वस्येव प्रवृत्तेः अतएवा
तादिवत्त्रये ज्मपासाह यः अभ्यासाह वाथेनदीन पुंसको यस र्जनह स्वत्वाभि न पेया ज मोत्वाते अवात्रेया घृ टारुत्प न
वावहिरं गुल्हृणात्वात् अतरंगं ह स्वत्वं वहिरं गा ए तो विधय इत्युक्तं न च कहे ह स्वत्वं मातरं गमुपसर्गमेवं धीना
मेव प्रवृत्तेर्वर्गा श्रयत्वादेका देशे एवांतरंगं इति वाच्यं तदपवादवार्गा परिभाषाया अप्रत्यानेनोपलक्षणात् ए च बोभय
ज इत्यादेरारग्रहणानुवृत्तेः एकदेशेपुक्तिरेवमेवोक्तं किं बोहे रिवेगामभ्यासादिष्वगगायताभीयादित्यादेरनभिधानं
सूचितं यदप्यंतावच्चेति सूत्रे प्रादितेया दावेका देशादुत्तरपट्टप्रकृतिस्वरोविप्रतिपेधेन स चाव श्रुतिप्रतिपेधेन आश्र
यितव्यमन्त्येकादेशे उत्तरपट्टपरभवंतीति व्यववगाभी वाभिप्रायेणापि हांति नोक्तं ननु च तादिवत्तावत्तु परमिति पूर्वप
द्वेकदेशिनाशं किं नु भवत आश्रयेनां तादिवदित्युक्तं साप्येकदेशेपुक्तिरेव न प दातसं त्रस्येगां स्त्रियोरिति
सत्रस्येव च भाष्येऽसौ ह्येव एकदेशेपुक्तिरेव निरूपितं च तत्र तत्र भाष्यमदी पोद्यते तस्य तत्त्वं अतएवां तादिवत्ते ४७

निसत्रेन भवत आश्रयेत्यर्थेनायमिदमुक्तात् स्यादाहरणां नृदत्तं दृष्टिकृता च सोर्धो नोक्त इत्याहुः समेयादिति आहुः प
रस्तेषोत्रबोधः भौवादिकस्योत्तरदिके तत्र प्रश्लिखस्याशीलिंजीति भाष्यः इहा ध्वं धातुक इति स्वरूपक चमं किति चित्येता
वर्तेचमिहेऽसिप न धि पूर्व इति धातु संज्ञा तु पाठोप कृणादधि संहित सैव क्रिया वाचकत्वं तु कल्पनिकं तस्यास्येवाधिरु परि
भावेन पमिभावमुपट नोन पमपर्वक नमिति भवादिसत्रभाष्ये स्पष्टं ननु ह्वं चनेचीति चेद्वादि गा एव हित्वे नृत्तरत्वं जस्य
गादेशः धीगे रति स्यादत आह लावि स्या पा मित्यादिगवच हित्वेन मित्राजित मित्रावाभावेनाह्वं चने वीत्यस्यापचीत्रिणि
भावः गुणायादेश योगिति पूर्व धातुः साधनेन पुज्यते पश्चादपसर्ग गीति सु ह्यन्तर्वृत्ति सूत्रभाष्ये सिद्धां सिद्धां तादिति भा
वः साधनेनेत्यस्य कारेक गीत्यर्थः नुपसर्गगतसंज्ञकेन शब्देन इति दर्शन इति अनेनारुचि बो धितातदी जंतु तत्रैव भाष्ये
एवमुपक्रम्य नेन सारमित्युक्तिः निदेशात्रेति अनेन हि निदेशो मपर्व धातुः साधनेनेत्युक्त न्यायी ज्ञाप्यते च यमगाथे
ननु पूर्वयोगः तेन पूर्वयोगादेवानुभयते निविशत इत्यादौ कमलकारात्मनेपदेयोः सिद्धिः नोर्वश इत्यादौ तैः परत्वयोग्या
दित्यादि क्रमेणायां सर्वमेवति र्मं एवानु रू ध्यन्तु धेत्यादेरपि सर्वत्वयोग्यात् ए चैव त्यादि क्रमेणाथः अतएव न

लशो जत्रधातुपसर्गयोः समासः तिङि अतिङि जिनिवेधात् धातुं चेदमुपपदमितिङितिसत्रेभाष्ये गोसंदायइत्यादावपिसंघात्या
 धाविशिष्टाहातोः कर्मण्युपपदेगातनः सप्रत्यययोगेगतिस्मासोनपयद समासोवोधः साध्यत्वेनप्रतीतयेचपर्वसा
 धनसंबन्धस्तस्मिंश्चतन्यपुक्तकार्यमपि पर्वमेवांतरंगत्वात् एवचतिरूपेत्पनंतरमधिसंवधेवाणीदांगमितिस्वयमेव
 साहो कतेयगा-यज्जलु उह योप्युपसर्गधिविशिष्टेभिद्वत्प्रतिपादनाय पर्वतदर्थसंबन्धेतरंगत्वात्पदद्वयमि
 मित्रिसमासात्पूर्वमेवासंबन्धार्थमितिजोपिधनितंघेदमुद्घात्यवेगितिगोतुपपदमतिरिपादिभाष्येपु-भमपदवाध्य
 कारकबोधकपदसंबन्धस्तन्यपसर्गसंज्ञकशब्दो गोत्रामेवअनरवाद्यत्राकृता अद्योदत्यत्रैवसंतेरंगत्वा
 दाहोपररूपमिति सप्रसागाच्चेतिसत्रेभाष्ये पाल्याहियादित-अउपेक्येत्यादिः अत्रवदतितावस्यायाम
 इतिपकेतरंगत्वाद्वावेतदपासिद्धिः कथंचिद्वाराणीगमित्याश्रयणीपिअनेकात्वाद्यगापिभिः नचाद्येभिद्वत्वा
 अयगाअत्रयकेः सिद्धवत्सत्रस्यभाष्येप्रत्याख्यातातानचरातेकाचरीतयांगविभन्यउगापगात्यनुचत्वा उदि गम
 सहितानेकाचस्वेधारातेहीवरांतेगावेतिनियमात्रेपरतिवाच्यंशष्टमया दयाः ला मातन्करीत्या उदिमहि ४२

तानेकाजिगीपगाएवाभावाभाष्येत्वसिद्धवत्सत्रमस्यानेःस्ययोगविभागस्यविध्यर्थतामाप्रित्यैतासामर्थ्येरायनित्य
 त्रयसंसारित्युक्तस्मादेहशेविषयेपुक्तयोः फलामेदायेउधातोर्बोकेनभिधानमेव-संप्रसारणाच्चेतिसत्रोदाहृतमर्थेपातमित्या
 दितुष्टादसंतत्रहिवहलेहृदस्माद्योगोपीतिवहलेग्रहादादेशोत्रपरत्वादियदिततत्रादिहृदिनचरिगतः इयमेपित
 त्वात् अंतरंगयावुध्यावार्धेपलकगांतोरागिमित्रविघातेमित्यत्वांगीकारादितिः केचिन्नुलावस्यायामितिप-केपिवागादी
 गमितिन्यायेनागस्यतात्रिमित्रभजादेशासांचपर्वप्रवृत्त्यानलेषः यथांतरंगानपीतिन्यायोत्पुक्ततत्रयोजकसमासादीमा
 चप्रावत्यबोधकः अतिपसंगावनिपत्ताहाराणीयइत्याहुगागदेशादितिवाख्यानमत्रशरणी-द्युमास्याः-जुसुतोतिहा
 कोग्रहगानहारीद्याख्यानानादीपुडित्यतः किर्तितचर्तते-आधधातुकइतिचाधिकृतंरंघनीततइदितेववर्तते
 उक्तस्यरागो-सावदिकइत्याहोविशेषगाथः ककारकैधित्वितिअतएवभाष्येइरागात्वेदीत्येतत्पकरागोदहं
 पदितं-अधीयमितिइत्यहिसवगादीर्घः राघवयोगित्यधीगर्थेतिपष्टीकेचिदितिअत्राहविबोजमदआमीयतयाधि
 दत्तेनानेकाचत्वाभावः जावस्यायामितिप-केपिलजगदिमित्रित्वावहः समासाप्रयत्नेनस्यामिमा रावामाना

नशशे
धुप

अथ तेनामिद्वत्स यपादं ईदृशाद्यर्थममिद्वत्स त्रमावपुपकमेवातएवतत्सत्रेभाष्येवार्तिकोऽत्र फलनामन्यथा सिद्धिं कृत्वापि आंभ्यमा
गोऽस्मिन्सत्रे इत्याहुर्कं सर्वथा प्रत्याख्यानितुं अस्मत्प्रथमपुरुषवद्वचनेन मिधानस्वीकार्यमत्रापार्थधातुकेन प्रयोगेन
त्यजधातादुक्तं जुस्वेमि एवेकारसूत्रे ययमाने लिट् चलितादिषीमादावर्थवान्तशामिन्सिद्धिं तदुत्पत्तिं तदुत्पन्नत्वा
सिद्धे लङ्ग्रहणं लङ्ग्रहा चेनेतदमवृत्त्यर्थविध्या शिषोः स्फोटितसलोपेयाद्यादित्ये वस्तुपे मिति विशेपद्योतनाय द्विवचनमुदा
हरतियायातामिति लिङ्गः सलोपरोति सलोपः पारकृगा गतिस्थाद्युमास्यत्वे त्रीपवतरेव प्रहणा अत्वमिजलकोऽप्रिगा हातीति
द्युत्वाभावाद्येवेति भाष्येति वैकल्पिकं गात्वं सार्वधातुकं मात्रेति मात्रेण शब्दे वधारणा सस्यानत्वमिति त्रयो ज्ञादेशस्य वशा
दित्प्रयोजनकथनावसरे वार्तिकमिदं सस्यानत्वमस्यानशब्देनैव वाच्यो जिह्वामलीयो बोध्यतयद्वा सस्यामत्वश
ब्दे सस्यानशब्दः शब्दपास्तद्वावञ्चनदर्थ एव तदाह सस्यानो जिह्वामलीय इति अन्यथा स्माच्चित्तस्पदवारत्वेन भाष्या
संगतिः प्रमाणां नाना सामान्येप कृपाताच्चाधधातुके मात्रे प्रयोगाभाव इति भावः नहः ख्यातीत्यादौ तु जिह्वामलीयो भवत्येवे राम०
तिदिक् संपर्वस्येति सार्वधातुकेपि नैति भावः संख्येति प्रयोगसूचिह् इहवमास्येति द्युपे कृतिमादिति माष्यपाग धुप

दिति भावः अयमर्त इति शिष्टेति शेषः अत्रार्थेन भाष्यानुयुक्तः विदुः इति पंचमी विकरगाद्यवधानेन लङ्ग्रहणं पात्वा संभवा
यहवेत्तिरिति अकारं नित्यात्तनादिति अस्मिन्नि योनेनेति शेषः तदुक्तं भाष्ये निपातनादगुणान्वमिति विहंकुर्वीत्विति रीतिशब्दः
प्रकारेण एव ज्ञातोयकुमित्यर्थस्तदाह पुरुषवचने रीतिनयोनोत्तरीयकमुच्चारणमिति भावः कर्तृत्वपास्मैपदे लुविक्किते
एकस्मिन् एकप्रुतएवोपविदेत्यास्विधोर्नतं अपि व्याख्यानादप्यजाग्रत्साहचोऽस्मिन् लोकविद्युक्कानुसारं केति शब्दात् रत्वेके
ते अस्मिन् विवर्तते मातृगोयकत्वादेवेत्यन्ये जादृत्तं चारेण सामर्थ्यादिवर्तते एव अतएवोपविदेत्यास्विधोर्नतं अपि
व्याख्यानादप्यजाग्रत्साहचयं चास्मैपदपरस्मैपदि नो ग्रहणाग्रा कथं स्पेति ननादि साहचयं शातहारातहारास्येव कृत्वा
अग्रहणं कियामासां न्यवाचित्वेनान्वययोग्यतया तस्येवात्रान्प्रयोग इति भावः भाष्ये कृत्वा हारास्याप्रप्रत्याख्या
नादत्रार्थेन स्यातात्पुयमपु क्रनसिपुपमेदित्याद्यायमेव सापितोपि हचरिताथ्याभावाच्चेत्यन्ये अतएव तद्वगमहनेत्ये
तः किं जीति नित्यं करंते रित्यतः करंते रिति च तेषु प्रत्ययादित्यतः च तद्वगमहनेत्ये तपरत्वात् सामर्थ्यादिति रदं स्यामि
वत्सत्रे भाष्ये स्पष्टं नदवोदामित्यत्र द्विवचनं केन हृणा स्पेति नो यनाप्ये तद्वारापितुं शक्यं विकारमंदकृतं लक

ल.श.उ.

40

[illegible]

पहोवाप्यामातलनविकरगपपिभाषाचनित्यलदत्रनप्रवर्ततेधातोः कार्यमुद्यमानमिति परिभाषात्तु धुमर्थतत्तु धातुम
त्ययोरिति तेन यीमृडभ्यामित्याहो नः अज्ञातविते आद्यं शोयस्मिन्निधिरिति परिभाषात्तु धातुवाहमृड इति हेर्धिः पत्तु
नजशलातिपरत्वादिनपुगपत्रिदृत्रोदयोः स्वस्वमिमित्रानंतयोसंभवस्तपोविरोधोस्त्रीति भावः रुदृष्ट्युयं हलोद किं
त्यरुदिपुवभ्यः किं मुजागः पितरिति स्वरूपकथने आद्यकापितोसंभवात्तु रुक्तुत्पत्रैवतु निहतेन सावधातुकस्ये
त्यप्येव आरुदितोमितेनामादिविधोधातोरित्यस्य विहितविशेषणत्वेन निहिदृष्टपरिभाषानपेक्षणादंतरंगत्वात्तमाहप
स्ततद्वद्वदपाहः पदितिसूत्रभाष्ये स्पष्टं प्रकृतीति नृत्प्याविशेषणपेक्षया मुजपेक्षयांतरंगत्वादित्येतिलोपेयात्
नीयेः प्राप्नोरांतरंगत्वाद्यामुडित्यर्थः सामान्यधर्मापेक्षणात्त्रापेक्षया मुहपेक्षयांतरंगत्वादित्येतिलोपेयात्
मिमित्रकोरोयत्रविशेषापेक्षणात्तु तत्रोवहिरिति मितितदर्थः रुदृष्टित्यस्य सावधातुकत्वं वनतथा सावधातुक
त्वं तानाद्यप्रकृतधातुत्वज्ञानप्रत्ययस्य प्रत्ययत्वज्ञानं वावश्यकमिति सामान्यधर्ममिति मित्रकत्वमप्यत्रास्तीति
वोधवस्तुतद्वद्वदंतरंगत्वं भाष्ये क्वापि नाश्रितमिति परिभाषादृत्रो नित्यपितंतस्मान्नित्यत्वादत्रयासुदिकृते

एकत्वाभावेनातीतोः प्राप्तिभावेन न यो रतिन्यत्वात् इत्यप्ये सुविनिर्मुक्तः सुपीत्यां तु नेकरेणाकृतसंयमसाराणां स्य ग्रहाणां
सतीति किं न तं समेति पचाद्यजतसाहचर्येणानेस्मपि कृतं तस्यैव ग्रहाणां प्रवेधात्तु हि पौतद्विज्ञात्यसंयुक्ता ये दं प
त्वेकमेव रतिपिभ नोदिरुच्यत इति भाष्यादिति भावः यदेतु सुपि संवधि सस्ये तिस्रः योभ्यामसोपि सुपि संवधी भवेत्
वते हीयद्वितीयप्रयोगसं वधित्वादिपुच्यते तदा पचात्पवे द्वित्वपिन दोषः उदमेव वृत्तेः पूर्वधातुः साधननेति
सिद्धो जात आत एव भाष्ये सुपिभ नोदिरुच्यते इति प्रचुरः पावः अन्यथाऽभ्यासस्यानर्थक्या ज्ञाने वं धिनः यत्त्वम
वनस्यादिति निरूपितं स्यादिति स्रुतिनित्यत्वाच्च नित्यं भुञ्ज्योपसुपि पुरुषाभावादिति अथ वत्सुपि पुरुषाभावा
दित्यर्थः अन्यथैकदेशविहृतस्यायेन तत्तु द्वौ रमेव अभ्यासस्य नाथ वत्तनापि समुदायस्यैव स्रुतय
ते हि नीत्यत्र सुदृकादित्यत्र भाष्ये स्पष्टं अतः न पसर्गादिसमास इत्युत न पसर्गादिति न त्रते नो गारति च अत्र
प्रसीपाथकमेत पदमपह्नव्यमप्रम्यविपरिणाम्यामिति समीपे योरैकस्मात्त्वमिति त्वर्थः सामीप्यं चा
अवहितमेव व्याख्यानात् प्राणीतीत्यत्रैकदेशस्य परादिवत्त्वेनानित्यस्यैव तत्त्वं कस्मै स्ति स्यानि वत्तं न पंच
स्या

गमो
५१

वमीसमासस्यानित्यत्वात् पर्येति तीत्यादीपकारेणावधानात् प्रगात्त्वमन्यथा जादिव्यवा योपि स्यादिति भाष्ये स्पष्टं अ
त इति सत्रे हे प्राणिनां पचाद्यजतस्येति प्रतिषेधवाधनार्थं आतापवाद इति यद्यप्यंतरंगो ह स्वस्तथाप्यपवादविषयं प्रकल्प्योत्त
मो गोप्रवृत्तेर्नैग्राभावे कुलायेत्यादौ प्रवृत्त इति तृतीयादि विहितसत्रैकै यदो क्रीत्या प्रकल्प्य वा पवादविषयौ यमुत्त
मो भिनिविशत इति भाष्ये कन्यायमलके नोपजनिष्यमागोप्यपवाद इति न्यायेन दहतीत्यादावंतरंगो व्यंतादेशो
न इत्तीतीत्यादौ नार्थः अनतरस्य कर्वात् अत एव मतीपि पंतीत्यादौ न जीयोचितस्यैव तासेन द्विविषयस्य
इत्युदासेन प्रतिषेधविषयस्य ग्रहाणां विज्ञेयत्वात् कल्प्या विन जागृतिः दर्वीत्याद्युत्पन्नं प्रातिपदिकं चरा
दिषु प्राणिनेरव्युत्पत्तिपक्षस्यैव सत्त्वात् अत्रोमादिको विनिति चिंत्यं रतञ्चोणादय इति सत्रे निरूपयिष्यते किं
ह रामथ्या जागृवौ लक्षणां तोराणापि गुराणो न किं पुनश्च त्वात्ते शुद्धेकारपरस्यात्र ग्रहाणां किं पस्तुते नूनं
मिक इति भाष्ये स्पष्टं निषिध्यत इति जागरकरस्य च गुरो कृते न पधाद्विहितं न चिस्मत्प्रतिषेधवैपर्थ्यापत्त्या
गत्रैगुणो न पधाद्यभावात् कल्पनात् यद्गुणोत्तरं द्वादशमात्राभावे एतज्जापकमाश्रित्य ह भर्तुमस्रत्रे जागृग्रहाणां

लश शो.
५३

ज्यमिति तत्र संति संभवे सजातीया पे कृ तैव जापकस्यो वितैत्यर्थस्य जाग्रदग्रहणो न सायनादित्याहुः जाग्रदिति सत्रस्य
भाष्यस्य तु सामान्योपकृ ता पकृ त्वत्पत्वार सो दृश्यते इति हि दृश्यः सो ओह स्वः इह ल्यधो गित्यस्योपवादः आर्धधातुके
लोपविधानात् सार्वधातुके एव हे आत इत्यनुवृ त्वा लोपात्तरं नास्प प्रवृ त्तिः अनयो गत इति श्रमा साहचर्येणाभ्य
क्षेप्य तस्यैव ग्रहा जायतीत्यत्र न दोषः अमिति का स्य तया दिति सत्रे भाष्ये स्पष्टमिदं ओ इत्येवेति औकार स्य विवृतत्वात्
त्वेन यत्न लाघवा दिति भावः आ लोपे इति आर्धधातुके विवृ त्ति ते लोपे पि औ विधानात् सामर्थ्यादेव भू तत्पदवग
त्या कारांतत्वं मां श्रुत्य रात्र आदेश इति भावः आश्रयेति के इति भावः इदं मन्तव्यं रेका जा दिति सत्रे भाष्ये धनितं के
यटे न स्पष्टमेवोक्तं स निगवु र्नीति अनंतरस्येति न्यायेन वार्तिके मा मस्यैव निषेधः तेनादृ दृ णि दृ षतीत्यत्रातो लोपो
भवत्येव हि दृ णि दृ षतीत्येके हि दृ णि दृ षतीति वेति भाष्यात् अदृ णि दृ षतीति अयं प्रयोग इति हि दृ षतीति सत्रे भाष्ये
त्येके इति धिचेत्यत्र मिथो ग्रहणं कर्तव्यमिति वार्तिके इति भावः आष्यमिति इदमेवेतत्तु का धीति भाष्योक्तं
चो नुवृ त्ते रभाषो पूर्वकस्यां चानिश्च वहीमिति तद्वाच्यं इति न लोः अमलो र्के सलिलत्वात् सवभा इह आ इति लज्जि

गम०
५३

निष्पत्तेरुपं बहुलं हं सति रात्रि विधासि पि वेत्येव दृ त्ववि क ल्ये सामान्यस्य त्रेणैव ह त्वेति हे धा तो ह रिति हस्येत्पुत्रार्थे
शासंदुः आद्योपस्यैव शासेग्रहणादाशस्ते इत्यादौ नैति भाष्ये स्पष्टं शा हो दत्ता पवादः यद्यपि पूर्वसत्रे शा म इत्यवयव
हीत आर्धधातुपधा पदमिदृ त्या स्थाने ध्येव पंचेति आत एव दी धी वे दीति सत्रे दी धी वे व्यो ष्णो दसत्वादिति भाष्यं ज्ञा हि त्वा
दय इति सत्रे पुमिवशी दृ दसा वि ति भाष्यं च पीवर्गो पादी तासं सारित्यतो लोप इत्यनुवर्तने पिशु इवर्गी श्वे ति हं हः पीत्य
त्रेकार लुच्चारणाथ सहा ह्यकार इति नित्यत्वा दित्यंतरंगत्वं स्यात्पु यल कृ गां डेरेत्वं मिति अचः परस्मि तिति सत्रे आ
दी ध्ये इति भाष्ये प्रयोगादिति भावः आदी ध्ययते गवु लि अंतरंगत्वेन गोलोपात् सर्व पीवर्गो बो रिति लोपे आदी ध्य कृ
ति मिहं व च्छु ना लोपीति सत्रे भाष्ये वर्गाग्र हणा सामर्थ्याद्भु मे पीत्वमित्युक्तं तत्तु अंतरंगत्वं मना लोच्य एवं चोत
राधी भावाया अनित्यत्वे एतज्जापक मिति बोध्यं एतेन वर्गाग्र हणा सामर्थ्याद्भु य मागो इवर्गा एव लोप इति ह
रदत्ताद्युक्तं मपास्रं वेवी जेनेतरं मा इः शास्विति पट प इति ज हि त्वा दय इति सत्रस्य भाष्यस्वरसः पसमस्ति ज
ह्नि त्वा दय इति सत्रस्य भाष्यस्वरसात्तु सस्ति धातु रत्र नास्तीति प्रतीयते तत्रैव के यटे प सशास्ति स्व मे इत्य

ल. श. शे
५३

के पटितित क्रियया निर्देशेन शास्त्रावार्थभेदात् न पाठ इत्यन्ये इत्युक्तं माधवानुगोची तु भ्रजणटः तदनुसारेणैव यथा
नांछां दसत्वां क्रिः असः असदीति मिपिधातो रिति वारुः संतीति इदित्वात्रु मिस्को रिति सलोपे रुगे रु रीति पक्षे पलोप
ः इत्युक्ते इति अत्राह चिर्वीजंतु हलानंतरा रितिसुत्र स्याभाष्यविशेषः तत्र त्वभाष्यादप्यय मपामागिकाः अयथा
वहनांसनिधाने वहनामेवेति पक्षे मप्रजाविनात्रापि दोषा न दनुक्तोची जाना यत्रिः चशं कीतो अस्याभाषायां प्र
योगो साधुरेव न इतीति संप्रसारणाधित्व एतज्जशत्व छत्त्वानि अवर्जिते लङि हल आहिलोपेयत्व जशत्व चर्त्तानि औ
घांसंप्रसारणाज्जादित्वादा इवर्करीतं चेति वर्करीतमिति यद् लुक् संज्ञाते न तदंतग्रहणं सामर्थ्यात् किरति चर्करी
त्वांतमिति सप्रमेभाष्योक्तेः अदाहवितितेन यदुल्लुगंताद्येवेव न तु तच्च द्विकरणा प्रयुक्तः णनादिः शयो लुक् च प
रस्मैपदिन च पक्रम्यास्पपायदे स्पपरस्मैपदिचि मेवेति बोध्यो ॥ इमहादयमाभाष्यमिति नृती यावहोति त्र
दानं प्रसिद्धं चेद्विप्राय जुहोतीत्ययि स्यादत आह पक्षे परिति वैधे आह वनीयाग्यादिरूपे तत्र प्रज्वालनाय राम
प्रक्षिप्यमाणो काष्ठादावति प्रसंगमिति वृत्तये आह हविषश्चेति जुहुत इति श्लोः परतिमित्रताभावेन शपत्तेन

राम
५४

स्थानितयाः जादेशत्वाभावेन च स्थानिवद्भावेन शममाश्रित्य न गुणाः परत्वादिनिहृशनुचां रित्येतदपेक्षयोरिति भावः मि
थो न्यगमहनेत्यन कितीति चर्त्तते अभ्यस्तस्येत्यनुवृत्त्या सार्वधातु करे सनुवृत्त्या वाभात इत्यादीनंदोषः घृहीद्योच्चा
रगोमुत्ताय न दोषः अंगावयवो ध्येति ॥ अंगताविति न्यादेः के समी रीति यथा स्यादिति तत्र इह हलत्वविधानस्य कि
त्येव फलमिति सच यितुं कितीति गुणाभावे वार्गादिंग मितियगां वाधित्वोत्तायत्यागुणा एव न विकल्पितः भजामित्वा
वहवचनानाद्यथा चर्त्तति जा मित्यतस्तु यागा मित्यनुचर्त्तते दत्त इति अद्यौरिति प्रतिषेधा दीत्वाभावे अनाभ्यस्तस्य
लोपः अदातं जातिस्थितिं सवोलुक् दधत्त रुषं तस्य च श इत्यनुवृत्ति सामर्थ्यादिरुक्कय हरगो न धरत्येवमिहे दध
इति स्पष्टार्थं रुषंतस्योति कं दधति नन्वाधोपस्यस्थानिवत्ताधन इत्योदावपिन स्यादत आह वचनेति प्रवृत्ता
मिहे इति एवं च चामना वी नो वचनसामर्थ्या अयगा द्येति भावः मित्रात्राविति किं निनेज कर्पिजलाधि
कराग्यायस्यात्राणां चिनाप्रयगावोधनाय च यागा मिति मजा मिहित्युत्तरार्थे अत्र नुनोपयोगः गगांते पाटे
नत्र यागा मेव मित्रादित्वस्य वर्तुश कत्वा नुनाभ्यस्तस्यः अभ्यस्तस्य किं हे पाणि अचिकि नेनेने पितीत्यु

पवेचानशिप्रकृतेराद्युवात्रार्थेनित्वमितिवाच्यं। अन्यत्रविकरणोभ्यस्तुत्वेनातत्रशपन्स्वराप्राप्तेः नचतस्यापितत्सामर्थ्यो
 दाधःतदाधः। तदाधकल्यानायेक्यातिदेशप्राप्तयित्वाधस्यैवोचित्यात्वावृत्तुइत्यस्यामेकाचः सत्तत्रधातुस्वोगा
 सिद्धेर्नित्वस्यावश्यकतयातत्सामर्थ्याभावेनपित्वमिष्टत्रयेणित्वस्यावश्यकत्वात्तुभाष्यासंगतिः स्पष्टैवः भट्टिप्रसंगेन
 वाशब्दस्यैवार्थतयाकामयमानेवनतुनयाकिंतुह्यमनाथमागेत्यर्थोच्यते। वृत्तजवृत्तवावृत्ताविति कोशोक्तवावृत्त
 प्रवृत्त एवोदरादित्वात्पित्वनित्वयोरेव शेषमुक्त्वाचानशि विशेषं प्रदर्शयतः कैयटस्यापित्रा नैकाचोधातोर्त्रग
 गोभावेणवस्वरसः नचज्ञायकत्वात्त्रियमार्थत्वेलाघवं सर्वथानुपपन्नस्यैवज्ञायकतयामिदमार्थत्वेलापकत्व
 स्यैवासंभवात्किंचनियमार्थत्वेणैकत्रैवातिदेशबोधोज्ञायकत्वेनानेकत्रैतिनियमावयुक्तइत्याहुः केदरुति
 आतएवकिंचेश्च। क्रमितिप्रयोगः तदाहैरजिसचात्मानेपदप्रथमेकवचनंपदेस्तस्यैवसंभवात्तत्राचोधीने
 दीयजनैर्निचिरायुचमिष्टतीतिव्यत्ययो बहुलमिति सत्रभाष्ये तु मतीयमन्यकर्मिपुं ध्यतीत्यत्रव्यत्ययेनपूरस्तेप
 इमित्युक्तं एतद्व्याख्यादनुदात्तप्रपुक्तात्तनेपदानित्यत्वमधिचिंत्यमेव अकर्मक इति अकर्मकापीत्य

गाम-
५५

र्थः अतः सृजियुज्योः सकर्मकयोः कर्मवदावर्तकर्मवत्सत्रसत्रस्यवार्तिकेननविरोधः स्रष्टेति स जिह्वाशोरित्यस्य
 वकारादर्थोत्तराधः शपन्स्यादत आह भिन्नेति आतएवाकर्मकादिति सार्थके च दाह रगामिति तया च वृद्धावित्युपलक्ष
 गो आतएवराधात्पोहनः स्वयमेवेति कर्मवत्सत्रस्यभाष्यप्रयोगोपपत्तिरिति भावः हिंसायस्येति शत्रुमभरा धोतीत्याह
 हिमस्रीत्यर्थे दर्शनात् चुरादिभ्युतिश्चरति शेषः तथाप्रयोगदर्शनादिति भावः शिल्प इति प्रतिप्रसवविधिना
 दाहात्तेपवादइति पुषाद्युक्तस्त्वन्पुषादयोकाशाः यद्वावक्तुमारानियपर्यालोचनपानालिङ्गानेवैरितार्थस्याद्यमप
 सादइति भावः मिच्छर्द्धदर्शयत्यश्लिष्टताश्लिष्टा इति अत्रादादेशानुलोमलीति लोपयोः सिद्धिरिति भावः रधतु
 रिति परत्वात्त्रुमिसत्यकित्वात्त्रनलोपः नशोः षा नभाभू इत्यतोनेतिवृत्तौ भूतपूवेति स्पष्टं चेदं भाष्ये नजाप्रायितनि
 पंधस्यैवक्रादिसत्रेणनियमइति मतेनाहदुद्रोददुद्रोहियेति वस्तुतोददोहिथेत्येकमेवस्वपंस्याप्यं आगरांतादि
 तियत्तस्येतेस्पृगितिसत्रमत्रलिङ्गमिति तत्र अस्पृतिवर्त्तात्पनेमीत्तनेयदेजितस्यचारितायमेतदाहेहप
 दित इति हिवादावैवेत्यर्थः पुपहपलुपेति पाठवृत्तिपाठोलेखकप्रमादात्तथातुवृत्त्यादिविरोधात्तदहपाठ

नश-शे
५६

रतिदिवाद्यंतर्गगापुष्पादवित्यर्थः इत्यनर्थरतिगवंचयुषादेः आगेवपरितुं पुं-रतिमावः अत्रगगौत्रुट्टेदने रतिपदं निष्ठा
होचचुरादेर्नित्यापतत्वात्तद्वतीत्यस्य सिद्धये वाभाशेन्यत्रत्रुट्टिग्रहणं इदंरदुगांतदीयतैवेतिष्यात्तु धातुस्यत्र
बोध्यः तदाहम्वादिवाक्यकृतिगसा रति रतिदिवा हयः सुरासंधानं सुरोत्पादनप्रकारः सुन्दरतिलोपस्यास्तीतिवाच्यो
यः सुन्दरतिनतश्रुतिहैल्लुक् सुनवीनीत्यत्रुड्नुवोरिति यगा वाधित्वा यरत्वा हरागः सुनोतेः स्यनरपरेत्यतो नैतिवर्त
ते सस्यभिसस्यतेरप्रत्ययेति सुसरीत्युदाहरणं अत्रत्यत्र सौतिरापोरेवेति स्यादिति च नियमादेव तदभावसिद्धेः वि
भाषायेः च जोरिति सत्रात्कुरित्यभ्यासाच्चेति सन्निधये जैरित्यतः सन्निधौ रिति चानुवर्तते अतश्च सं-इदमिति चेत्
तद्वद्वेति लिङ्गमिच्छोरिति सत्रे चानुवर्तते न च ला वस्यायामटिसंयोगादित्वाभावाद्भूतरेत्यसिद्धिः संयोगादे
रिति कर्मधारयोगं स्पेति तादृशेषणामिति संयोगसंज्ञासूत्रे भाष्ये कृपकेप्यगाधवयवसंयोगात्परस्य ऋकारस्येत्
र्यादिसिद्धिरेवेति वाच्ये अत्रमिजनदृत्रिसामर्थ्येन अत्रागमेभमे सर्वसंयोगादित्वमादायशास्त्रपुट्टे ज्ञेयते
नादोषात् अतएवास्त्यतेत्यादौगुणोत्तीतिगुणसिद्धीतिदिक् कार्त्तिकनिषेधादेव सिद्धेव वयं ग्रहणातिगमा

गम०
५६

वेतिनियमाथेतदाहतेनेति लिङ्गिचो इतरतिरदसतिवेत्यत इद्वेति च वर्तते मलिङ्गि वृत्ततिदीर्घेति च वर्तते अ
वरीवेति वृत्तो वेति दीर्घः प्रदिगोतीतिगुणस्यस्यानिवत्वादिनु शब्दोत्रः परवत्रासिद्धे मस्यानिवहितं हैर-अचर्त्ति स्यतस्य हो
यः संयोगादित्यो येत्यदिनानिषेधात्स्यष्टचेदेमाप्येवहिं गपरेमावातुत्रै पादिकैतरंगेनेत्यसद्वदावेदितं हैर-अचदीतिपद्य
दासोन्याप्यः आमुवेतीति संयोगपरवेकत्वाद्दुनवोरितियगाउतश्रुतिहैल्लुक्कनराधो अतएत्पनुवर्तमानेपि सामर्थ्या
त्रयरत्वलभ्याथेवाधः श्नाम्पस्तयोगात्तद्वेतामंरुक्कृत्या आतइत्यनुवर्तते अत्रागमेभमे सर्वसंयोगादित्वमादायशास्त्रपुट्टे ज्ञेयते
देशेत्वतरति सत्रस्याभाप्यस्वामः अत्रोतेस्युतस्माच्च उतिवर्तते अशोरिति च कवे अशनातिव्यावृत्त्यर्थेनु निदेशः
इहाव्याश्रीयतरतिमदेः परस्यजिडीतिसत्रस्यः पाषस्वजइतिभाष्यप्रयोगोदेभतरिति अतएकेति सूत्रस्यभा
ष्यप्रयोगश्चेहमानं-दंमैष्टुत्यतएकेति सूत्रे भाष्येवार्त्तिकं सुधाकरादय इति अत्रावृत्तिस्तु अथियेथीत्यत्रलि
ट्पदस्य कित्यदस्य चक्रेयतापत्यागोरवेमिति ममतुयाकरणांतरेप्यसंयोगादितिकित्यकरणाएवेतदिति त
योर्कर्त्तव्यात्तास्यदेव अतएवमाप्येप्रथमोपस्थितगालंविहाय हेभतरित्युदाहृतं दंमैष्टुत्येत्वविधायकेन

पञ्चत्रयोयमेकं ह्येहमीतिगणसंज्ञंस्वाहयन्त्रार्थधातुकेऽतिवरीमृज्यतरत्यत्ररीकोरेकस्मिन्नितिचित्रिभाष्य
 नैरर्थक्यात्समुदायस्यतुनसंज्ञिज्ज्ञेऽतिप्रयोगपक्षेदुरुपपादत्वाह नोनतन्मध्यपतितस्यायेनतत्रपाप्रिपुंकाव
 पदंशरत्यष्टत्यारीकोरेकस्मिन्नितिचित्रिभाष्यार्थक्येकदेशमःहयतीतिगीनिस
 त्रसंमतयान्यायसिद्धेयौकरीत्यापामरेवाभावात्तरस्यकारुञ्चारणाथःरोपेत्यत्रचरोवधयोःस्थानेप्रसंगेस्ययु
 ज्यतेरोपेधेनप्रयुज्येतइत्यर्थःवभज्जतुरितिसंयोगात्परत्वात्किंत्वाभावःनन्वाशीलिङिहिसंप्रसारणावाधित्वापरत्वा
 दमिसकृत्कृतिस्याथेनसंप्रसारणाभावेपुनःप्रसंगेसंप्रसारणोप्याहरोमर्ज्यादितिस्यादतत्राहचर्वविप्रति
 धेनेति संप्रसारणामोर्भजितिभर्तेत्यवकाशौकताकृतपसंगित्वमात्रेणसंप्रसारणमित्यपिमुवर्तनचक्र
 क्रांतगतरेकमाहायामपिनित्यःसिद्धतिवर्गीग्रहणोवर्गीकदेशाग्रहणादितिस्पष्टमाप्येअकृत्तैतिक्सादे
 शेनदेकवचनेतिअकृत्तैववचनेधानात्इत्यहोदेशेएतदेवरूपदेवरूपेअकृत्तैतिक्सादेशेनतत्तत्तु
 केरहादेशोनकृत्मात्रेतिअवधारणोमात्रशब्दकृत्तुतामितिःकृत्तुमिश्रहेनधातुपादेसाकान्यात्

गम०
५७

हस्यैवग्रहणानत्रधातोःप्रश्नेवेगोवातस्यसिद्धत्वाच्चअतएवसूत्रेवहवचनानन्वस्यतुकितस्यकुत्तेनच
 कारलिङिद्वित्वेभ्यामकार्येअद्यतीतिगुणोत्रिहलत्वाच्चतनस्याहमत्राहानैकहलितिनृपत्तंफशमुचादीना
 मिति सत्रभाष्ये शब्दपादीनानुस्वाच्यःतृपतितंफतीतिपौटदर्शनादाद्योपिसनकारइतिमतीयतेसूत्रेनधातु
 वृत्तनुसारीतिवोधःअपवादात्वादितिउत्सर्गसमानदेशात्प्रपवादाइतिस्यायादितिभावःकिंचतत्रानर्थो
 ग्रहणोपक्षेपिजभावेनैवैवप्रवगापातोऽत्रिःकापिनश्रुयमइतिभाष्यविरोधःवृणाच-यनुरुधादिभ्यस्तिस्र
 भाष्येष्टुगातीत्यादीनामितिहस्वायशतमःशित्वेनवाधान्नन्यत्वात्छुणिमृगीतौदादिकौधातंतमित्युक्ता
 तपन्नहि नधातौष्टुगासंज्ञिततुतयोपधात्वैतैत्यभिप्रायकमस्यपरस्मैपदित्वात्परंतुव्यत्येनश्नस्य
 ततेनैवात्मनेपदसंभवात्तद्राव्यप्रामाण्येनास्याप्रामाणिकत्वंमेवाहुःकरोतेरेवेतिआख्यानादितिभावः
 लिङ्कलिङितुमित्यादिप्रामादिकमेवकडमेरेअस्यकुठदित्वसामर्थ्यादितिगलकृगाकृगावृहृपि
 निषेधइतिकश्चित्अशोकवमिकात्यायेनात्रयाटइतिपरेतदुत्पानस्याप्युपलक्षणात्अतरेगत्वादि

ति. ना जानं नर्य इति नु. समकाल प्रवृत्तिकत्वात् तस्य अप्रमत्ताच्च अत्र भ्यासेत्यादि अत्र यद्वक्तव्यं तत्र नाहो वद्व्य
ते। गीते गीतव्या व्यानान् गोपदीत्यत्रास्यैव ग्रहणमिति भावः अत्राहो वीतधातोः कार्यमुच्यमानमिति परिभाषासंनि
धायितस्य प्रत्ययस्याचोति विशेषणमिति भावः अतएव गीतवित्याहो नमत्रेहो वीतधातोः माप्ये स्पष्टमेतत् अत्रादि
यत इति हि इदं यद्वद्व्यप्रष्टेति वद्व्येति यः न च यत्त्वस्यासिद्धत्वात् पूर्वतु किंच स्पष्टत्वे प्रष्टेति स्यादिति वाच्यं अत्रादि
सत्तु क्व निदेशात् समजतीति सूक्ष्मं तज्जते अत्रात्प्रवृत्तिरिति तत्फलं नु मय्यत्राहो नलोपस्ततः संयोगादि
लोपः प्रमं नु कथेति जस्य कुत्वेन स्यानुस्वारे परासवर्गागस्य चत्वं बोध्यं मेहंतीति सस्य सस्य चत्वं विशेषः तदुच्यते
ति पूर्वपाटस्तव न भिप्राये विपरस्मै पदार्थः विहलं विज्ञो भोगेति सत्रे स्य के यदे विहिलो भ इति यत्प तिरिति नु
दाहयः जशं चत्वं त्वमित्यादि अत्रे प्रक्रिया प्रदर्शनमात्रे सात्पर्यं मत्तु क्रमेणिं धीतिमानुस्वा एव पाठः अत्र
स्वास्यादिष्टादौः पूर्वत्वेन स्थानिवत्ता प्रवृत्ता वधिदीर्घादाचार्याणामित्युत्तरमनुस्वारस्य पथि वापदंतस्य राम
नो लि. उहः स्था. क. बोहो. श. शब्दो दीति षट्सूत्रीयायेन म. लोज समु. शि. अ. भ्यासे च चरवारी च वावसाने ५८

उगो प्रगटत्वात्प्रेनि पंचसूत्रीपाट इति भाष्यं समताद्याद्यापी पक्षे परसवर्गौष्ठ्यामूलो ज्ञेयित्यस्य गोरुगीत्यस्य वा
सिद्धे त्वनयप्रपरत्वाभावात् परसवर्गा प्रामेति त्यन्यत्र विस्तारः तदगोहः प्रममि कृते रस्यथा स्यादिति प्रतमो निदेशो मथा
येन नाप्रामेत्याये मे मशनामो वाधकः स्यात्तदाह प्रममि कृते रति अत्रेः सिचि. कटिक्कृणाविक. व्यापवाहः
इति रुधाह यः तन्व इति लोपश्चास्यामिति वालोपः अत्रे यादय इति अत्राह विस्तृत इति त्यत्वे भाष्यानुक्त
त्वे किं गा इत्यादि प्रयोगास्तु वहु लमेतत् न निदर्शनमिति सिचि. धि. धा. म. स्वाहा व व्यंगी कृत्पनिर्वाद्या इत्यन्ये
तत्र पठित एव भाषाया मपीत्येके समवायः संबंधः समहश्च न पात्रः यद्यप्यत्र सत्रे चो ह्नौ न पठ्यते त
द्यापि संपद्युपेभ्य इति वृत्तपाटकलस्य भाष्यमते साधनार्थं तत्तावत्पुनरेत्याहुः केचित्तु भ. षणा संघयो
रुपात्परस्य सुटं ने चंति चं च न पठंति सुटकात्परवः अत्राद्यं सत्रमंत्यं वार्त्तिकं अ. भ्यासस्यानर्थकत्वे
नोत्तरं खं स्यैवाथ वत्तया करोति त्वेन च तस्यैव सेमाभ्यासेन व्यवधानाद् इति पद्ये किं करणात् भक्ततया
टलेन व्यवधानाद्युपेमा प्रो. अ. ते. मार. ध्वं. अ. भ्यासये वायेपि सुट्भवति सच कात्पर्यं इत्यर्थः भाष्यकृता नु

ल.श.शे
५५

चकार्त्तव्यग्रहणं कालावधारणार्थं न दासुदमवतिथदाकृतः कार्त्तव्येभिवतीतितेनांतरंगमपि द्विषादिकं वाधित्वा पूर्वमुक्ति
तिश्रुभ्यामव्यवामेपीतिन काद्यमिति तत्प्रत्यारख्यातं। कार्त्तव्ये रत्या प्रप्रत्यारख्यातमप्याह पूर्वधातुरिति न पमर्गेणोत्पत्तव
धनेत्यर्थः अतएवानुभयपतरीतकमणालेकारः एवं चोतरं गाथकोपमर्गेति मित्रकद्वित्वाद्यपेक्षया मुंतरंगरत्याशयः त्वा
वस्थावामिति वहेतुसंपरिभ्यां परत्ययोग्यस्य करणैः सुडित्यथोत्सवतः पूर्वमुक्तिन दोषः सुडित्यं प्रकृतं संपरिभ्यामित्युत्तरवपा
अरतिन दाशपः अतश्च संयोगादेरिति ननु द्वित्वे समुदायस्यैवांगत्वेन संयोगादित्वं दुरुपपादं सित्यत्वेन मुगात्प्रवशप
वीः स्वय रत्यस्य प्रवृत्तेर्न चोभ्यामस्य नैरर्थेनोत्ररवंगस्यैवाथवत्वेनो गत्वमिति न दोषः अभ्यासस्य नैरर्थे धकता याहृष्टत्वेनाथ
वत्त्वमेव चोचनुरित्याहोतदभावेप्यर्थे बोधेन तस्याथवत्त्वाच्च भ्यामप्रयोगस्करे पाषण्ड्यतीति वत्त्वाधुत्वा यथावत्या
तिरित्याहो शिष्यमाणां लुप्यमानाथो मिधायीति स्यायेन शिष्यमाणाभ्यामस्यैवांगत्वेनाभावात्तदर्थो धजनकत्वमिदं के
वलस्यानर्थकत्वं समुदायस्यार्थवत्त्वमिति वदतोप्यावश्यकं अतएव दयतेर्दिगीतिसूत्रे मोदित्वं कृते परस्य मभावेऽप्य
वगां प्राप्नोतीत्याशं क्वाधं धातुक इत्यस्य विषयसममीति न परिहृते सुमुदायेति त्वं नु द्विः प्रयोगपक्षे दुरुपपादं भित्वा

राम-
५५

नुपूर्वीकत्वादेवं च धातुकमप्युत्तरवंगवेति वाच्यं द्विः प्रयोगो द्विवचनमिति सिद्धांतेनाद्ये प्रत्ययविधानावधित्वप्रत्ययभित
यातदादिग्रहणसत्वेन समुदाये एवांगत्वं स्यात्तच्चोदरतिमन्त्रेभाष्ये च कृत्वात् अंगमसायाविकरणां विशिष्टो समुदायेति श्रु
कं व्यंगीकारेणासमर्थसमासे निरर्थकस्याप्यंगत्वदर्शनेनांगमसायाभाथवत्त्वाभाष्या अप्रवृत्तेः यस्मादिसनेनोद्देश्यतावच्छे
दकशब्दानुपूर्वमात्रावाद्युत्तरस्यैव ग्रहणात् धातुत्वादिकं तत्र रवंगवेति बोध्यं न चास्करेणासमुदायस्यांगत्वं मुत्राव
इमात्रस्यापि तु तद्वर्गं इदं विशेषयमुप्यातदाहिलाभेन व्यपदेशिवद्वावलधुतदादेरप्रवृत्तेरिति चेन्न प्रत्ययो ह्यत्रिवेला
यो संयोगादित्वस्य विवक्षणा नाहो पातश्चैतवैसवसस्वरतुरित्यादिभिः सत्रं च सार्थकं सुदुसंपरिभ्यां परत्ययोग्यस्य सुडि
धानाप्रत्ययोत्पत्तेः पूर्वमेवेति दिक् मित्यमित्यनुवर्तनरतिः इदं च मुद्धादिति सत्रे कैयटस्य छं परतिद्वित्वं तस्यातिदूरत्वा
द्विष्टित्वाच्च तस्यातत्सत्रविधेयविशेषणत्वाच्च किंच नित्यं संयोगादित्वं न प्रयोगमात्रावच्छेदेन तत्त्वकाप्यभावात्तस
स्वरतुः सस्वरिष्टेत्याहोतदभावात् यगादिघटितप्रयोगमात्रावच्छेदेन तत्त्वमित्यपि तत्रास्तयततरास्तयदिहत्याहोव
भावात् अतएव प्रत्येकं संयोगमज्ञापके संतदपीष्टसंहियत इत्याहो विंगुगाध्याः प्रतिषेधवच्च पादन परहलोत्तं

न. शशे कावायमिति भाष्यके यदयोरुक्तं किं चत्ता एकस्य सामान्यायेकत्वे घुपिरविशदनेरनिसत्र स्थभाष्यविरोधः तत्र हि विशद
 नार्थस्य घुगादिनेनमित्यणितं तत वाभावेऽस्याविशदने एव वदते मत्रेः विशदनेरनित्यस्येति मित्या शंको तदेव सा ययति घु चेति
 ६१ शदने विभाषाणितं ननु घुपिरिति सिद्धमिदं मत्रेण एव वदते मत्रेः विशदनेरनित्यस्येति मित्या शंको तदेव सा ययति घु चेति
 कारणं तत्पविशेषेण यत्तच्चित्तमिति नस्यो पयात्वाभावेन नलोपासमत्तया सपितविचारिताया मावादिमिवः परि
 तस्यादीति आदिता नृद कारणं तत्प्रयुक्ता कार्यविशिष्टा रूपग्रहणं फलीमिति रांवत् पत्रेति रूपवारणाय दीर्घाच्चार
 णामिति भावः कृतं तद्वत् मृपिवा पकेचित्यमेव दीर्घपाटस्य संदिग्धत्वादित्याहुः शान्तसाम-केचित्तत्र प्रमाणत्वप्रयोग
 इति पटंति णितं तत्रास्ति चित्रादावक्रन्यायस्य प्रत्याशात्वाद्यस्यान्याप्यत्वाच्च णितो वै कल्पिकत्वं नोक्तं ता
 पनेवेति चान्तराणादावपीत्यन्ये वेदनीमिति अणंतपरिविषयेति भावः तन्वर्णपतातत्य कृतिकेन्युज्ज्वलनादनीयत्
 तनोभोजनार्थं भोजनयात्रै निहेयो प्युच्यते तत्राह ननु भोजनमिति नृक रूपेणार्थः भुज्यर्थं यमधो नो हेतुमात्रं ताम
 णावमेतत्तेनमित्यसिद्धेः ननु रापेतात्सु टिवेष्टनापि परिवेषणा शब्दे नोच्यते तत्रापि तत्त्वत्वात् तत्राह मापिवेष्ट

मिति अमंतत्वेनेव सिद्धेः नकु मीति निषेधमकरणास्थेयमोपरिवेषणा इति परिवेषणमित्रे र्थे मित्वनिषेधके यद्य घंतर्गणस
 त्रे भोजनावहेष्टनापि मृत्वाते विनिगमनाच्चिरहा नृदिति भावः घटादि पटितवचने वेष्टनेन न परिर्वेषणा शब्देन मृत्वाते तस्य हे
 तुभस्मावेव प्रवृत्तेः फलाभावादिमिति भावः केचित्तत्र मत्रे यत्र यग्रहणं विवाधकाभावः विनिगमनाविरहोच्च सर्वग्रहणं घट
 दि पटितं परिवेषणा इति तु ततो हेतु मगराणोपमयतीत्येतद्धारणाय नचैवमत्रार्थत्रयग्रहणं व्यर्थं एक णितं नो नापि
 धर्मोत्पत्तिवोधनेन सार्थं क्यदित्याहुः विस्फुरेः अत्र णितं शब्देन घुगादिणि च एव ग्रहणं प्रति पक्षोक्तत्वात् अतएव स्वादे
 ष्वोरन्यस्य स्फुरश्चात्र मग्रहणं नन्वेव मस्य चिजो जित्वेय र्थे सामान्यग्रहणास्पतवानिष्टत्वेन सामान्यग्रहणाच्चि
 द्वातार्थमपि नेत्यत आह जत्कराणि एव चास्मिन्मजभावे हेतुमत्तावविनात्वमिति बोध्यं इदं माधवाद्यन्या
 रेण यरेतु जित्वं सामान्यग्रहणा विधातार्थमेव णितं शब्देन चिजो नचोभयोरपि यग्रहणं एव स्फुर शब्देन अपि इति
 व शरीत्या प्रति पक्षोक्तपरिभाषात् साख्यप्रहणा विधातार्थं त्रिकी घुगादि शब्दमुच्चार्य विहितत्वेपि विस्फुरा बुद्ध्या यो विदि
 तत्वाच्च एव च स्वादे हेतु मगराणां चान्भवत्पेवोत्तरत्र विभेते हेतुभय इत्याहोणा वित्यस्य शब्दाधिकारस्य नेत्याहुः आ

नशो गोपपकाराहि परत्वाभावः समुत्पन्नमिहमामर्थे नैव तदभावात् एवं वगोदिग्रहणं व्यर्थं संतर्हि चोदित्वनिमित्तत्वाभावे पितृ
 ६३ त्रिमित्रका जाहोशस्य द्वित्वे कत्रे व्यभिषेधे जापनफलं तु ताव विषयि त्रयसु तवत्तु नावापयतीत्यादि नवत्तु पुष्कराण्य
 षत्वपुष्करादिनिन चणिवीत्यस्य सत्रेः भावेन कथं तच्चोभयं तवाच्यं यतानानेनापवोतिपेधो जाप्यते किंतु द्विवचने
 तस्य द्वित्वनिमित्ते जावौ प्रत्यये परे जाहोशेनेत्यर्थं कास्यपेवाननाव्यवधानां मिति न्यायेनैकव्यवधाने तस्य द्वित्रि
 सत्त्वामः तेन द्विद्वनी पिपतीत्याहो निति प्रसंगः एतन्मूलकं मेवाचरति त्वरूपकथनं एवं च द्विवचने चोदित्वनि
 मित्रे जाहो प्रत्यये एकप्रयामिहिका व्यवहिते परे तदस्य त्रिमित्रकादेशेनेति सूत्रार्थः रतीतिरत्यत्र वगोदिग्रहोतिगमिति
 पूर्वोक्तान्वयः यत्रोति यद्यप्यधिकीर्तित्वस्य तदस्य वगोपत्तमस्ति तथोपिनदोषः वदुःसाहितस्योत्तरं वदुःसाहितस्योत्तरं
 तिस्यष्टार्थं तत्रावर्णपरत्वं किं द्वित्वमष्टमिव लायामुत्तरयति तद्विनेरूपेनाद्यः चक्रावधिपतीत्याद्यतिध्यापनेः नीत्यत्रो
 ननहित्याद्यदि हेतुः तत्राह प्रक्रियायां मिति नत्वमुक्तं त्रैवेत्याग्रहणमिति भावः नन्वेवं सति हलिकल्प्यो रदं तत्त्व निपातं न कृता
 यां हृदोदितोपज्ञा यक मिति भाष्यं संगतिः अपंताभ्यामाभ्यां वडियर्थे धनामधातु धित्यनेन द्विवचने हेतुद्वित्या

हावसासेऽकारप्रयोगेन चारितार्थोदिति चेन्न सत्त्वप्यप्रामाण्येन कंडादेस्तु नीयस्येत्युत्तरं तस्याटेन च त्र्येकं चापेव तत्र
 भाष्ये उहाहते त्वेन च द्वित्वप्रवृत्तियोगे कचत्रयसंनिधने एव यथैष्टमित्यस्य प्रवृत्तेरदोषात् तद्धनयत्राहो ननदिति य
 त्वहंतत्त्वसामर्थ्यादहोपविकल्प्यरति तत्र शास्त्रिवाधस्याप्यत्वात् समनुनकस्यापि शास्त्रस्य बाधः एते त्रीणि त्रिकल्पार्थं
 तद्वित्यपत्तिः किंचास्याहं सत्त्वममलोपित्वसंपादनेन हस्वाभावात् तत्तद्धनयत्राह माभवान्न ननदिति परंतु भाष्ये त्र्यो
 पुयोजनयुवचनं जापकं गोस्थानिवद्वावस्य यद्येन जाप्यते चिकीर्तित्वस्य त्रापि प्रामोति तुल्यजातीयस्य जापकं क
 ऋतुस्य जातीयोपयाजातीयकारः पुयराजयः कथं जातीयकाराभ्येति वगोपरादत्तुक्तं तत्राणां वित्यस्य त्रिमित्रकोव आदि
 शरसर्थः गोपरात्यर्थे रेफेणाव्यवधानात् पुष्करादिपिपतीत्यादिमिहः जापनफलं ताव विषयतीत्यादितु व्यजातीयस्य
 तस्य द्वादिद्यद्विधात्वचतुल्यस्याद्यत्वे येष्यंततपाद्यत्वे वतद्विशेष्यत्वात् अचत्वेन तु व्यत्वं
 कृतेरपीति दृष्टान्तिकं भवेति उन्नयति यथाजातीयकार इति अत्र युयराजकोरचक्रव्यत्वात् समवायुयमित्याह
 स्मात् धारितधात्वचरत्यर्थः धात्ववयवत्वादिना साम्यमत्रापीति दृष्टान्तिकं यं जातीयकार इति उन्नरपीति अत्र

न.श.शे.
ह.५

वत्प्रातिपदिकस्य पुंवदावरभावटिलोपयगादिपरमाहिविभ्रतोर्लुककन्रविध्यर्थमिति पां बमिकः कने वो या नो
ननु तत्रादिपुहमुपात्रनापिमथमोपस्थितप्रस्यो व्याहानमिति केचित्तमाधवाहयत्ककनग्रहणामुपलक्षणाम
तासर्वपांचमिकाहे शास्त्रमन्वेतयद्यपि भर्माभाष्येन दृश्यते तत्प्राप्पुदाहरणमेतन्नपि शास्त्रमिति माष्यात्रस्यात्र
पिग्रहणान्तेन सग्विगामावेष्टव्यजयतीत्याहो न कुलं रापं तात्किपिस्त्रिगित्याहो वहिर्भतसुपनिमित्तवहिरंगयदत्तस्यो
नरंगेगामावेनावाधायोगात्कुलं भवत्येव पुंवदावोदाहरणमिदं विजमाचष्टे एउविउपतीति उष्टमिहृष्टस्यैवादिदेश
इति अदिष्टुहेनोतिदेशात्तद्विकपरत्वाद्दृष्टीति अतएव मुंजमिप्रोत्पन्नहलकलेति हलिकत्योरदंतत्त्वनिपात
नंभाष्योक्तं सार्थकं दृष्टेः पूर्वलोपेत्तु इकारलोपपगलोपित्वमनेन तद्वपथ्यस्य एमेव लोपस्य शब्दांतरप्राप्त्या दृष्टेः
स्वतएवमिष्यवेनोभयो रनित्ययोः परत्वाद्दृष्ट्वावादेशात्पूर्वपरत्वाच्च लोपइत्यनगलोपित्वात्प्रन्वत्वंभक्तयेवेति भा
कः नचात्रयहेवारी आत्यदवीवरदित्याहो दृष्टो कतायां तस्यापिटिलोपस्य स्थानिवत्तादृस्वत्वेन प्राप्तोतीति वाच्यं
चङ्परनिर्हासितश्रिषेधात्तद्वचमुंजमिप्रितिसूत्रेभाष्ये कैयटयोः सार्धं दृष्टे लोपइति अतएव नागलोपीति ह.५

संज्ञे लोपीत्यत्रागिति प्रत्याहारग्रहणां चरितार्थ इदुदुपधेम्पो गिजंतेम्पो दृष्टुलुङ्गुनभाष्यप्रामाण्यादिति भावः साममिकमेव
ज्यापः मुंजमिप्रोत्पन्नस्यैव कदंशुक्तिः अचकलदित्याहो दृष्टे रपित्यत्वं मांशक्यशब्दांतरप्राप्ता अतित्यत्वं प्रतिपाद
कस्य मुंजमिप्रोत्पन्नस्य भाष्यास्य तत्वावश्यकत्वात्तलोपस्य स्थानिवत्तावेन अतनुपधाया रत्पस्यात्राप्रमेः अचो जिगीतीत्या
ः स्यान्मभावेनाप्राप्तेषु अतनुपधाया रत्पस्याभिन्नलक्षणत्वादिनृस्थानिकताच्च। अतएव गौचर्मी मिसूत्रे अवीपद
दित्यत्रागिलोपे गलोपित्वाद्दृष्ट्वा प्रतिषेधः प्राप्तेति नच परत्वाद्दृष्टो कतायां लोपइत्यनगलोपित्वाभावः नागलोपीति
सूत्रे प्रत्याहारग्रहणान्तेन दृष्टे लोपस्य वलवत्त्वज्ञापनात् अथवा यद्यपि पाविनिपूर्वविप्रतिषेधात्पूर्वगो लोपइत्याशं
करोतीत्युयमस्यानेन योतिद्वतएतदेवाभिप्रेत्यमप्रमेकैयट्याह अनाश्रित्यज्ञापकमत्वनिपातनमुक्तं ता
पकाप्रयगां तु ज्यायदति किं च हलकाले त्वकारो रकारं तयोश्च यथा यत्वेन हलकलग्रहणस्य नियमार्थत्वे
न तयोर्गो जभावादिष्टमिदं एव च चङ्परनिर्हासितस्थानिवत्त्वनिषेधो नाकार्यः तस्माद्ध्यास्यावीवददित्याहो
गिच्युपमस्यानेन सिद्धेः अन्येषां तु तस्माद्ध्यानामनधिधानमेवेति नागलोपीति सूत्रे कैयट्यस्य संधात्

नशो-
६६

रूपं वेति गणसंज्ञं चार्थिकमिति हेतुमति चेति सूत्रे रति शेषः अत्राख्या न शब्देन सर्वतः प्रसिद्धं कं सर्वं वाद्ये कते नरा नरा
मनमाचष्टे राजानमागमयतीत्येव आख्या न वाचकं कुरुतां न वाच्यं एतत्पक्षेण च- गिा च प्रकृत्यवयवकृतौ लु कृत स्प
वक्तु तो या प्रकृतिर्हि नित्यादिः तस्या विकारपरीत्यागेन स्वेन रूपेणावस्थानात्पर्थः प्रकृतिवच्चैति कृत्य प्रकृति प्रकृतिक
गिा जंतव हित्यर्थः तदा हहेतुमस्मिन्नस्मादिना अत्राव एष्य योगां जा नतिपुष्पे गा पोजयतीत्याहो तृतीया सिद्धि रान नम
गयतीत्याहो द्वितीया च- द्वितीयां तति सुप- कृता मारणा नात्र हाच एरति पित्या पत्रिरित्यत्रापि प्रकृति चोपलक्षणो द्विती
यां तमिति। अन्यथा प्रत्ययलक्षणो न कुरुतां तया कृत्य प्रकृत्यर्थक मन्तेन पक्षे स्पष्टी कृत मावः पौतु प्रकृति प्रत्या पत्रिर
त्यत्रापि प्रकृति पदे न प्रत्यासत्त्या कृत्य प्रकृति प्रकृतिक हेतु मरणं त प्रकृति तस्याः प्रत्यापीत्रः प्रत्यभि ज्ञा विषया आप
त्रिः सा च दृ थकृत मन्ते तत्रत्य कार्य मन्ते च भवतीत्यनेनैव कारक वरि मां वो व धाद्या र्शे निवृत्तिः कुत मन्ता हिकं योजयती
त्याहो कृत्य हित निवृत्ति शुभिदा अत्रावरा प्रविशामु माचेष्टा त्रिविवा मयती सुदा हरणा विषये वचने प्रकृति प्रत्यापत्ति
हितु किं भाष्ये चरितार्था। अन्यथा तत्र कृत्य प्रकृतेर्विकारभावेन तदुक्तैर्वैयर्थ्या नैव स्यात् मम मुकारक हि भा

वायतदुक्तिः सार्थिका एवमपिकं मादेः पक्षे प्रामोतीत्यतः प्रकृतिवच्चैति यद्विमर्शं तं तत्रकारकं तादृशमत्रापीत्यर्थः एवं च प्रकृतिप
दयोरेका र्थता भवति चकार मन्ते के भिन्नं वा कुरुतां कल्प्य भवतीत्याहः कर्तृ करणादिति न हो हो व्याख्या नादित्याशये नाह कर्तृ व्या
पारथम्यमिति- चिन्नारु चिस्तु सर्वत्राहो पवाधे मानाभाव इति- संग्रामेति। युद्धरत्नस्य गिा जयं त्वं तु न प्रकृत्यैव लोके
कवा गिा चोवाध्यमाह दिति पाठः अहं ते। धिति वटी। त्यादिति हेतु मन्ते सौ अहं तिभावः शा कटा यन रति अत्रा रुचिस्तु
सर्वत्राहो पवाधे मानाभाव इति संग्रामेति। युद्धरत्नस्य गिा जयं त्वं तु न प्रकृत्यैव लोके कल्प्य स्यात्तद्वाधात् अत्र
गणसंज्ञा त्वत्वं विवक्षित एवार्थः मारणात् पणानि गण मनेषु तेतीा दिवत्तु अनुदात्ते दिति तत्वं च केवलं स्य ग्रा
मशब्दस्य क्रियावाचकत्वाभावेनाधत्तत्वात्तत्राचरितार्थमिति गणपते उपकरोतीति बोध्यं अकारप्रत्ययेणादिति अहं
त प्रकरणात्तेनागलोपित्वाट पधाहस्वोनेति भावः अस्यानुदात्तत्वे च यद्यद्युक्ते इदं मानो वै त्यं म् शाहिसूत्रे मा एव
अवश्यं संग्रामयतः सा प संगो दुस्मार्तिवत्कृत्या अमंग्रामयत एतत्पर्थं तत्रियमा ध्ये अस्मा हे वसो पमगी त्रा त्यस्मा त्मो
पमगी हित्येवोक्तं। तस्यार्थभावः ग्रामशब्द एव युद्धार्थकं संग्रामशब्दतस्य तदर्थत्वं द्योतकः प्रातिपदिकादिना गिा

न.श.शे.
६७

विप्रजयतीत्याहौद्योतकस्य प्रादे रिवास्यापि द्योतकस्य धाता वतं भवो न स्यात् एव च समग्रामयते त्वेव स्यादतो ग्रामपुद्गे इत्येता
वतैव पुद्गे वत्तमानात् ग्रामशब्दात् तद्विरुद्धं केन मंग्रामेति विशिष्टात् तर्हि विमिहं संग्रामे विषयार्थे नियमाय उक्तिरित्यमाका
रद्विवादी दृष्टिपि अत्रैवं चास्यान्वयान्न त्वेमानं चित्तं भाष्यप्रयोगस्य ग्राह्येति पाठकृत्वा तन्नेपदेनापि ति हे रित्यन्वयः हलमि
ति भवति हि सन्नेतु पाटेन धातुसन्नेति भाष्यप्रतीतिरुपादाय स पाटेनोपलक्षणायां चित्त्वपत्राप्रतिपादनाय दीप्तिके यद
नोक्तं तेनेदमनापमिति सन्नेति मन्वाणीत्यादिह सार्थाश्चेत्यसंगतीरदौ चित्तं च्यादिभिरिति दृष्टमपि चित्तधातोर्वापि तत्राथ
शिरगात् श्वेता श्वेति च गरासंज्ञे मंगलार्थः प्रसंगाज्जदर्थे सिद्धशब्द इत्यर्थः इति च गदयः तत्र योजको तच्छब्देन स्व
तंत्रकत्वेन सौपरस्थितः कर्त्री गृह्यते चेन्न च हेतुमत्तिव हेतुशब्देनोक्तः कृत्रिप्रादाय यथावत्किं सन्नु कलया
पागदीनामपि हेमत्वेनातिप्रसंगात् हेतुमांशे प्रेरणादिरेव हेतुकर्त्रीत्येति व्याख्यानात् तदाह प्रवोजकव्या
परेरिति स च वाद्य एव द्योत्येते तु तस्य विशेषणतापत्तौ गतिग्रामं देवदत्तो यत्तद्वत्तेनेत्याहौ प्राधान्येनास्यार्थचा
कर्त्रेति कर्त्तृत्वापत्तेरिति भाष्ये स्पष्टं विशेष्यत्वे तु पाचयति देवदत्तो यत्तद्वत्तेनेत्याहौ प्रधानीभूतव्यापा

रानाश्रयत्वेन प्रयोज्यस्य कर्त्तृत्वनापत्तिरित्याशयेनाह वाद्येति तत्रोपयगा- अ-परोपस्मादिति वद्वीहिर्न तु यस्येति
युपगादीनामकारवयवकत्वाभावात् तर्हि कृतादेशस्याप्यानिवृत्त्यापत्तादुभयोरिति हेतवे सन्नुदावेनेवेदी द्योत्यद्यो
रिति दीर्घसहाहावीभवदिति अपर इति वत्तते तच्च वद्वीहिर्न परार्थेषु प्रत्यासत्त्यात्वात् कुरमेव तदाहा वर्गीय
रेत्यादिरकहल्यवधानेन समर्थ्यात्प्रवृत्तिः प्रो-पुयगित्यस्य तु नव्यवधाने प्रवृत्तिमानाभावात् अतएव
युष्कारपि यत्तस्यादिभिरुचिः अतएव परार्थेति किं सुखं पति अचीचकासादिति च परेणोपहर्गंतस्य योभ्याम इति व्याख्या
हृगां मर्वाचामतएतत्तमं तात्तरे इति च उ-परोपार्थे च विधिभाष्यसंमते पकृ इत्यर्थः द्वयोरपीति अवीवदित्यादौ स
न्नुत्वाप्युपलक्षणादिगामिनिमित्तकणीलोपस्यास्यानिवृत्तेन वद्वीहिर्न परोपधायास्तत्परत्वं द्योस्मात्वा
च्चतयोरसिभुचइत्यपि बोध्यं तपा कृतीति ते प्रमित्यादौ गत्या कृतिनिर्देशावदिति भावः एतेन वर्गीयगृहोपवर्जोति
ग्रहणं नात्र तस्य तात्पर्यं वद्वीहिर्न परीति तज्जात्याश्रयकातेकाव्यक्तिपरं च यदिति बोध्यं ददेव वत्तत्सन्नु रोधेन परेत्तु
कृतिनिर्देशो युक्तः जातेः योर्वायार्थाभावेन हलसन्नुदाव विधायके च उ-परोपार्थेति विशेषणसंगतः योर्क

लशशे- ति-आत्वस्पर्शोक्तत्वेनस्थानिवत्वेनस्फुरित्यस्पर्शित्वस्पर्शित्वमितिभावःसाम्यासम्पत्त्यनितेविशेषणव्याख्यानात्तदाहसाम्यासम्पत्ति
२० तैरितिअनेनोन्नतंरवतत्रहातुत्वात्तुस्मिन्सर्वव्यतिातेनप्राधान्यात्रकारविशेषणान्तेभ्याससहितनस्येत्यर्थेभ्यासमेतरोपध्वयोर्वा
भ्यासनिवृत्तावुभौयहगात्रस्यैवस्थानेगाह्येप्रारणितौमिस्पर्शित्यपास्तंअतएवप्रकृतसत्रेभाष्येउक्तंसाभ्यासस्यद्वयोःप्रति
तिअनितैरित्यनेनतुनसिद्धिःअभ्यासस्यामर्षिकत्वादुन्नतंउस्यवहितत्वात्अतएवेदमत्रमभ्यासे।नेतिअभ्यासस्यैतिवा
नौकैकंनसाभ्यासस्येत्येवमुक्तमितितहाशयःपरेनसाभ्यासानितिनिर्वाचनकारयोर्भौगाकारेभवतरतिवृत्तिरुचितानत्रा
भ्यासस्यैतिरित्यनेनसिद्धिःतस्यानर्थकात्अनितैरवववस्यतत्संघंध्यवयवस्यवेत्यर्थेनतदनुवादकमेवेदंनशाशा
भावेनपुविधायकमेवेदमुभयोरुकारयोःअतएवेकःपर्वपरयोरितिसत्रेभाष्येउक्तंउभौग्रहाणामामर्ष्यात्वादेशोभवत
रति।कैयटश्चाभ्यासस्यानितैरुभौगाकारेभवतरत्याहएवमेवयुक्तंनतुभौनकारावितिनेत्यस्यषष्ठ्यतमेवाधिकार
रेगोभयोरित्यायत्रेःअसर्वस्यैतिवत्तुभौग्रहाणांत्वादेशह्यायमत्रान्नाश्वरेत्याद्यद्वत्प्रकृतप्रवृत्तेवोमयातिवृत्ती
स्यास्यभावोदेवपुरग्रहावादेशद्वयलाभोमस्यादित्याहुःपर्वत्रासिद्धीत्यमहितेउत्पत्तेःपर्वगात्रेद्वित्वेनसिद्धावपि

चित्रदम्बस्यसायनायमिदमिदमितिबोधंमिमित्रेसतीतितञ्जोपमगरेकःगौगमि-गावितिविषयसममीअत्रबोधनंशङ्कान्न
नान्यद्वितीकृध्यातोमाधवःइत्येतीतिरेष्यतिप्रकृतिकप्रत्ययातधातोरित्यर्थःसवरापतःसंनतश्चुविनिगमनविरहातर्येतेगमःसत्ते
नलितोमावात्अन्वत्रद्वित्वाभावाच्चेतिद्विकःइतिवाच्येतिमन्त्रान्मित्रेभाष्येस्पष्टमेतत्पकारस्येतिरेकस्यनन्दारत्यनेनवा
तमितिभावःद्वितीयस्येवेतिअज्ञादेर्द्वितीयस्येत्यनेनरेफस्यनन्दारतिमिषेधरतिभावःइहोपन्यासस्त्वाद्यव्याख्यानेउयो
गादितिवोध्यःइतिरापतप्रक्रियाःधातोःकःइपिकेमेगाइतिकर्मदिकंवाच्यद्वारकंधातौविशेषणंएवंचेष्टिकर्मवाचकादित्य
र्थेननुकञ्चैवस्यक्रियामिरूपितत्वात्मानकत्वंकादिसुत्रप्रक्रियावाचकाहानोरेवभविष्यतिकंधातुग्रहणोनेय
तत्राहधातोरितिअज्ञाएवकोरुलितिकित्वंसाथेकंकर्मणःकितित्तिःप्रत्ययवाच्येष्ट्यानियतकर्मकृतयातहाका
कायंप्रत्यासत्ताप्रकृत्यर्थकर्मिकायामेवविधामंभविष्यतीतिप्रश्नःप्रत्ययसन्निःसर्वेदेजेत्युत्तरःसमानकर्मकत्कि
मितिप्रत्यासन्निमाश्रित्यप्रश्नःप्राग्वहोत्तरंरुद्विद-तकानुरोधिद्वार्यानातिवैदःसर्वस्यग्रहाणामित्याहुःसतिप्र
हचकारउगनुकर्षणार्थःअन्वथावुभयनीत्यादौकित्वात्परत्वादित्येवस्यात्कित्वाभावेनप्रकृतकृत्यस्याप्रह

न.श.शे.ने.एकाजितेवजिजागरिषती.ननु परत्वेन वत्कलैयो.कृतयोर्भयभावो न स्यादत आह वत्त्वस्येति.किरञ्च.सनिग्रहेति।
१) काचरतिवमिषेधेप्राप्तेवचनजिगरिषतीति.उत्सन्निवेत्येनमपवादत्वादयंवाधने.अत्रेतरिति.इदं ह त्रौस्यसंभाष्येन नरे
प्रतोहलंताञ्च.हलितिलुसपदस्येतम.अतश्च.समीपवाचीरकार.त्यनुवृत्तं षष्ठ्या विपरिणाम्यतेतदाह.समीपवदितेपिपह
तेरतिमतिक्रियेयजे.संप्रसारणस्यार्हितिभावः.ज्यतिपरमिति.हलज्जात्याक्रांतैकानेकव्यक्तिपामित्यर्थः.समीपमव्य
वहित्तएवमितिभावः.अमृतः.होशितिसत्रभाष्ये.लननुवृत्तेरुक्तत्वाहाह.रुत्ताहोसमी.जिजिगमिषतेतिगमैरिदिती
इतत्रहिमर्तोपगमि.मि.टा.द्यजेव्याख्यानादितिभावः.रत्नीः.नेत्केत्यसः.मेरिति.वर्त्तते.तच्चत्कासंवद्धमपीहानु
वर्त्तमानमनोपिविशेषणाव्याख्यानात्.नोपधेत्यतौवेतिवर्त्ततेनेतिवृत्तं.सतिप्राप्पभावेननिषेधस्यवक्तु
मशकत्वात्.तादाह.मेटीवेति.मामान्यापेहे.तिगौवृत्तीति.सत्रभाष्ये.यदपभ्योगिम्.हिने.करोतितत्तज्ञाप
यति.द्विर्वचनादुच्यते.वलीयइति.उक्तत्वेन.मामान्यापेहे.ज्ञापकत्वमस्य.चित्य.अत्ररत्ताह.रिति.तत्प्रत्येत्याहोति.गम
न्यंकिताभावाय.किंचरविषिषतीत्यत्रमित्यत्वादि.त्वे.भ्यासस्यनैरर्थे.काहियोनायत्रौरूपमिद्विज्ञास्याहो.इति. ७

रमाभ्यादिस्वस्याप्यनित्यत्वाद्दयोरनित्ययोः परत्वादिद्वयस्य इति ततोऽपि परत्वं परत्वाद्गुणेनेष्टसिद्धेरिति हि कुसुनी
वंतश्चात्रमनधात्मानादिर्भाविष्यति निगमनादिरहात्-आपन्नसन्निमीमेत्यनेन च तस्मिन्नीतिचमः स्वीत्यन-संति
चानुवर्तते-आवादिभिरचोविशेषणादनन्त्येसावकाशमीत्वं प्रवृत्तिविमतिषेधनार्थोपाधौ वाधत इति नान्यस्याशङ्क इ
त्वं यदि पूर्वविप्रतिषेधवार्तिके दीर्घग्रहगोननेत्वग्रहगोनदानंत्यस्येति वक्तव्यं-अत्र लोत्रात्रमनिमीमेत्यादिम
त्रचतुष्टयेत्यापोभ्यामस्यत्युपतिष्ठते इत्यथ सान्फलितमाह सन्निमीमेत्यादि-यद्वासन्निमीमेत्यादिविहिते
कार्ये कृते सति योभ्यामस्यत्यर्थः-अत्रात्रोत्पत्तिरिति नोपतिष्ठेत्तमानर्थक इति निषेधान्नलोपस्यादिकारत्वादनप्या
सविकार इत्यस्याप्रवृत्तिः-यद्वासन्निमीमेत्याद्यनुवृत्त्यैव सिद्धे-अग्रहणादत्राभ्यामत्वं न योतिता तस्मिन् लोप
त्यर्थान्नदनुपस्थितिः-उत्पत्तिरिति पूर्वत्रासिद्धीयमीदृत्वेति च त्वत्कृते सशङ्कादिति-धृजो रीदृमागमयोर्विकृत्या
अत्रारुरुपाभा-नृदोष्टोति अजनेति दीर्घकृतेरिति भावः-अथ विद्युजोतिर्विवचने चोतिपुश्वस्य द्वित्वे-योः पु
यसितीत्वं कृणोते रीदृभावेऽनेनेति दीर्घः-इदपह्ने विभाषणो रिति वी-इत्वं चोरादिकस्यैतहस्वविशेषयोरुभयो

न.श.जे
७२

रवित्वाहणीकत्वादिनिभावः कित्वात्रगुणारतिगिरिवरनिशयः शोचोवेनगुणास्वधाधरस्यपिवोधंआशंकायामितिअशं
काविषयार्थमितिपादकः-इतिःस्वाद्येनमित्यर्थः-पुनरमुमर्षतीतिवत्तमानसामीप्येनदृआशंकाहप्रयोक्तृगताभानितीमाःस
मीत्यतःसीत्यनुवृत्तेनमीशदेनकृतदीर्घमीनानिमिनोन्पोग्रहणव्याख्यानात्-शक्यहणनवदयोग्रहणद्वयोरपिमानु
बंधकत्वात्-मुच्येक-कित्वाहृणाप्राप्तवचने-इदमनिवासमिग्रहेत्यस्यापवादः-प्रकृतिप्रत्यापत्तीतिपुष्पयोगेजानातिपु
ष्पेणावोजयतीत्येतन्माधुकेपुष्पयोगेसीतिवचनेभाष्यकृतकृतपिमायत्यनुवृत्तिरपिकानत्रहिचजोरितिधिति
परतःकुलंअन्यथाहृद्विकृतिनिनायायुपरिभाषयेवकृत्वमिदृशोमिद्वयांकितदनुवृत्तेसम्यत्रविस्तरःवस्तुत
एतेस्तत्परिभाषाभाववद्व्युत्पत्ते-पुष्पराशिपिपतीतिवधानादोः-पुयराशितिन-सोतिरापोरेव-एवकारइत्येतोवधा
रणाथः-अन्यथापरापेवेतिनिषमःस्यात्तथाचलुष्टावेतिनस्यात्-सानुबंधकषंणीतिकंमुष्पयइह-उपम
गांत्वितिस्तोतिरापोरितिनियमेनमध्येपवादस्यायवलादादेशप्रत्यययोरितिषत्वमेववाध्यतइतिभावः-सोपुष्प
तेःसतिमोपुपिषतइत्यादौनयत्वंप्रत्यासत्तासमित्योभ्याससमाध्यामाप्रित्तस्यासर्वमयमेनव्याहृतेः-अथेत

राम
७३

यइमिमित्रोभ्यासःप्रतीपिपतीतिअत्राभ्यासांतस्याननगतीतिनदीर्घःमिषेचेत्पत्रपहादिववाहणार्थंकावोहेइति
सत्रभाष्योक्तीत्याहृत्किंनप्यत्रस्यत्ररभागस्यप्रमयाधिकारस्थत्वाभावेनाप्रत्ययतयावाभ्यासांतसमुदायस्या
गत्वाभावात्प्रतीतिरूपमर्थत्वमेवेतिउत्तंभवत्येसम्यतस्त्वस्यत्वंगावयवाभ्यासस्यासस्यात्तइतिपरतइते
वाथेत्यलंधात्पसर्गेकादेशनिष्पन्नैरिगिमित्रमत्राद्यावरेपत्विनत्वभ्यासेरिनमित्रंदिःप्रयोगत्वाहभ्यासस्यष
रापत्वंद्वितीयस्यनवगपरत्वंशेषिकादितिमन्विधायकेभाष्येइह-शेषाधिकारभवप्रत्ययांतात्तदधिकारभवःसरू
येमःशालीयेरतिशालायांभवेइत्यर्थः-वाकमेवेत्येवकारेणछएवव्यावत्येतदहाहमीत्येत-अणुभवत्येवेतिभा
वःअरांतादितिभवाद्यथांतादिस्यथः-अत्रसारूप्यशतृतावतेनजातार्थेष्टाताद्रवार्थेपिष्टानेत्याहुः-स्यष्टवे
हंइतौनवशालाशालीययोःपटितिपिपटिपत्योश्चैककालिकोपस्थित्यभावात्कथंनत्रत्यस्यार्थेभ्यस्तत्रत्य
त्ययप्राप्तिर्नमिषेधोव्यर्थरतिवाच्यं-मित्यशब्दपक्षेधातुत्वेनप्राप्तिपटिकृत्वेनचसर्वानुवादेनविधिर्मम
वात्अतएवत्वप्रत्ययांतात्वप्रत्ययमिद्धिः-सत्यभिधानेततात्पार्थमिद्वसर्वकशब्दादर्थानरेपुनरकवोत्प

न.श.शे.
७३

भिधाने इष्टव अथवा त्वनभिधाना त्रधा तात्त्वप्रत्ययमिदं सत्यभिधाने तथा व्याप्ये मिदं स कठं सरूपः सनेति साहचर्यं प्रादु-
तेयेतोवातेन समानार्थो विरुपः सरूपश्च नभिवाये समानाकारेनेत्यर्थः हेरिमतीत्यत्र वहीममप्यथो न्यतरद्वेतेः सममी
षष्ट्यन्यतरो र्थे प्रत्यये र्थः शङ्कतश्चा सरूपत्वावात्र होष इति मतु फुत्त्रे आकरे स्पष्टतत्र हिम त्वयीया त्मतु वा हेः प्र-
तिषेधो वक्तव्यः तं वापेव वता समानं ह्ये सरूप इति च वक्तव्यमित्युक्तं तत्त्वार्थसाहचर्यमेव विप्रोपगा सामर्थ्या
त-इति सनंतमक्रिया भूशायः कार्त्तप्रतस्मिन् द्योत्वे उ निवाच्यते तु सनंतरे काया इव तस्य विशेष्यत्वं स्यादिति भा-
वपुनः पुनरित्यादि धातोः क्रियासमभिहारवृत्तिताद्योतकं बोधयते इति क्रियासमभिहारे हेरिति हितु न क्रियासम
भिहारे कोणमध्यमपुरुषैकवचनस्पृह इति क्रियासमभिहारे लोटिति स च भाष्ये पाठे न तस्य लोटि वयत्त्वान् किं
च य इ क्रियासमभिहारातिरिक्तार्थाभावे वय एव तद्योतनमसंभवात् तत्त्वोक्तं समुच्चयेपि विधानादस्मिन्
द्योतने हि त्वापेका भूशार्थे वृत्ति ततः पौनः पुन्यविवृत्ता वा नु मव त्वेव नित्यत्वा सयो रिति हि त्वं पा पश्यते इ
ति भूशं क्रियासंपादयन्मुनः पुनः पंचमीत्यर्थान् पौनः पुन्ये य इति न नित्यत्वा सयो रिति हि त्वं क्रियासम ७३

भिहारे हे इत्यनेन पौनः पुन्येपि लो जंति हि त्वविधानेन पौनः पुन्यस्य के मे विद्योतने सोत्रादित्वा प्रवृत्तं र्त्तपना ह न्यथा भूशार्थ
इत्येव हे इति निरूपितं हि त्वं प्रक्रियायामिति हि क्रियासमभिहारे धातोरिव वृत्ति संभवात् इति धातोः किं नीति य इति
ति अत्र नभिधानादिति भावः य इति धातोः कर्मण इत्यतो वेत्यु नुवृत्तते न धातुसं वधे पक्षे योभावे मवा धुनी हि
नुनीति त्वेवा यत्नुना तीत्यादौ लोटः सिद्धि रिति भाष्ये स्पष्टं स अत्रैकान्तहला हि ग्रहा प्रत्याख्या न फलमिदं स
त्रे सा एकदेशानुवा दः भूशो भो म ते रो च ते इत्यादाविति व्यासः स च्यादावव्यासं च तत्प्रख्यातं यथा स्थितं स त्रन्या
सेतु तेषामुपसाख्यानं कत्र व्यस्यदिति स्पष्टं भाष्येः यथा न्यासोप कृणातेनेव कृत्यः नुवृत्तानेन सिद्धिरिति चोक्तं
त्रा अकि नोभ्यासस्येति अकि त इति वृत्तिः किं दुहिता भ्यासस्येत्यर्थः अनंतरस्येति न्यासं न तत्प्रकरणा
स्य किं द्युतानामेव व्यावृत्तिरिति वाच्या यत्तत्स्यादावत रगात्तनु किं दीर्घो भवत्येवेति मा धवा दयः भाष्या लोह
णादिति एतेन यमेदित्प्रतिकार्षित्वेन ही द्योति मित्रता योग इत्यस्यासं अनेन भाष्या हा हरणानयं पते को यित्वं
तं प्रतिनिमित्तत्वभावस्यैव नहि कार्षीत्यनेन बोधनादिति भावः नित्ययहरां न वाक्यानि वृत्तये विग्रहेण य इति

ହାସ
୩୫

व्याहारादेर्यद्वा योत्पन्नया तद्वैधौ नोरित्यर्थे नाविधेयत्वं क्रियासमविध्याहारविवक्षया चारिता धर्मव्यापकवादे
नैव गत्यथैका क्रियासमविध्याहारसदृहात् ततोभाष्येनेका जहतीति गृहणं च प्रत्याख्यातं न्यस्य परशब्दसामर्थ्या
दभ्यासस्येत्यनुवर्तमानं पक्षम्याविपरिणाम्यते तदा हाभासात्परस्येति अनर्हं न यत्वं स्यार्थमस्येत्युक्तौ व्याख्या
भावात्तयोपीदृशितेरेवात्र ग्रहणं व्याख्यानात् सेवे स्वीयत इति न च सकृत्स्यस्य मवस्थायां द्वित्वनिमित्तं यः पक्षमेतं
गत्यात्सदित्तोयदि द्वित्वात्परत्वाद्वा इष्ट्यापवादत्वाद्वा चेति गुराः स्यादिति वाच्यं स ह्यस्य वदति सूत्रभाष्यध्वनितेन
गानिषेधेन संक्रियत इति वदतोपात्तत्राह भाष्ये सर्वतोत्तरंगतरकः सुदित्युक्तं कैयटेन च रज्जुगुणयोक्तमतिषेधोव
क्तव्यावेत्युक्तं एतच्च न नादिशेषे निरूपितं शयानिर्देश फलमाह कौतीत्यादिः स्वादेरेव कुडोत्रग्रहणमिति भावः नी
गव्युक्तसंधानुभवादिरेवालुग्विकरणात्वादितिकेचित् अकितरत्त्युक्तेरिति न च जन्ताम्यास्यदीर्घ इत्यर्थे न्यु
गादीकृते जन्तत्वाभावाग्रीकिविशेषाभावादिकिरीग्विधानेनैव सिद्धे रिविधिसामर्थ्यादेव तदभावे सिद्धे किमकित
इत्यनेनैति चेन्नः अभ्यासविकारविधौ वै पक्षिकरणान्वयज्ञापनायैवास्ति तत्तेन ह्यनेन द्वित्वेतांगत्वात्तु किंविच्छे

ल-शरी

२५

[illegible]

नीत्यस्यविययसममीत्वाहंत रंगत्वेनावडिद्वित्वं अम्यथादिग्यादेशेनेवत्रित्यय इयिद्वित्वबाधः स्यादिति बोध्यं इति
यजंतप्रक्रियायजोवित्राच्यत्ययावव्याख्यानात्तचेमवहुत्वमित्यनुकृष्यते अतएवयोपयोगेह यस्याहो नः कलांतरमप्याह
काजत्रिवनार्पितवहलघुहगानु वृत्त्यावाक्येभेदेनतदर्थेसिद्धिः सचष्टादस्येवप्रयोगदेशनात्त्रिद्वयएववाहुत्वकादेवकृषि
ह्यौकेपिवेभिर्द्वित्वेति चेद्वितीति एतत्प्रयोगद्वयमेवलोकोक्तिरुशुबोर्गितिसत्रस्थताप्यस्वरमः अंतरंगत्वादितिलकला
वृत्त्यापिवोध्यं भातुत्वादिहेतुचर्करीतमित्यस्यादाहाणायतन्वाहित्वेनमवदिसत्रेगोतिभावः इति त्वस्याननचायमनुबंधनि
देशरतित्रिधमित्यंयदीयानुवर्धनदेशस्तत्प्रकृतिकवहुलुगंतेनस्याप्रवृत्तिरित्यर्थस्यैवप्रतिमिदेशादिमाहचैयंगांगी
कारातशितयाप्रयानुबंधनेतिनिषेधस्यभाष्ये उदृशनात्तैतिभावयत्रहीति तस्यसत्रस्यानेयमार्थत्वमेवसिद्धांतर
निभावः अनुवर्धनदेशादिति परंतुतत्रिषेधाभावोपितेति क्लृप्तिनिर्णयनेनात्रैवात्मनेपदंयहुलुगंतेनान्यत्र
तितित्यमात्राप्रतिज्ञनेतिज्ञानार्थस्यैदंरूपतस्यतित्यमनंतत्वेनततोवज्रभावात्तत्तत्मादर्थान्तरवृत्तेरनुदा
त्तेत्युच्यतेतस्यैवादेरिदंरूपः अथांतरप्यनुदात्तेत्युपादेनानुदात्तेत्वमस्यैवअनुवर्धकरासामर्थ्यात्मन

लशशे
७६

तादात्मनेपदमितिगुमिनादिमात्रस्यभाष्यस्य कमादिरूपापे विशेषेणानुबंधकराणामर्थावित्यर्थः केयविद्वानुप्र
थमहितोधातुपर्वचानुदात्तत्वादात्मनेपाठः पाणिनीय इतिभाष्यसंमतमिति निरूपितं अर्थात्तद्वृत्तेश्चरीदित्वमेव
तिमत्तुंनयुक्तमेतद्भाष्योवाधातुपर्वचानुदात्तत्वादात्मनेपाठे सिद्धेनहंनित्यमार्थेनतएवानुदात्तत्रित्तरत्वात्तन्नेप
हंसिद्धमिच्छुक्तमन्यथाति तस्यात्मनेपदं सिद्धमित्येववृत्तेनचकरीत्यादिप्रत्ययस्यतत्राप्रामेय्युक्तत्वात्तन्नेप
वाहोद्येवकरीतेचेत्यस्यपरस्मैपदिषुपाठः श्रुतादेवोपिन चकरीतंचेत्यस्याविशिष्यावाहोपादेनतत्रगंगातरप्र
युक्तस्याप्रामेय्यित्याहुः यज्ञंतादितिलुक्पिप्रत्ययलक्षणानयजंतात्परत्वं ह्युदासीनपातनादिति संकोचेमानभावे
नयजुलुगंतमधातोश्छंदस्येवतत्रापिलोद्येवगुणाभाव इतिनियम इतिभावः तत्रसूत्रेणकृत्तृहंसांकत्रय
मितिवार्तिकारंभेयजुलुकिभाषायांसर्वत्रगुवलम्बेत इतिनहेकफलत्वायतत्पत्याख्यानप्रकारविहितविधिति
यस्यैवोचितं अतएववार्तिकारंभेऽभित्यसिद्धितुभाषायांयजुलुकिगुणापात्रिदोषत्वेनभाष्येनोदाचिते
तिदिकपरंतुलोद्येवेत्येवतियमः बोधचित्यस्यछंदस्येवपाठस्तथैतुल्यकश्छंदसत्वादेवभाषायामस्ययजुलु

गंतस्यमयोगसत्त्वेनमानंअतएवभाष्येबोधचित्तिनियमार्थेअत्रैवयजुलुगंतस्यगुणाभावोनान्यत्रबोधवतीति त्वेतिनु
दात्तमितिपाठः नचेति नस्यभाष्येभाष्येतिभावः ग्रहणादिति परंतुत्रैवयजुलुगंतस्यगुणाभावोनान्यत्रबोधवतीति त्वेतिनु
शांत्यामस्यतिपेक्षस्यनियमः द्विःप्रयोगतेपिविशिष्टानुपूर्वीर्भाष्यप्रकृतिगुहगोनतत्तग्रहणानतत्तग्रहणापवादमांमभ
वातअतएवदयतरितिमत्रैभाष्यअस्मभेआदेशेयदिस्थानेद्विवर्चनंकृत्तृहत्वेसर्वदेशोमभावः प्रामोतिअथद्विप
योगोद्विवर्चनंनदापरस्यमभावेकृतेपूर्वस्यप्रवर्गाप्रामोतीतिपाठः नित्यत्वाद्गुणित्तुमिचेतिगुणापेक्षयेत्य
र्थः अपास्या इतिनचदीर्घमिपिधातोर्निरुत्वमसिद्धं देलोपसूत्रेग्रहणानलगासूत्रेजघोइतिभाष्योदाहर
णनवपूर्वत्रासिद्धमितिमूत्रेपूर्वग्रहणानेननमत्रायहणावोधनात् वनीवचीतीतिनवतीवंचित्यनुबंधनिर्देशेन
यजुलुकिनीगुलंभइतिवाच्यं यजुलुकोरित्यनुदात्तिसामर्थ्येनादात्तात् अतएवसनीसोदनीधंस इतियाजेचि
चेत्यत्रभाष्येयजुक्तंनलोपस्तुनेयजुलुकात्त्रोपात्तश्रुतपाशयेत्यस्यासत्त्वाच्चवनीवक्र इतिनमोडित्वा
त्रलोपः इकोरचारगणामर्थ्यात्रीगादेर्नगुणाः सामान्यावेहेतेअन्यथेकाचूनिबंधनस्येवातित्यत्वस्यादिति

लशजे ७३

भावः आशिषितुवध्यादिति इहं दयतेरिति स त्रस्थभाप्यविरुद्धमपि माधवानुरोधेनोक्तं मरुपितं येन तत्र नादिशेषे धातोर्विशेष
गामितिएतदधि आशास्य पस्याप्यतिदेश इति मतं एतेन साभ्यामस्य शास्त्रे यत्वेन तामोतित्याविरुद्धवदिति देशात्तम्यत्वादि
त्यपास्तत्र मिद्वत्वेनेति त्रिपादी स्थलेनेति भावः वहिरंगत्वे गगुगोप्यमिद्व इति चिंत्यं नुदोष्टान्मुत्वे योपवत इत्यत्राभ्या
सगुगो विमतिषेधसंश्रेभाप्येदृश्यते न भवन्तीति एतन्माधवानुसारेण न विद्यते के घास्मिति विवृष्टी हि गमेव वृष्टी
त्याप्रगा जाहेतीत्यादावकित इति ही घं निषेधो न तस्मा मर्यादे व व्यपदेशिवदावोपिनः गतं नेति संप्रसारणं नेत्यर्थ
ः इगनेति एतदपि माधवानुरोधेन वादी गनुवर्तत इत्याह गिति अवर्तते इति इह माधवानुरोधेन वस्तुतोस्या
नभिधानं गत्तम्येत्पत्रतकारप्रश्लेषेन लोपस्य प्राप्तास त्रमतेः प्राप्ता फलभेदापत्तेः वाक्योक्तय इति मित्रीकृत्या
तरंगमपि कृतं इतीत्वं न य डो नु कालु प्रत्वात् उरदत्वं भवत्येवेति मरुपितं न लु मतेति स त्रानवचाकनीत्य
त्राभ्यामहस्वेत्वे अथ यारी गृत्तत्वे इति रीद्वार इति वाच्यं अथ्यासत्रकारमालयस्येत्तो ग्रहो नृत्तत्वे
तितपत्त्वे पथ्येन तद्गृहास्ववक्तु मशत्वात् नित्यत्वेनो रदित्यस्य मृद्व्यात्तदभावाच्च स्थानिवत्त्वं नान्वीति ७३

धित्वात्वाकर्तृत्वाकीर्तृत्वात्पुपक्रम्यकिरीतं वर्करीतांतपचनीत्यत्र योनयेत् माप्रिसेतमहं मये पारध्वस्तेन संग्रह इति भाष्योक्तः
पचनीति लवः संज्ञातेनान्यत्रास्याप्रयोगः सचितः आरतीति दुलो प रतिही घः न च ही घं यराः स्थानिवत्तं अथ्यासकार्येत्तदा
नवयवधात्ववयवादेशात्तत्प्रतिबंधकस्थानिवत्तं नेत्यर्थस्याभ्यासस्यासवर्गा इत्यसवर्गाग्रहो न ज्ञापिततयाः कृतः
ही घं विधीतत्रिषेधाच्च अरिप्रतीतियगादेशस्य स्थानिवत्तात्परत्वादिना ततः पूर्वमेव वा इय उगकाच इत्यनद्वैतीति इहं
हरत्रानुरोधेन वस्तुतोस्माद्यदुल्लुक्मत्वेपि ही घं स्प्राप्तिरेव नास्ति भाष्यकृतादित्तेऽभ्यासोवाशिष्टस्वेवांगत्वांगीकारव
त्प्रत्ययग्रहो यस्मादिति त्यायेन विशिष्टस्वेव यरंतत्वादात्तत्वांगीकारो न तु तस्य ग्रहित्वमिति इत्यो ग्यप्रत्यय
स्य ग्रहेर्विहितत्वाभावात्तदनुवृत्तिर्निष्कलेवेति तनादिशेषे आदिशेषे च मरुपितं मव बमाधवस्य भाष्य
विरुद्धत्वमपि चिंत्यमिति ह कुज्वरः अत्रोपधायाश्रुतिचकारो वाक्यमहादेशिभेदेनोद्वेद्यतयोश्च सवर्गा ही घं जरी
त्यादिसिद्धिः ऊटेक एव रमोगमन्यायेन त्रमयोर्निवृत्तिरित्यनेन इयमपि एकः पूर्वतत्रभाष्ये स्पष्टं इत्यो
पवलिलो येन सिद्धे तलोपविधानमयेवाधनायं न धातुलो धातुलो प इति वृष्टी हि सहाहधात्वं शलोपेत्ता

७६

दिसर्वधातुलोपस्याभावा इति भावाः स्पष्टं चेहं भाष्ये गुण इहीनेति. सति हिनेकारिभाषामिषेत्तु ही ध्वीवैवीयमित्यसं वडं स्यादिति
व्याख्यानात् गुण इध्वोरेवमिषेध इति भावः नत्वेवं हत्वादिः शेषस्यांगवि कारस्यत्वेनांगा हिमप्रत्ययनिमित्तत्वादिभेदे स्यादावमे
ननिषेधायतिरिति चेन्न अभ्यासस्य धातुनवयवत्वादिशेषेनेह पितं किंच युवोरनाकावित्यादिसत्रभाष्ये करीत्याह ज्वडावस्य
वास्याप्यनैमिषिकत्वात् निति पितं वैतत्रनुमतेति सत्रे सत्रोदाहरणं लोत्तुवः पोयव इत्यादि. धात्विति किल ज्वडावित्ताग
दभावेव न ब्रवीत्यात्मा मेनलोपनिमित्त इत्यर्थात् आभातत्रार्धधातुक इति किंतो नोत्रि किति चेत् सत्रस्य भाष्यात्वे धातु इ. ल
गतानामभाव एवेति लभ्यते तत्तार्धधातुकग्रहणं स्पष्टतया वदुरास्य एतया वदुर्वीहिलाभाष्ये विषया संभवेनेति भावि
ज्ञानस्यैव शाही पविषयपदार्थत्वादित्याहुः प्रत्ययलक्षणां न नल, मतेति निषेधात्. इति य इ. ल गंत प्रक्रिया. सुपत्रा.
आत्मन. किरातः पुत्रमिष्टति. पदविधित्वेन समर्थपरिभाषा प्रवृत्तये सुप इति. महांतं पुत्रमिष्टतीत्यादेर्वाक्यात्मा
दिति च काप्यच्च पर्वस्य पदत्वाद्यवगतत्वात् अस्पर्दिति अवगांतस्यो गस्येत्यर्थः नावतीति. मीमाणा नाकर्मात्तादिति चे
कदेशिमतं न सिद्धांतः अतएव नः केरिति सत्रे वाच्यतीति भाष्ये प्रयुक्तं नः के. क. कारी चारणा सामसु साधुः सामन्य इत्येव ७६

इत्तये अन्यथा तत्रैव विध्यर्थं स्यात् यस्मिन् हत्वरिति लोपमाशं क्वाह संनिपातेति गजीयतीति न लोपः सुष्ठुरेति नियमादीनि न
लोपो नासिद्धः ध्विंयमिति पुंशं इमिष्टुतीत्यर्थे पिप्रकृतिवदनु करणमित्यनेन धातुत्वं मस्ये चेति भावः प्राप्तादि कुं इति हसि
चेत् सत्रधातोः प्रित्यनुवृत्तीति भावः सवृत्त्यो मुति आ पत्ययलोपोनेन त्रयजे. वाच्यतीति अत्र सं प्रसारणां मधातोः कार्यमुच्य
मानमिति परिभाषणात् सर्व प्रातिपदिकेभ्य रतिवात्रिके स्पष्टं धात्विति मधुस्पति इ. धिस्पति मधुस्पतीत्येव मर्थमिति
शेषात् तर्हं हि मधुशब्दविषयमेवेति भाष्ये च काप्यच्च. धातुत्वं रेगा सिद्धे स्पष्टित्वं ध्विंयप्रयोजनं. कस्येत्तं सात्तु न फ
लाभावात् कर्त्तुः क इ. धातोः कर्मणारत्यतो वेत्यनुचर्त्तनं. कर्त्तु. रिति कर्त्तु. धोपवस्यतमपि सलोपविधौ योग्य
तया यत्पतेतं न तर्हं विधिप्रतिबोध्यं तेन हं सायत रत्या हो सलोपोन. ममिष्टो गशिष्ट इति सांत संवधिक इत्यर्थ
तेन का इ. तर्हं भावोनेति भावस्तदाह सत्रे यवस्थित इति एतरेषामिति. भाष्यानामामनमदर्शनं न विक्लप्येतात्पर्य
दिति भावः सपत्नीवेति एतत्तत्त्वं मस्याट इत्यत्र निरूपितं. युवायत इति वयोवाचिनो जातिकार्यवैकल्यिकमिति ज्ञाते
इति सत्रे भाष्ये स्पष्टमेतेन ज्ञाते मुति निषेधादि हं स्तु पंदुर्लभमिति परास्ते. वाग्रहणादिति अन्यथा विशेषविहितत्वा

ल.श.शे.
७
३५३

विषयः

तस्मिन्पाकमेवाधः स्यादितिभावः गताननुक्रमसर्वप्रातिपदिकेभ्य इत्येभ्य इत्येकरितिभावो केरस्यापिप्रातिपदिकदेवोत्प
तिः सर्वप्रातिपदिकेभ्योस्य क इत्युविधानेनवचनसामर्थ्यलक्षणायास्वेवानुवादकोचाशुहृत्तिमाधवः भूतपर्युदपी
तिः अतएवधातुभिरेव रूपमिदं माशंकावगच्छां चक्रे इत्याहुका स्यात्प्रातिपदिकस्य स्यादिति किंप्रकृतिरितिभा
ष्येन च नचावज्जिह्वान्निषेते इत्याहवाचा रक्किवंतात्सनियेये चं नाम धातुश्चित्यस्य प्रहृत्यर्थमिदं वार्तिकमावश्य
कमिति वा चं नाम शब्दस्य स्मृतं परतया तत्प्रकृतिक एवास्मिन् प्रहृतेः आचार रक्किवंतेभ्यः सन एवानुत्पन्नस्य चकारस्या
नुवंधत्वेन सांप्रतिकोनेकाक्षस्यात्राभावात् वृत्ति संभवाहितिनचाचारे ये सर्वे त्पनेनाजंतात्किंप्रवृत्तगल्मतीत्यादि
वारणाया नुवंधसंजनार्थवचनमावश्यकमिति वा चं सर्वप्रातिपदिकेभ्य इत्यनेनाकिंप्रतिपद्य प्रयोगे इत्यापि त्रित्यभि
न्यासः वस्तुत एव सर्वहरदत्रानुरोधेनेति ध्वनयनाह परवार्तिकं तु चानुवंधासंगा यीमिति आचारं जंतात्किंप्रवृ
वगल्मतीति प्रयोगवारणा परमवैयर्थ्ये तत्किंच नुवादेनानुहानागमणं बोध्यत इत्यर्थः अत्र चातिशयोक्त्याः परस्परं
गाश्लिष्टेन नानासिक्तामप्यत इत्यनेकाक्षप्रयुक्तस्य मः सिद्धिरितिभावः हरदत्रानुसारणाह प्रत्ययग्रहणमपनी

येति वस्तुतस्तदयनयेन मन्त्रिनिवेदिनं प्राकृष्टं च प्रत्ययात्तत्वादेवात्रासिद्धिर्वैध्वार्किं च तदपनयवाहिना एका
जभ्योमभिधानात्किंच नुत्पन्निरेवचाच्याः अन्यथा सत्रवार्तिकयोः फलभेदापत्तेः यत्र भिन्नफलार्थमेवोत्तरस्य प्रहृति
सत्रफलभेदोपप्रत्ययान्नमस्तु नचात्रतथासत्यनेकाग्रहणं च लुपाद्यर्थमिति वदेकाज्वा इत्यर्थमित्यपि वदेत
किंचैवं सति न कदाहोत्याहो अनर्थकः प्रतिषेधो न्निष्ठाया मनिटः केवलवचनादिति वत्प्रत्ययादित्यनर्थकं अनेका
च आम्बिधानादिति वदेत इति हि तत्र हरदत्रोक्तमंगी कृतमाधवेनोक्तं प्रक्रियाक्रममाह आतो गुरोत आ दे
त्यादि आतोऽनोपमत आ देरिति ही धं च वाधित्वा तत्तंगत्वात् सर्वरूपं वार्गाहंगमिति तु नानि त्यात्वादिति माधवाभि
प्रायः ही धं इति परत्वाह तोलोपवाधित्वात् पूर्वतत्वेनाप्यासत्तादित्यभिप्रायः मात्वातीति आतो नायः आतो अतो रि
ति न्यासयोः फलैकाद्यावन्तेभ्य आचारं किंचेव नैत्यपरे जीमाह चर्वाहिति ईकाररूपं धातानि स्योस्तं भवति भाव
ः केयटावयव इति र ई च गोश हा हा चर्वाहिति अगवीदित्युपक्रमे को गुणोत्तिसूत्रे केयटेनोक्तमत्राह विवीजं
तुनेवैमंध्यहरमंत्यमस्तीति इको गुणोत्तवद्वजैति सूत्रस्थभाष्यप्राप्ताप्राप्ता होतः इति आदे च इत्यादिसूत्रस्थभाष्य

मामाराणाहेजंतेभ्यश्चावारक्षिपोभावरतिमुगस्तु भिवाय कवार्त्रिकोक्तमाधवरीत्याऽस्पपिवार्त्रिकस्याश्वतिगहेमनीत्येवमर्थमिति
वाकशेषात्रन्यात्रविषयतैवास्येतिकश्चित्तरहामतीतिहलन्तेभ्यश्चावारक्षिप्रास्तीतिहस्वनद्यापरितिसत्रैभाष्येष्टमित्यपी
यथीनतीति-इदंमाधवानुसारैराक्षिवंगीकारेपिपथेनतीतिन्युक्तरहानितिनिवनेनहीद्याप्राप्तेः।नवमियमस्यमजातीया
पेक्षतात्सुवानंतयेएवमित्यमफलनिषेधप्रवृत्तिरितिवाच्यंइत्रप्रःस्त्रीवृत्तघीत्यायमिध्यापत्रेरित्यपरेतरइत्रइत्यत्राहचिं
दर्शयतिमाधवरतिअनाकरमेवेतिअत्रयइक्रव्यंतदुक्तंमृशादिभ्यो-भृशादिगकृतिगगाःसुमनसाहयावदुब्रीहय
ःअभूततद्वावग्रहांकर्तव्यमितिवार्त्रिकंतदहामतेत्यादिःवार्त्रिकान्यथासिद्धिमाहाचौहिति-लोपश्चेतिचोत्वाचयेतरवमभ्या
ग्रहांचरिताथं-भृशाइतिभृशालोकाइत्यर्थःकेयटेतथापायत्प्रतिपरिक्रमिनिननुधात्सुनयासांतभाष्योक्तवकाप्रा
गात्तापकानुपपत्तिरितिभावःउपसर्गसमानाकारमितिअन्यथात्रत्यसंश्लेषक्रियायोगाभावेनानुपसर्गत्याजापका
नुपपत्तिरितिभावःउपसर्गस्यापिप्रयोगभेदेनोपसर्गसमानाकारत्वौध्यंचिकीर्षितइति-इत्येककरगीतसमासभाष्ये
वकल्पनेसीधिकव्यावृत्तिरेवतत्पुननव्यावृत्तिरितिनेच-इत्येकक्रियत्तरतितेनजातसमासाभावःकल्प्यतेचोत्ते

५

पितद्विषयेक्यग्रदिप्रत्ययविधायकेलकरोसुवंतदित्यंशेयस्माद्विहितललादीत्यंशाप्रवृत्त्यानेहोपःयस्माद्विहितइत्यने
नाधिकव्यावृत्तिरेवतत्पुननव्यावृत्तिरितिनेच-इत्येकक्रियत्तरतितेनजातसमासाभावःकल्प्यतेचोत्ते
संक्रांतेनसमासेत्यपमिहिःमदुक्तंभृशादिधितिसत्रैभाष्येसंग्रामयतैरेवसोपसर्गाद्यान्यस्मात्सोपसर्गादितिअयतइति
उत्रयदात्यथमेनेतिशेषःआदेशेनेतिप्रकादेशरूपेणोत्पद्यं-अतएवस्वाशश्वत्सुम्पविचदितिमाधवोदाहृतंसंगद्य
तेअवगल्येति-सोत्रभागेनधातुसंज्ञामिन्नप्रत्ययप्रकृतिभूतैकदेशधातुनासमर्थमवारिकंतहागतवद्यदितुविशिष्टा
र्थेनापिचक्रंतेनसदसमर्थतवाकुगतीतिस्त्रोसमासेत्कोत्यवादेशःप्रकृत्येकदेशद्वारकमेववक्तुमुसवत्रसाम
र्थ्यमितिहिक-घशहेनेति-एवंचायनिगमनाविरहगावाभ्याश्चात्रोरितिअतएवभाष्येलोहितसामान्यचित्तयासर्ववा
धकत्वंतस्येतिभावःअन्यथापुरस्तादपवादस्यायेनोमादीरित्यस्यैवमाधःस्यात्तसीत्यस्येतिवौध्य-अत्राचैरिति
अतएवभाष्येलोहितमित्रानांलोहितादिगणपद्यामानानांभृशादिपारेनित्यात्मनेपदमेवप्रयोजकमुक्तंनवभजत
इवपिपयतालोभापीभावःअसंभवादितिअनुकरणाशुत्रविधानेनामकरणात्तदभाष्येनानुवृत्तसंभवरतिभावःतस्य

[illegible]

तं संशयश्च वचनमिति तदर्थः शब्दवैकर्म्येण इति वर्तते कस्यामत्र क्रिया व्याख्यानात् इति न्यास इति भाष्यानास्तु त्वमत्राह
विःसुखादिभ्यः वेदनाकर्त्रे सर्वे धिसुखादिप्रतिपादके भ्यः सुखादिभ्य इति वाच्योर्थः फलितमाह वेदनेत्यादि-यज्ञायामित्या
दिनमत्रादिभिः क्रमेणान्वेति-चित्रद्रोहि तमवयवैः चरितार्थमिति तजंतात्राज्ञानौ-पुष्टादिति च-अपुष्टादयः स्वकर्मको
रसनक्रियादौत्याह-शिकाः ततः स्वाथे गिर-गाविष्टवदिति टिलोपः-वस्रादित्यादित्यादिहल्पादिभ्य इति वभाष्येन उच्यते-अथ
सुयतीति वस्त्रैः समाह्वयतीत्यर्थः-पान्ता इहोविति नत्वानित्यो लोपः-शब्दांतरमास्यातस्याप्यनित्यत्वात् व्याक्रभेदमात्रेण
च शब्दांतरमात्रप्रहणान्-रंधयतीत्यत्र तु तस्यानित्यत्वात्-लोपः-अत्रथ इकमंतदुक्तं चुरादौ सापेक्षे-भ्योपीति स्पष्टवेदं
सुपञ्चात्प्रनेइत्यत्र कैयदे-गमकत्वात्-मुं उच्यते-मागावकमित्यत्र-गोत्रमभवति कश्चुना गमकत्वादित्यपि तत्र भाष्ये स्पष्टं
तदाप्रयं चार्थमेव मुं उच्यते-मागावकं मुं उच्यते-गोत्रमभवति कश्चुना गमकत्वादित्यपि तत्र भाष्ये स्पष्टं
रूपफलाश्रयत्वात्-तत्त्वबोध्यं-सत्याययतीति-आयुग्विधानस्यामर्थो-टिलोपोन-एषां ब्रुड् नभिधाने-अतएव
गपुडिति भाष्यं संगच्छते-य इति कर्मण्यर्थमिषातनात्कुत्वाभावः-कत्रयं जंत इत्यपि वक्तुं शक्यमित्यनेन एतयती

नमो

तिः न वात्र परत्वाद्दिलोपः स्यात् अतिदिशमानकार्याणाम् पदेशदे शाम्येव देशावांगीकाराविति वाच्यं भस्मादरत्नस्य प्रत्ययो त्यक्त्रे
 ८२ पूर्वप्रवृत्त्यात्तरंगत्वात्तदतिशयमर्थोच्चमवपुंचत्वात्सिद्धत्वादिलोपोदलेभः आभीयासिद्धत्वात्प्रतिपत्त्यात् अतएव देशाविति सत्र
 भाष्येण तपति शपेत यतीत्युदाहृतं र ए सिद्धं दम्पै वृत्तलोपप्रतीपप्रवृत्तैर्लौकिकैर्नतदतिदेश इति पुं वद्वावादिपु नृलोपो नोक्तो म
 लेनाप्युदाहृतः अतएव मानयति भ्रात यमीत्युदाहृतं र अत इति सत्र भाष्यः पथयतीति रभावदिलोपावत्त्र अ सिद्धत्वादिति द्वित्वे
 तदसिद्धत्वेन हकारश्चाटितवु ध्याद्वित्तेभ्यासे शुचुत्तिति द्विः इदं पूर्वत्रासिद्धमिति सत्र द्वौ दीत्यस्येति तदमित्यत्वं उभौ साभ्यासस्य
 तिलिगाणारात्तमात्रविषयमिति तद्भावः औजिठदिति द्वित्वे कृते तदाश्रयस्य कार्यान्तरकत्रयेष्वसिद्धत्वात्तियै वा आभ्यासेचुत्वा
 हीति भावः शर्पवोरिति सत्र के यटे वौ जटदिति प्रयोगोदृश्यते इत्यमित्यन्तमन्यविषयेपीति अत्रा रुचिः सप्रयोगपिचित्य इत्यस्य
 रकु मपता बुक्तमिति तच्चार्सगतमिति तत्रैवोक्तैर्के यटे भ्यासेकारणोत्पत्त्येव कप्रमादात्पूर्वत्रासिद्धमिति सत्र स्य दिति प्रयोगापिचित्यं
 तएव तत्र हि कृठमारयत् औजटदित्युक्त्वा औजिठदिति तु कटिशब्दस्यैत्युक्तं प्रकृत्यैकाजिति तैनातिदिशदिलोपो न यस्य
 तिलोपस्युत र एनितस्यादृष्टत्वेन तदतिदेशात् नैकाजिति सिद्धे प्रकृत्यैत्युक्त्वा तस्यापि वाधा च दृष्टिपुक्ताविति प्राययतीति

निमाप्यप्रयोगादचो ज्ञातीति सत्रस्थं न ज्ञात्यत न पथाया इत्येवोच्येत किमर्थं योगविभागः सत्यर्थ इति भाष्यं तु प्रयोजनो
पल्लवगामिति भावः अंतरंगत्वादिति वार्ता परिभाषा अनित्यत्वादप्रवृत्तिरिति भावः अनित्यत्वाप्रयसोदृढतरमानाभावात् व्याप्र
येयीयायेत्याहो मत्प्रवृत्तेश्चाद्यमेव न्याप्यमिति परे अतथा सिद्धीति एवं हितत्र भाष्यमिच्छे मेपः सप्रकृतिभावे किमुदा
हरां प्रेष्ट इति प्राही नमसिद्धत्वात् न भविष्यति इदं तर्हि श्रेष्ठः अकारोच्चारणा सामर्थ्यात् न भविष्यति विन्मतो लुगर्थतर्हि सुमि
तमः सत्रिष्ट इति नाप्राप्तेरित्योपेक्षुक आरंभेन लुकादित्योपवाधात् तद्विषये तदभावादि अस्ति ह त्वप्रवृत्त्या न संपरत्वा
त्मादिषु दित्योपवाधित्वा कृते पुसकृतगतिन्यायेन दित्योपाप्राप्तिर्वाध्या अतावमेष्ट इत्यत्रोच्चारणा सामर्थ्यादिति नीकं
किंच विन्मतो लुगि वप्राह यः आह यश्च नाप्राप्तेरित्योपे आरम्भमाणास्तद्वाधका इति तद्विषये न दित्योपरत्यस्य संवत्
वसाधारणमतपक्षक निष्ट इत्याहोटेरिति न नस्तद्वित इत्यपि न अत उच्चारणा सामर्थ्यात् सर्वादेशत्वं केत्यादेशेन
पिमिद्धं प्रेष्टुं यो गद्ये समाधाने एकदेशिनः परंतु किमुदाहरणमिति प्रश्ने परे कोदाहरणानामन्यथा सिद्धिप्रदर्श
दाहरणांतरगनुक्तेरस्योदाहरणाभाव एव औपदेशिकोदाहरणाभावे आतिदेशिककलार्थमात्रेण चारंभस्यादर्शना

अशः

ट३

असत्त्वाख्याने एव भाष्यतामर्थमाहुः देरित्यस्यैवेति वाक्यकारेणानुसहित इत्यस्य व्याप्तिरिति न मरये ननाप्राम्यभावात्तस्मान्न
 तत्त्वाच्चभावादिनिश्चयवदित्यतिदेशेन भवतात्त्वयुवेति संप्रसारणात् नानाशब्दादीनामित्यर्थेऽपि टिलोपस्याभीयासिद्धत्वात्तदोषः पर
 तु बहुश्वमशब्दादित्युयां अपि नानाभावेन संप्रसारणाभावे बहुश्वस्येव भाव्यामिति संप्रसारणस्यैव कृतं तस्या मशपात्संप्रसारणो
 मित्यत्वेनाभीयासिद्धत्वात्प्रहृत्तेरावश्यकत्वेन कथं संप्रसारणं न च नकारग्रहणात् कर्तव्यमिति वा त्रिकप्रत्याख्यानाय भाष्येन इत्य
 यकथं कृतस्तत्तत्कै संप्रसारणं दुर्वारं लोपस्यानिवृत्तावेनात्र याः नंतत्त्वस्यार्थसमाजप्रसूत्वात्तद्वत्त्वशब्दं तत्सर्वस
 र्वपदादेशादिति न्यायेनैति वाच्यं वा त्रिकैकवाक्यतया ॥ अत्रोत्तरस्य अयमागानंत एव प्रहृत्तेरावश्यकत्वात्तद्वत्त्वशब्दं तत्सर्वस
 कारेणाच्च बहुश्वस्येवेति भाष्यविरोधेन चास्यापि अयमागानंत एव प्रहृत्तेरावश्यकत्वात्तद्वत्त्वशब्दं तत्सर्वस
 वस्याहोपोन इत्येतद्वाधकताया अप्युक्तत्वेन नैकाजित्येव सिद्धे प्रकृतिग्रहणेन प्रकृतिमानविधाय केन्याया प्रहृ
 त्वैवो धनेन च नस्तद्वित इत्यस्यापि प्रकृतिभावो न्याप्य इति टिलोपोऽपि दुर्लभः यत्र प्रकृत्यैकाजिति संप्रसारणस्यैव संप्रसारणो
 प्रकृतिभाव इत्युक्तं तत्रादिशब्दः प्रकारलोपत्वेन च सादृश्यमिति न जह्ने रीधः एवं च बहुश्वानयतीति प्राहुः शुनयतीति

ननु संप्रसारणो पूर्वत्वं वाधित्वा वा र्णाङ्गमिति येन टिलोपे र हं रूपं दुर्लभमिति वाच्यं शुष्णु वत्तु रिप्राहो संप्रसारणो कृतत्वेन
 न्यायेनैकाचरजियगिरूपासिध्या पूर्वस्वरूपविषये नित्यत्वेन न न्याया प्रहृत्तेरिति भावः आदुरिति अत्राह चिजंतु ब्रह्म च हृ
 दिष्टमिति मत्तोलु किं देरित्यस्या प्रहृत्तेरनस्तद्वित इत्यस्य प्रहृत्तेरहत्वेन न नित्यस्या हृत्त्वादिन्यसंगतं किंच ब्रह्मिष्ठ इत्यादि
 वित्यप्यसंगतं तथा हि केवलं तादृशं वचनत्वेन न हृत्तेरवदुर्लभः मत्तं तादृशमिति मत्तोलु किं तेन देरित्यस्य प्रहृत्तिमात्रवाध
 नेन लुगुत्तरं तदं प्रहृत्त्या परत्वादित्यस्यासंगतिः किंच नस्तद्वित इत्यस्य देरित्ययैक्या परत्वमित्यर्थस्य प्रकृत्यैकाजिति स
 त्रभाष्यध्वनितमया पतदयुक्तमिति नेत्येक इति टिलोयेना सोलोपे वरत्तु दुर्लभं राजकीयमित्यादावच्च वत् एवं च संप्रसा
 रणाप्रामेयभावेना गृह्य परिभाषा यस्या सो वृत्ति आह चिजीतत्यरिभाषाया अभावाच्चेति च इह मे वाग्रिममत्तद्वये
 रुचिर्वा जस्वरूपं विद्वयतीत्येवमप्यभिधाने प्रती चयतीति अचरमहोये वाविति दीय इकासवर्गा इति न समामरति
 नुनः पृथक् करणेन समासनिवृत्तेरुक्तत्वात्तस्य चिचदिति सम्पादेशस्य स्या निवृत्तेनोपसर्गत्वात् यक् करणा व्यय
 करणेन समासस्य निवृत्तेरुत्तरपह परत्वाभावे प्यंतरंगत्वात् जातः सम्पादेशोऽप्यस्य नतिवर्तते समीचयतीत्याहोचकार

नश-शे
दध

स्यान्निवत्वेन बोध्यं- अवेति तिरसोनुपसर्गत्वेन यच्च कुराणाभावेनानेकाच्चात्प्रकृतभावात्प्रमेयितीति भावः
वहिरंगत्वेनासिद्धत्वादिति वहिर्भूतगिनिमित्तकात्वादिति भावः तिरसस्तिर्यलोपरत्यज्ञानंतरत्वेनोच्चरत्यज्ञानंतरत्वेभावः
इति लोपस्यैव प्रतियोगित्वेन ग्रहणादिलोपेपिति रिः स्यान्निवत्वेनानंतरत्वेनोच्चरत्यज्ञानंतरत्वेभावः
इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टं न परया वृद्ध्या वा ज्ञातुं अतएव यस्मिन्लोपो न। अनेन सर्वदिलोपवारणोपि साधवोक्तमभ्युच्चययु
क्तिमाहासिद्धवदिति अंगवृत्तेति हृदि स्तु भवत्येव तस्या अनित्यत्वादिति भावः अंगवृत्तपरिभाषायाः फलाभावरतीह विंति
निरूपितं चैतद्व्युत्पत्त्यकरणो देव शृङ्गमिति विषयक देवयोरित्यद्यादेशः स्वयतीति- अत्ययानामिति द्वितीयोपोतिदेशेन भवत्या
न्यासं जापर्वकत्वादिनिगाधित्यांगेनातिदेशेन विनोक्तुकः सत्त्वादेगवृत्तपरिभाषयानुवृद्धि रितिकेयटः अतएव देरिति सूत्रे दय
यतीत्यत्र हृदि न कृताभाष्ये परे तु एतद्वाच्यप्रयोगात् प्रापयतीति भाष्यप्रयोगाच्चलकविशेष विषयकोत्पन्न वा
कोऽभावातिदेशोपितेनेष्टमिदिरुदाहरणमात्रमिति भाष्ये तदनुक्तमसंजातिदेशवत्कंचिदस्याप्यतिदेशोवाध
काभावात्तत्वेन न संजापर्वकविधेरनित्यत्वेन भाष्यसंमतं मंगे कार्ये रत्यपि नलकसाधकं तत्र तत्र जापकमुक्ता

किं प्रयोजनं पिवेगुणाप्रतिषेधः प्रयोजनमित्येवोक्तं नत्वेवं विधत्तु कृदि स्तु प्रयोजनत्वेनोक्तेति एषोपकंशं तरेगोमिदे
भाष्याभिप्रेतत्वात् इत्याहुः श्रीमते मिति गिनिमित्तकात्वादिपुंवत्वे मतो लुक् अशिप्रयदिति गावच आदेशो नेति श्रीगवृत्तस्याद्वित्वेन उच्चरत्वं
देवभ्यायोः कृतयो नैजद्यदितानित्यत्वेन नाल्लोपीति निषेधाभावे ह्रस्वत्वमिति भावः एतच्च साधवानुरोधेन न सत्यमिधाने- श
श्रीपदितुचितमित्यनेयवयतीति स्थूलहरेति यगादि लोपगुणो- अंगवृत्तपरिभाषयाने तत्त्वाभावेन वा संप्रसारणं न- न्या
यपतिनेदयमेसाधयतीति साधवानुरोधेन- पांचमिकयोर्विन्नतां लुक् कनारेव भाष्यकृता दृष्टवद्वावनीवीनी कुरादित्युक्तं
कनयतीति अत्रोपधाहृदि नैजयतीति वतनुपसर्गस्येति तत्प्रयक कुराणविशिष्टस्यापि पदिकत्वाभावात्त्रातिदेशोपद्वि
रिति भावः इति नामधातुप्रक्रिया- एभ्योधातुभ्य इति धातोरित्यनुवृत्तिसामर्थ्यात् तद्वादि पाटने पां धातुवृत्तिमिति भावः कं ह्रादि
प्रकृतिगगारतिगगारत्नमहोदधौ तेन रेयति धवत्पतीत्यादि सुप्रधातुवृत्तौ स्पष्टं इति कं ह्रादयः प्रथमेकाचरति अजा
देहितीत्यस्य स्यात्पुपसङ्कगामेतत्तृतीयस्यातिगाकाचरते र्थः एकाचरत्यनुवृत्तेः कं ह्रादौ तस्य तद्वदितुं गतस्य तस्य
ः भाष्ये कं ह्रादिपि विवतीति यिश हृदित्वाकरणात् नामधातुवृत्तिनाम यति धातुवित्यर्थः नामशब्देन सर्वतमेषु विद्यमाना

न.श.शे.

द.ध

नात्र यागामेका चोपयेष्टमित्यर्थः अतएव पुत्रोपि यतीत्याद्युदाहृतं भाष्ये अतोपित्यंतापताञ्जलिना स्वप्रवृत्तिः अ
यागामिति काचोदेजादेः कदादेरित्यत्र पूर्वत्र यागामेवोपास्यतेः पूर्वत्र धाध्ववाधकभावस्य निगोपानुया
गानपुगपीदृत्वं तत्राजादेर्द्वितीययोः पर्यायेणान्येषां नुत्र यागाप्यायेणादित्वमिति बोध्यं गवी वचनानां न चरति त
त्रेपादेन तद्वदेवाधिकारत्वादविशेषेण प्रवृत्तेर्व्याभिधानं प्रवृत्तिरित्याहुः तदत्रागामितेर्षामध्ये आदिभतादवः पर
स्वेवेत्यर्थः दीक्षाद्विपशव्योरिति न च द्विवचने चीत्युपनिषद्वाद्यशब्दस्य द्वित्वं प्राप्ताविशद्वेत्यसंगतं नटभायावदोज
नानीति न्यायेनैकारमेकारमहितस्य द्वित्वमास्या कार्यानुभवेन नैहिकार्यीति निषेधेन द्विवचने चीत्यस्याप्रवृत्ते
नवायाशब्देन नामधात्ववयवः नामधातुघटकवशां संबद्धेकाचा मित्यर्थेनाहोवात् अतएव पुत्रोपि यीयतीति भाष्ये उदाहृतं
यिशब्दद्वित्वेऽपि नवपवेकारस्य द्वित्वानुभवेन द्वित्वमिति तत्रोयोगोस्तेवेत्यनास्पयामत्तेयिशब्दे सेवोक्तं च द्विद्वीयिय
तेति इहमाध्ववानुरोधेन आदिभतादवः परस्येति भाष्यसंगतत्वेन द्वित्वमिति विचार्य चेतीति माध्वेन द्विध्वगीकारात् नन्मते
इह रतिप्रत्ययमात्राकर्त्रिकी कर्महक्रिया कर्मव्यतिहारवत्तमानादानीमित्यर्थेन धातोः क्रियायाश्च त्रेरन्त

रंगत्वेन तस्याएव ग्रंथ इति प्रकृतरूपे संख्यासंसारुत्रे च केयटस्य च कर्मव्यतिहारविषये इत्यर्थे संभवेऽपि न कृत्स्नकर्म
ग्रहणमुक्तायेत्येव चित्याजनेन देवदत्तस्वामिकंधान्यस्वद्वयं दत्तालचनेन स्वीकरीत्याद्यर्थे केदेवदत्तस्य धान्यव्यतिह
नानीत्याहो न यद्यपि साध्वस्वभावे क्रियाणां परिवर्तनरूपोच्यतीति हारोमसंभवति प्रणिधानं यती हार इत्येको य इति घुसंसा
सत्रे केयटानुवर्तनीयां मादो व्यतिहार इति सत्रोदाहरणस्यापामित्यवाचन इत्यस्य याचित्वावस्थापि परिवर्तयतीत्यर्थे इति केय
टानुवर्तनरूपेण पूर्वकं यवस्वगीकारो ह्यपरिवर्तनेन अतएव कर्मव्यतिहार इति वाचिके कर्मव्यतिहारक्रियावि
निमय इति व्याख्यातमुपि युक्तैः एतेनाप्रक्रियाया अन्त्यनकाणां व्यतिहार इत्युक्तं अतएव धान्यक्रियामन्यः करोति इत
रक्रियाभितर इति कर्मव्यतिहारं जेयमंगलाकारः प्रादृश्यत नथापि तत्राध्यत्वेन जातक्रियाणां साध्वसाधनभावव्युत्पा
सः सः परस्परकरीणा च सः यथासं प्रहते गजान रतीति केयटः तत्रवर्तमानादानीः कर्त्रोप्यर्थे विनिगमनविहातकचमा
त्रेप्रत्ययोचित्येनादिवचनात्तान्येवास्याहाराणां निमित्तकवचनात्तानि अतएव भाष्ये क्वाप्प कवनातानि नोदाहृतानि
एवं च व्यतिजुनतरस्यात्प्राप्त्यन्यमत्यासेन लुनंतीत्यर्थः एतेन देवदत्तेन सह च शोचति लुनीतेत्येकवचनात्तपयोग

ल.श.शे.

ट.ट.

संगक अतएवदाराभेतिमत्रेकयंचतुर्थेथेतीयास्याम. एवंतर्हिअशिष्टव्यवहारेत्तीयाचविधीयतेआत्मनेपदवेति
प्रिहोतिनोकेइतरआहयद्येवंनाथोनेनमहपुकेतृतीयास्याद्यतिहारेतमेविधिर्होमार्सप्रयद्युतेइतिभाष्यत्रैराप्ये
विश्रापतवासहोपभुंकेइत्यर्थरतिकेयदेनचोक्तमितिप्रास्तेतस्यभाष्यस्यपर्वपदुक्तिरेनाथासाधकत्वातेतथा
हितस्यैविआपतामुपभुंकेइत्यर्थःकेमेवतिहारेप्यशिष्टत्वप्रतीतेःतयामहोपभुंकेइत्येतन्मात्रोव्यतिहाराप्रतीते
असत्तस्यावपत्तातकिंचोपपदविधिःकेरितिन्यायेनविश्राणननिरूपितवत्तुर्थाएवपुनरुक्तंकिंचधातोर्व्यतीहारेष्ट
त्रावापिउक्तीत्याकचंद्रयस्यापितिजेकत्वात्तैनेवस्यायेनप्रथमोवितानमहयोगात्तीयाअतएवक्रियायोगेयुजे
सासहागतइत्यादौकत्रैरितृतीयायांमिहयामक्रियायोगार्थेनेनमहेतिसत्तमितितत्सत्तैठकंभाष्येभाष्यक
तात्वतिफलगुत्वात्तद्वयगामितिवेशःकृतःएतेनभट्टिकाव्यविश्वामित्राश्रमेमारीवंप्रतिकिमर्थब्रह्मवधा
हिकरोषीतिगमेगाष्टममायधर्मरतितेनोत्ररितेधर्मोऽसिंत्यतवराकृमायमन्यावतिस्रोतुममापिधर्मःब्रह्म
द्विपस्तेप्रणिहन्मयेभराजन्यवंधुर्धृतकार्मुकंपुंरितिगमवाकेतवधर्मेरादेवब्राह्मणादेवरूपेगाममान्यधर्म

गाम
ट.

स्तमोरूपोव्याप्त्यासेनभवतियेनधर्मेरायुक्तेहंयेनध. मेरायुक्तानत्वस्यवंधिनोब्रह्मद्विषःप्रणिहन्मीत्यर्थकेत्रायारभ्यत
हर्मःकोयमपिमवेतिमदमोकोवंचतुपिःवर्त्तमानमामोयुलदरामवागोवातेतमपुदसमीपेपतितोमारीचसुपेपुरिष्य
तीतेतत्रात्यर्थकेव्यतिस्रोइतिप्रयोगापिप्रास्तेःयेनोधातोरतिनेपदेप्रत्यासत्यातेहर्थक्रियायातत्त्रोर्व्याप्त्यासएवा
तमपहोवित्यात्रतामसोहितिस्तत्रवृत्तुदाहृतव्यतिस्रोइतिहृदमंतत्रहिव्याप्तयेनद्विवचनादिस्थानेएकवचनंरिचेति
सत्रेव्यतिरेरतिवत्तरयोरैइत्यस्यहृदमन्तान्नहृदममवहएतीतिस्तत्रव्यतिहृत्यथितथैवल्लोकेत्वकवचनांतम
साधेवेतिदिकेनेर्विशःनेपितिपष्टीनेरर्थद्वारासंवंधिनस्तयोत्पायंकस्पविशेरित्यर्थस्तेतस्यविशतेत्याहोनहोपःपरिव्य
वेभ्यइत्याहोवपिपुष्ट्यर्थपुंवमीस्यष्टवेदश्रुतेःशितइत्यत्रभाष्येअतएवस्यादीनामुपसर्गागाभेवग्रहणामितिदिक्
आज्ञोहोआकत्रभिप्रायेप्यात्मनूपदार्थमिदंआस्यविरहगोहहातेरेवप्रमिद्वत्तेनसंयोगवद्विप्रयोगस्यापिधि
शेषावर्गातिहृदत्वेनतस्यैवग्रहणामित्याहदहातेरितिआस्यग्रहणामितिबिहरणामितिबिहरणशब्दस्यक्रीयपाद
विहरणाद्यर्थत्वाभाबोधनपर्वकविकामोयत्तमात्रेतात्यर्थग्राहकंनदितिभावःप्रतीकमादहातिमिहामाद

[illegible]

यद्विज्ञेयतनुप्रकाशनेन मलेन पालं प्र इति याद आक्रोशार्थो हि त्यागि व्याख्या नं ब्रूह्यन्तु रोधेनेति वदंति ईहका यप
रिस्पंदरूपो व्यापारः शतमुत्रिष्टतो त्यस्योत्पद्यमिथ्यार्थः नृपात्मं भंत्रकरा केथे वन्नमानादित्यर्थः संगतिकरमा सुफल
वः मित्रकरा मनुपशिल छस्यापि मैत्री संबंधः लिप्सा यामिति लिप्सा पसर्जन केथे वन्नमानादित्यर्थः उद्धिभ्यां उद्धिभ्यां किमिति
यजिज्वलतीत्यर्थः ल्यवर्त विनैवेति वा को वा को कदेश प्रयोगस्या येन आत्रतु शब्दो ध्वहार इति भावः अस्या पुन
तं मत्मान आह भन्नु मित्यादीति तद्वद्यदित वा कस्मै कदेशो वनित्यर्थः समीप मेत्येति वेति विषम विलोचनस्य
समीपमेत्यसंबन्धे आत्रोत्पन्नव इति भावः वन्नरेवेति व्याख्यानादिति भावः अत्रैति द्वयो रिति व्याख्यानादिति
भावः सत्रैः ऋ इति ग्रहणं गौहादिक ऋद्योः संप्रवात्यरस्ये परव्यावृत्तये समुद्दिपात इत्याद्यर्थं च समात्रैति
श्रुति किं त्वाहुगा ग्रामावाट श्रुति वाधित्वा परत्वा मित्र लोपे वृद्धिः मित्र लोप एकादेश इति सिद्ध कां रे पाद्य वृद्धि
प्रतिमित्र लोपो नासिद्धः यत्रुह स्वाहं गादित्यत्रो गप ह मत्वेन वार्गा परिभाषया वृद्धः पूर्व मित्र लोप इति तत्र तस्या वा
गी गयो रेकस्यातिकत्वा एव प्रवृत्तेः तज्जापकस्य मजीती याये हत्वे नागाधिकारस्य स्पेवार्गस्य तत्र अह गा च हत्वा

८८

इति सत्रे गपह प्रयोजनं तत्रैवोक्तं - अथोद्येति तु सिजलोपस्यासिद्धत्वात्परात्वाद्वागोर्होगस्य बलवत्त्वाच्चमार्धधातुकं
तिगुणो वृद्धो मिध्यतीति भावः यो तु स्यात् स्यात्वा मा मज्जिते पक्षे सर्वतो वृद्धे रंतरंगत्वेन तत्पक्षे सिजलोपो दुर्लभस्तो देकचाका
तया पक्षे त्रेपितहेलोपावाचितः किंच सिजलोपको देशो इति सिद्धत्वं मपि प्रत्यासत्त्या सिजलोपोपनिमित्तकैः कादेशो
प्रत्येकोचितं ननु प्रकृतविषयस्य पितृवैकदेश्यदेसा मर्थ्यः सर्वगोर्हो घपहा पेक्षया लघुत्वादित्याहुः सा समरते
तिसत्रिंशत्तीति सत्रे पृथग्विस्मया योगविभागात्समर्थ्यात्परस्मैपदे धित्यस्य भेदधादिति भावः आतावममार्जममीषाः संक
ल्यात्त्वपुपागतैरिति भट्टिः संगच्छते वृद्धौ च स्पष्टमेतत् - परंतु शास्त्रे हि तिसत्रे ध्या आतावममार्जममीषाः संक
सेरहि हितस्तस्य ग्रहणमिति भावः स पादाय सत्रिंशत्तीत्यत्र परस्मैपदाधिक्येन आशास्तेर्यः - युक्तं के वदे मके चास्यति
वर्त्तनीत्यनेन सत्रीत्यादे योगविभागस्य फलं निरूपयितुं मशकमत एव भाष्ये प्रकृता वात्रिके धातुद्वयसाधारण्येन मा
समुत्तेत्याद्येवोदात्तत्वं एव च भट्टिप्रयोगवृत्त्यादि चिंत्यमित्याहुः - अकर्मकादि ते वेति समोगमीत्यत्रोपमं रत्यातत्वादिति
भावः न वस मागमादिषु विधादीनामुपसंख्यानमिति भाष्ये आदिशब्दवद्वव वनान्यासमः - आतावममार्जममीषाः संक

नेन स कर्मके म्योप्यात्मनेपदे छेरकर्मकादि ते वेत्यसंगतमिति वाच्यं तेनैव सिद्धेनोपसंख्यानस्य वैयर्थ्यापत्तेः न हितत्रमकर्मका
दित्यस्ति येनाकर्मकार्यमिदं स्यात्तभाष्ये वद्वव वनेन प्रयोगमहा मिपाये गोत्याहुः वहतीति प्राप्रणार्थे स्पष्टवहते रथंतिरे रथंतिरे स्प
दने वृत्तिरिति भावः जीवतीत्यत्र जीवने कर्मधात्वर्थे तमेतं अकर्मकत्वं च पृथगुपस्थितेन ह्यस्य विहितकर्मसंज्ञकान्वय
कत्वं स्पष्टं चेदंमुप आत्मनेपदे तिसत्रे भाष्ये वर्षतीति इदं चिंत्यं - अत्र प्रसिद्धा रुदित्युपस्थितस्य प्रविशोपि जीमिण्यादावि
चान्वयसंभवेन तद्वाचकानुपादानमात्रं नत्वेतावता कर्मकत्वं न्यायं - कदाचित्मेघोज्ज्वलं येतीति प्रयोगात् अतएव
तपरमत्रेऽयुक्तो यनिर्देश इति प्रीति कमुपादाय न्यायेना संवद्वइत्यर्थः - न्यायशब्दस्य तु प्रयोगः प्रसिद्धत्वात्प्रकृतः कदा
चित्प्रसिद्धार्थस्यापि प्रयोगो दृश्यते न्यायेनायुक्त इति धात्वर्थे तमेतत् स्पष्टं प्रयोगाभावा नहि भवति जीवति प्राणानिति
के वदे नोक्तं वरीत्याः कर्मकत्वं स्पष्टं भाष्ये नुपलंभाच्चेति - कर्मणा विवञ्जनामकर्मविशेषान्तरा विवक्षा सावकचित्ता
वेदिकी यथा मलोदात्तत्वेन तत्रतिवोधं भावोलादीनासाधुत्वं क्वचित्पुकार्यप्रवृत्तिवैलार्यातदविवक्षापश्चाच्चुतद्विवक्षा
यथा कृतपर्वोक्तमित्यादि वृत्तिविषये किंच कर्मणा धात्वर्थे प्रतिस्वंधसामान्येनान्वेयविवहृत्तनुकर्मत्वेनेत्यय

अशो.
उप

मप्यविवक्ष्यपदार्थः अतएवमाहुः समर्थतइत्यत्राविवक्षितकर्मन्यामावेत्यत्रकोट्योर्गोचर्यनुभाष्ये-हिताअथइत्यत्रापिहिता
तुरुपादिनाथेस्ययोनसंश्रुतातेनजानातीतिप्रतीतेमाहुः समर्थतइतिवदेवाविवक्षा-गतेनदंप्रतिध्यागताथमित्ययामिति
ने-मिद्वन्नमितिसोपसंगोप्यस्योः सकर्मकादित्वेनसंबंधस्यसंज्ञकमशक्यत्वादितिभावः सहायो-म्यहविषयेइत्यथ
ःआहपते-शहनएवहृत्तेतिभावःवेःशहृशहःकर्मकारकंप्रत्येततः कृजोविषयादात्तनेपदमित्यथप्रयोगोपा
धयइति यथाशास्त्रेनयनइत्यत्रनयनेः प्रायगामर्थः शिष्यादिममानसंज्ञतत्फलतयामानमवोधविषयः एवंमागावक
सुवनयतेइत्यत्राविवक्षितानवेदाध्यायनफलकमुपनयनाख्यसंस्कारगात्रमसौपयायागोनयतेरथः एवंहिमोध्याय
कत्राद्यायोभवतीतित्राद्यार्थकरणीमानमवोधविषयः कर्मकरानुपनयनइत्यत्रात्रमसौपयायागोनयत्यर्थः
तच्चमितिदानकरणाकर्मवैतितत्मानमवोधविषयइतिभावः कर्तृस्यैकमंगातिकर्तृस्यैकमकारकंसतीत्यर्थः
ःशरीरशहृमेति-शीरताहात्मापत्रस्यैवकर्तृत्वेनशरीरस्यतास्यत्वमवः अवयवानांनसर्वधदिशपगातस्यागम
त्वमववइतिभावः कर्तृस्यैतिकिं-गत्त-कौधीवनयतिनयतिअस्येत्तुविषयमिहअकर्तृगोपिक्रियामलेन

प्रीतौरुषमितिनुप्रमादइत्याहुः उपपराभ्यांअस्यनियमत्वंद्वित्रिसर्गेत्यनुवृत्त्याबोधंविधित्वेत्तुअनेनैवप्रिहेमोपाभ्यामि
तिसत्रेनपप्रदगावैपथ्यापत्रिःप्रात्यांमेइतिवसिद्धेःवेःपादविधात्तनामनेकाथत्वंबोधयितुंसत्रेपादविहरणइत्यु
क्तंअनुपसर्गाद्वाहंसंज्ञंतिटिआशीर्लिङ्चनअस्यविकाराभ्यामित्यमोवक्षीयामित्यर्थेतायकतापराधुदात्तडि
तइतिमत्रस्यभाष्यप्राप्तापातनित्यमेवति-प्रविवप्रतिषेधेनेतिभावःसंप्रतिभ्यांनुक्तंयत्तत्कंसमरणाभाभ्यान्
योगोविभज्यतइतिअत्रद्वयादिकमेवमामभासमानइतिशिष्यैःसूयमानेहिमासेततथाचोपयुपरिशाम्नाथप्र
तिभासासुदुर्किर्निर्वहतिनेजोमैगेतुनशमुयादइतिमितिभावः अनेइतिशास्त्रेवदतइतिबोधोत्तरंशास्त्रविषयक
ज्ञानवर्त्मनसावुध्यतइतिभावःयत्तत्तत्ताहुःहेत्वेवदतइत्यस्यतद्विषयकमुत्प्राहमाविर्करोतीत्यर्थःविव
दंसइतिवैमत्यहेतुर्कनाविधंमापतरत्यथैवहेत्येकवागर्थत्वेनयक्तवाचामित्युपादानसामर्थ्याद्विषयोप्रसिद्धत
इत्येकवाक्कंतेगवेगद्यंतेनेनवरतनसंप्रवर्तितुकुयइत्याहोनागतिविरममतिद्वितीतरुणीप्रतितदिगामोचि
त्यहोतिकीकिरिपतहाहमनुप्याहीनामिति-समुच्चुत्यादिकिं-कमेगासंप्रवर्तति-विभाषाविविप्र-पुगपत्य

लशो-
१०

रविरोधेन कथमविप्रलापः भाष्यमिति वाच्यं तदा हेरेव ग्रहणमिति भाष्यः प्रसक्तः तृतीयोऽप्यादिकं नमो लोको संचरसी
मंचामंचहे वलेति रागाश्च उटमा शिष्टव्यवहारैरप्यतेः तानपर्वकं मोगे ग्रहाणां धातुः सत्रह्यमिति शब्देति सत्रमाया
नुसर्वत्रोवषष्टीयवोहजे प्रवृत्तिश्च जिलम्पतेः स्वर्गगात्वा करणां स्वीकार इति सिक्तः प्रकृतिविकृतिभाष्या विवक्तुं गा
नक्षी प्यानुसर्वत्रः स्वतोत्पादने रसर्ववत्सतः सत्युत्पन्नं प्रानिपट्टिकमिति बोध्यः पर्वसत्रस्यैव विवक्तुं तस्य स
कर्मकविषयत्वेन सकर्मकस्यैव विवक्तुं पक्षोक्तं कर्मकं तु पात्वात्पर्ववत्सतः स्यात्सने पदमिति भावः प्रत्याः प्रत्याः प्रत्यास
त्याश्रधातुवैशिष्ट्येणैव प्रत्याश्रितो चरसमीकवेत्याशयेनाह कर्मप्रववनीयादिति तौहसंबंधपरिहोतकान्
क्रियाविशेषकाराणि स एवैव वत्सतः प्रत्यासत्यासतः पर्वरत्ने यत्नामः प्रकृतिगतमेव निमित्तं सनात्यवधानं
प्यात्मनेपदं प्रवर्तयतीत्यर्थः ननु शिशिस्मृतीत्यादौ शब्दादिविषयशब्दे गतमेव पदविधानाद्विषयसमंतत्वं
प्राप्नोतीत्यत आह वासभेदेनेति स्वराद्युपसर्गात्स्वरांतोपसर्गाच्चैत्यर्थः गो रगो-रहवोकात्रयं रगिति अगोयत्कर्म
गोचेदिति वसकत्रैति वसत्रस्यादिसंतेनाद्यं व्याख्यातं द्वितीयं व्याचष्टे गौवितिकर्मत्रक्रिया-यत्ने होति

तसंबंधात्तद्वद्वेन तद्यद्वा हे पात्मेव चेदित्यर्थः तच्च त्रसत्रैव प्रतिपाद्यतां किमेव कारेणोति वाच्यं अध्यारोपितं प्रेषणं
द्वितीयकं व्यासमधिकं प्रवेशोपितं तत्रावाच्यत्वावकवैपथ्योपपत्तेः तृतीयं व्याचष्टे अगोयत्कर्मत्वादि अत्र पर्ववासमनुवर्त
ते कर्मशब्दप्रकारकपरो व्याख्यातादिति भावः सकर्त्रेति सर्वनाम्ना पर्यायेणो हे प्रविधेयान्यतरलिंगतेति भावः तत्रासतिप्रति
बंधकं न हे प्रतावद्वदकावद्वदेन दकावद्वदेन विधेयान्वयस्य व्युत्पत्तिमिदं स्यात् रापुतावस्यास्य कर्मकारलोके लावद्वे
देन गौकत्वं त्वलाभस्तनदेवदे त्रोगायाद्येव तदत्रं देवत्रागायाद्यत्रिष्टसहस्रेण वसदत्रागायाद्यत्रिष्टा होनात्मनेपदं यद्वा
अहेपोपसर्गात्स्येष्टाद्यं ननु गौचेदिति व्यर्थं अगोयत्कर्मसकत्रैत्यत्र कुत्रेत्याकांक्षायां प्रत्यासत्यायत्रात्मनेपदं तत्रैव
श्रुत्याभादिति चेन्न यत्र ह्यवस्थायार्थत्वात् अत्र फलकत्वेनातु भाष्यानुक्तत्वात् त्रैति प्रामाणिकः अगावकर्मका
दिति यत्र काप्यापंतावस्थायामकर्मकादित्यर्थेन प्रामाणिकमिति भावः प्रवेविप्रतिषेधेनेति अत्र च मानदं शयते गजेति भाष्या
रादेरगोमगोत्रिप्रोक्तये विवक्तुयेति भावः अत्र कर्मस्थक्रियात्वाभावेन कर्मकत्रयविशवादि-तत रतिफलवाचका त्रैत्यवि
करणायापारेत्यर्थः पुनरप्यर्थस्येति गपंतस्य तदुहितेर्थलङ्कारा गौगादिपदस्य तीरलङ्काराया मपि दृष्टस्थितिवत्तत्वाच्च

लअशे

۲۷

स्थितिर्गतिभावः प्रथमतृतीययोरिति सर्वनामो वृत्तिमाचरति पुंचत्त एव तृतीय क ह्यायामित्यत्रापि यावती पुमोषानस्या नीत्याम्
 यतिभागभूमिषु पदं विन्यस्येयं प्रायोगिकी सुमिः प्राप्यते ता भूमयः क ह्यायामित्यत्रापि यावती पुमोषानस्या नीत्याम्
 एका इत्येका क ह्यायामित्यत्रापि यावती पुमोषानस्या नीत्याम्
 यः ततो गिच्यागेहंतीत्यनेन समानार्थाहृती योरयं चतुती यवाकोष्ठ्यावत्यंभता रुदाहरणा क काय पास्त्रिका च ततो वा
 पात्पागेच्यागेहयतेहस्ती स्वयमेवेत्युदाहरणा भूजातदुक्तं न्यमावममवनेरु होण्डे मती यते न्यमावना न्यमवनेरुपते पि प्रति
 पद्यते अवस्था पंचमपाहृगपतेती क म क त्रि ति वृत्तमै पणा हातः मा कृतेय गिजुत्य हातरति अत्र पुंचमीत्वं यथा क थं वि
 दुपद्याद्यं न्यमवने मधो देशस्थितनु क लो व्या पा रः त ह नु क लो व्या पा र न्यग भवनात् तत्राद्य क ह्यायामित्यत्रापि यावती पुमोषानस्या नीत्याम्
 योग्यता निश्चयेन न्यगभवनात् क ह्यायामित्यत्रापि यावती पुमोषानस्या नीत्याम्
 तु मयो ज्ञाप्य स्वव्यापारेणो वषट्ति रिति मो क र्प म तीतिः तृतीयायां न्यगभवने खिता वषट्त्वं दृष्टा तत्त ह्ये माय क र्प म तीतिः
 ति मो क र्प म तीति उदाहरणे तु हे माय मपि न स्वव्यापारमित्र पवीज क ह्यायामित्यत्रापि यावती पुमोषानस्या नीत्याम्

अथ ह्येतेषु द्वे प्रतीयते इत्यनेनार्थी प्रतीतिर्न तु तद्वच्च तन्तयो रिति स च यति तथा हि कर्षु दशावष्टित्रसंयोगान्मुकुलव्यापारोक्त्यर्थः
हृदिगन्तव्य इति यद्विदुः यरमित्यत्र भाष्यात् तद्वष्टित्रसंयोगाप्रयत्ने नैव गजस्य कर्मत्वं अतएवायं कर्त्तृस्य क्रियः संयोगस्य कर्म
र्थपसत्वात् न परिगमानस्य न्यग्रभवनो वना उर्मभवात् तस्मापि मानसो बोध इति बोध्यं यद्वेति अत्रापि पक्षे क्रिया साम्यं निवृत्त
प्रवृत्ताद्वितीयककामादाय बोध्यं तस्मात्त्राप्येतन्मूलत्वात् आधिकमात्रव्यवहारे ते तस्य हीयप्रथमा माहायायितृद्वयं अयमपि
पक्ष उक्तौ हरिणा केषां सिद्धे वदता देवोपारो यः सकमुकं मविना देवदत्तो देः कदादिषु विवृक्ते सपदा प्रयोजककत्तोरसं
तरणापिकर्मणि विवृक्ते तदस्य आद्यः स्वीकृतप्रपणाकमस्वस्य कर्त्तुः प्रयोजकः प्रेणांतरसंबधे रापते लेनाभिधीयत
इति प्रेणास्वीकारे मोक्षार्थेति शयप्रतीतिः प्रयोजनं प्रेणांतरसंबधे कर्त्तुं विषय प्रेणांतरसंबधे तेन स्वविषय प्रे
णासंबधे तस्मिन् स्तीति दर्शितं अत्र पक्षे स्वयं दत्तं स्पष्टं निदर्शनं आद्यपक्षे आदी प्रावृत्ती सापेक्षा तत्तत्तदपेक्षा तापि नि
दर्शने द्वितीयककामादाय न तद्विती नन्वेतस्मान्नाथा तर्भा विनराप्यस्यापि वक्तुं शक्यते नैता माहायक्रियास्य मंत्रापि न
चसारापतस्य नमूलभता नतत्तत्तद्वास्थापंतधातु मकृतिर्वाहरापंतमल्यत्वमिति वाच्यं एव हेति वृत्त प्रेणाचतुर्थक

न. प्र. शो.

102

ह्यायां कर्मणाः कर्तृत्वमाद्यक ह्यामादायोपपाद्यमानमनुपपन्नं स्यात्तदुच्यते क ह्यायां तत्प्रकृतिक गपंतत्वाभावात् द्वितीयक ह्या
स्थप्रकृतिक गपंतत्वाभावात् तत्र मत्वातनवपदे र्थकाद्यर्थक मत्त्वकाद्याप्रयोगात्क ह्यांतरर्थे स्यात्पागोर्हृदिवो सामलभतात्त्र
शिक्षाद्यक ह्यार्थे क देशस्योदाहरणभूतक ह्यायां तत्प्रगः द्वितीयक ह्यार्थे क देशस्योपित स्यात्पागाच्च तस्या अपि मत्त्वत्वेने
व मत्त्वत्वेने र्तिवाच्यं क ह्यायोर्भूत मूलिभावस्मत्त्रभाष्या कुराद्यनास्तत्वात् त्र्यं तर्भावितापर्थक ह्यास्य धातोर्निहत्तमे
पगात्तं कृत्वा शिचि कृते तस्मान्ना र्थापतय यौगेण मत्त्वोपपित मत्त्वत्वात् कृते श्रुत र्थमल कात्रत्र बृद्धेः सत्तादिति
चेन्न गमुर्क विना तर्भावितापर्थे ताया अभावात्. अगा विवर्तितं मिदृत्र प्रेषणोप क्रीयत्तत्तीयक ह्यास्य कर्मणो
हेतुत्वागोपेणा द्वितीय हेतु मगागोद शयति भवीम कै रित्यत्रैव माभ दितिक मतिप्रयेज क ह्याया रश्च ता न विषयीभ
वन मेवेति हि क. मधु पाययत स र्धं सोत्पल हयितं तिके आमानं सुरता भोगविश्रं भो त्याह नं मुहुरिति मदि श्लोके आ
त्मानं सुरता भोगविश्रं भो त्याह नं दशपिते ति शेषः समधु पिवमि मधु पाययत सथाह नं नैवात्मने प्रहं धृति तं वै तजय मगत्या
यां क ह्यागोह यते निषादिन मित्प चै वात्रापि शिचि श्रुतेव आत्मनेप ह मित्पे स्य स्मरयतीति मित्प ह स्यः अपरे तु क

नैरि कर्मव्यतिहार इति सत्रे क्रियाग्रहणं कर्तृत्वमिति सूत्रं कारुणिकं कर्तृत्वोवर्तिक कृतः कर्मपदस्य क्रियापरत्वं नाभि
धेति मित्यापंतस्य यत्कर्मपदं गपंतं तदेव कर्म भवति तदात्मनेपदमिति पत्रं मवात्रिक स्थक मशद्वस्य क्रियापरत्वे न व्याख्या
नं न युक्तमित्युभयत्रापि कर्मशब्दः कारकपरावत् त एव तद्व्याख्यानभाष्येपि कर्मशब्दप्रयोग एव कृतो न क्रियाशब्दप्रयोगः
नापि कर्मवद्वावरवात्रमकर्मकाणां प्रतिषेधो वार्तिके केतोक्तः तद्वितीयवाक्येनोक्तं यत्कर्मणो चेन्न देवकर्मैतकर्मैत
रनिवृत्तिः प्रतिपाद्यते न त्वगो कर्मैतं तत्रावाक्येन तस्य कर्तृत्वप्रतिपादनात् एकस्यैकस्या क्रियायामुभय रूपत्वासं
वात्त न च दशयते भूत्यानग जेति भाष्योदाहरणा विरोधाभ्युपगम्यैव कर्मणाः सत्तादिति वाच्य एतद्भाष्योदाहरणा प्रा
माण्यदशो ये कर्तृत्वकर्मणां तद्विचकर्मैव ह्ये तात्पर्यात् कर्तृत्वैरि कर्मैव तः कर्तृग्रहणमनुवर्त्य प्रथमया विपरिणामय
यच्च यच्च दित्ये क शेषेणा यमर्थो लब्धः कर्मोतरनिवर्तक वात्स फले तु आगेहं तिहस्ति नं ह स्ति पक्कः आगेह यमा
गोहस्ती स्थित्यमागेह यति मनुष्या निति भाष्योक्तं तत्र हि स्थलमविकं कर्म तस्मै मूलम तारापंताव स्या मनुष्या हस्ति
नमारा हे तीत्येव सो क या ति शय प्रतिपादनाय प्रेरणा दृष्टिवत् तत्प्रतिपादनायैव कलांशद्वयादिकर्मत्व अ

त्रोर्ध्वदेशतत्त्ववस्तुगतदुभयसंयोगानुक्तलोप्यापारोधात्तथः स्थलशब्दे नगजष्टस्यकाद्यादिमपमपवेशनस्याममुक्त
नेगजोर्ध्वदेशसंयोगानुक्तलोप्यापारोधात्तत्राभवनरूपेणातत्त्ववस्तुसंयोगोपिजातरितिलोकथेयानि शयोत्रोध्यः आरोहंति
स्तिर्नहस्तिपकारत्येषात्तारोहयमाणा रत्यस्यैवमूलमन्तात्तारोहयमाणा रत्यंतमत्रोदाहरणं प्रदर्शनं दृष्टान्ताथयथातत्रा
नेनात्मनेपदंतथात्रापिस्थादिति तदाशयः किंचास्योदाहरणस्य नमनुष्याः स्थलमार्गेहंतीति मूलवक्तृमापितान्स्थव
तारोहयतीति स्थलं कर्तुं आरोहयमाणा हस्तीति शान्तैतमेव योगेण मनुष्यकर्मकारोदरास्वरासतो हस्तिनाप्यकर्तुं
तत्प्रतीतेः शब्दशान्तजायतायां न स्याभावेतः क्रियानिरमाकाकृतात् क्रियांतरस्य तानुपस्थितः एवंचवदीत्योमलकं द्यानि
रूपगोः शो कर्मगोणो कर्तृत्वाभावादप्राप्तः प्रपुदाहरणसंगमितवहस्तीति तस्यमुद दृष्टान्ताथयत्तु तिर्जं तमेवोच्चायेत्
किंचकर्मपदस्य क्रियापरत्वे समान क्रियत्वप्रदर्शनाय द्वितीयकं कृत्वा पुदाहर्तुं सचित्ताकर्मणाः कर्तृत्वेवाधत्ता गम
यप्रथमकं द्यावदिति तदवुत्पत्त्या कारकपरत्वमेवाभिप्रेतं लेहते एव प्रथमपृष्ठद्वकेनाकर्मकागामेकागामे
वैतदुदाहरणान्तमन्यमानेन समंकाणां प्रतिषेधस्य सन्न कृतानु कर्तृत्वेन सत्रोत्पाते अपिकर्मवद्वा प्रद्विंमन्यमा

नेनवाच्यार्थे शीयेन कर्मकर्तृत्वात्तिष्ठमित्युक्ते चानात्माने रतिप्रतिषेधस्य प्रतिषेधसमर्पणापेक्षमित्याशंकाध्यानाथ
कानां कर्तृत्वभावकत्वात्तत्र कर्मवद्वावस्येवाप्राप्तेति चेधेतुफलमित्येतेन मध्यमप्रद्वद्वकेन सत्रवेपथ्ये च बायेदं शी
येत शंकिने यथातदा ध्यानविषये कर्तृत्वभाववत्ता हप्राप्तेति चेधवैपथ्यं तथा कर्मवद्वावाप्राप्तिर्यो र्विषये आत्म
नेपदार्थसत्रमित्याशयेनाचार्येणातदेवजापयतिभावत्येवं जीतियकानामात्मनेपदमितिविधयमित्यादि तदमीयप्र
द्वद्वकेति कर्तृत्वं तत्रापूर्वजातीयकानामित्यस्य कर्तृत्वभावकजातीयानामित्यर्थः तजातीयत्वे च कर्मवद्वावाप्राप्ति
योग्यत्वेनाप्येव कर्तृत्वभावक्रियवत्त्वकर्मकारणस्य साहचर्यं नीतिश्च नयतोदाहृतं तदशयमेव तानां ज
तिः अतएव द्वितीयपक्षस्य त्वादककारिकयोः प्रेरणा दृष्टिप्रदर्शनवत् प्रेरणादयस्यागोविषयादाहारा कर्तृत्वप्रदर्शनं
न कृतमाद्यप्येवमेतन्न द्वितीयकास्याप्युदाहरणमित्युच्यते किंच मभीरायांतद्यामित्याहो गभीरं न हीतीरवो
धेतलेहृगातास्येयाहकतया गभीरादियदप्यार्थकवदिह कर्मपदस्य शिचस्यार्थकमन्वयोवा नोपपादयि
तुं शक्तः नचकर्मपदगोचर्यदितस्य तद्व्यतिरस्य तथैव लेहृगातिन होवातएव शिचस्थिनीतिवाच्यं प्रेरणाह

ल-श-शे

५५

पैथोशास्त्रेण साधुतया बोधितस्यान्यार्थे लक्षणायापि साधुत्वस्य बहुमशक्तत्वात् तस्माद्दर्शनविषयीभवनसमानाधिका
णाप्येवमावाहनी चारोपिता वा शिजर्थेति शिचः साधुत्वं केनैव च स्वस्योपपन्नं च तावदापि न धीन्यभवनतदनुकूल्य
पारयोः प्रतीत्युच्यते यत्रैव च म्यामवस्थया शिजुपपन्नं च हरिणा निवृत्तं प्रपणादोतोः प्राकृते र्थेति प्रतीयते इत्युक्तं मिदं
शिजुच्यते ब्रवीति पचते र्थं सिध्यति न विना शिजाः सगपतः पचते र्थं सर्वे र्थवावतिष्ठते तद्वदुद्देशो गौगोचरु न्यायत्वं प्रतीय
ते रत्युक्तं मिदं मुक्तं नृतीयकं हेतुहराभाजपंचमकं हेतुभायसाधारणं तत्र द्वितीयकं ह्यायं न्यभवनसमानाधिकारो गीत्यापा
रो र्थः तजो शिचि तृतीयाकांक्षा तत्र शिजर्थे व्यापारस्य प्रकृत्यर्थे व्यापारस्य च त्पारगो शिरुत्वात्ते हस्तीति तु र्थाकांक्षा ततो न्यभवन
समानाधिकारो न्यवर्तनात्तेनापि विवक्षिते व्यापारे शिच्युदाहराभाजकं हेतु एवं च तस्याहं युक्तं पंचमकं ह्यात्वं स्वसत उपपद्य
ते एवं च पूर्वगण्यता हं यं अपंतस्तु समानाकारो भिन्नार्थ एव एतत्तत्त्वं मन्वास्यानोपायायमात्रमिति बोध्यमात्रं च समानक्रियत्वा गम
मंभोपि बोध्यः कर्मवदुवाति हिमिति प्रतीकमुदाहराभाजयलिकं हेतुदेवदत्तेनेत्यत्र केयटे परस्मैपदं तु तद्दीत्या बोध्यं प्रायेण
त्मने यह पाठ एव तत्र दृश्यते कश्चिदपि शिजां शिजां तानुसारीत्युक्तं एवं च त्वेति त्वः भाष्ये नुक्तेः दर्शयते राजेत्यत्राणावकर्म

कादित्यस्याग्रामैः संभाष्यप्रयोगो नमानं अणवकर्मकादित्यत्रोद्देशमावहोदकावहोदेनान्वयस्य लोकव्युत्पत्तिमिदुतया
ः गणतावस्थात्वावहोदेनाकर्मकत्वप्रतीत्या ज्यंतावद्यमानकर्मकेष्वेतत्प्रवृत्तिर्वाग्यं न सकर्मकैर्धितिविषयभेदात्तत्राभ्य
पपदेनेत्यस्यैवार्थे नैवमानं पृथगमिति प्राहुः विभाषाषडर्थप्रार्थविभाषेति न त्वेति सूत्रे माष्यः स्वरित्तिजत इत्यादिपुंचसञ्ज्ञानुव
र्तिते कर्त्रभिप्रायक्रियाकलविषये च आत्मनेपदमिति तदर्थः अथापितदर्थं द्योतकमात्मनेपदमेव मपि व्यतिरेक्युमीत इत्या
दौ व्यतिरेक्योक्तौ कर्मव्यतिरेकं आत्मनेपदमिवेहापि प्राप्नोतीति प्राप्तिविभाषैवेति तदाशयः इत्यात्मनेपदप्रक्रियाकर्तृवय इति का
र्यामिदं ज्ञेयमिति हि प्रमानकार्याणामुत्पत्तिदेशावेदशा इति मते इयमेव कल्पना बोध्या अत्राप्यभाष्यस्वरस्यैव वक्तृत्वं
तत्रैपि भाषाशास्त्रातिदेशकार्यातिदेशयोरभेद एव संचितः एवमप्येपिके विहिते नैतद्राष्येदृष्टं उपाच्च उतात्रोपेत्यैवानुवृत्त
ये योगविभागः बुधव्युधत्राकर्मकारणपक्षतर्मावित्तर्पण्यत्वेन सोपसोत्वेन वा सकर्मकत्वं तदर्थमवित्तवक्तृत्वं कार्यं चाकग
र्मावित्तवक्तृत्वं कार्यं तत्सकर्मकं प्रीतिभक्तजनस्य योजनयने इत्यादिप्राप्तादिकं यद्वा भजनः प्रीतिजनयत्यात्मनस्तस्य
तामीदृशजनेनैतदनिर्गपंतागर्गासाधुप्रयोज्यकर्तुः शेषत्वविवक्षायां भक्तजनस्येति पक्षोऽप्याहुः निगमराचत्रात्रनि

गणशब्देन न पाल्मीति सूत्रे पाठः गणानामपि गृह्यते इति किं मा चामयमेन च कृषी इति श्रीरुपयद्ये इति मित्यस्येतन्मुरवचं द्रव
 दिकामित्यर्थेनाद्यामयतेः सादरगो जानत्याह गणकतया निगरणा यन्वाभावात्त्रोनेन पाल्मी पटम त एव च कृषीः क मन्त्रज्ञाना
 धेत्तदिति बोध्यं यदि तु गणानव तैकस्मिन् नद्या पारणव याने सर्वे दिवा गणा च स्वस्व निषय विषय के कृत्तु चे इत्यर्थे स्पे तरे योपनिष
 दिस्य दत्ता दत्र न लङ् गणकिं तु मुख्य मेव निगरणा तदा चिंत्ता वां य प्रयोग रतिवो ध्यं प्राप्ति स्यात्वा यमिति अनेन रस्येति न्यायादिति भा
 वः अत्र गणा वाचि न वदित्यादिके शुष्यंति वीहयस्तान् शो पयते अकर्म कार्त्तिक कटं करोति तं प्रपुंक्तं कटं कारयते इति रति - इति
 एकर्मकोपिणतत्तु माणात अने एव दमिः सकर्मक इति हिवादि स्थ ग्रंथे नो विरोधः परे पञ्चकामे कत्वे स्पष्टं तत्र प्रमातृत्वेपि सक
 र्मेकत्वे मानं चिंत्तमित्याहुः वासयत इति लु गि करणा पोभा यया हा देः सकर्मक तया च भ्रादेरेव प्रहृणाव सेः पा स्पे पटं स्याद
 वेति अनंतरा पिति न्यायेन योगव्यप्रापित पाल्मी पट स्पेव ति पेधादिति भावः या यय तीति ग्राह्या मिति युक्त इति पटव्यव
 स्थो माच धातु के य कृ धातोरैका च इत्यतो धातोरिति विग्रहा वेत्पतो भावकर्म गण इति चाबुवनेतेन ग्राह्या हेना फेलोत्यत्यनु क
 लो धावारः फलत्वं च कर्तुं प्रापय सममि व्याहारे तद्वाच्यं विशेषणत्वे सती जडात्वात्वात् अने क पञ्चा योपादानं च न नाचं नने

लो

क

इति फलत्वा रयतादीनां क्रियात्वात् धात्वर्थे च बोधवितुं अतएव पञ्च निपातं करोतीत्यादि क्रमेण कृत्तु सर्व धातुना विवागमिति भा
 वादिसूत्रे भाष्ये स्पष्टं क्रियात्वं धातुवाच्यत्वं समानाधिकरणो जानति विशेषः तत्तद्वदधातुत्वं च जानति विशेषः तत्परिचायकं च
 भूतदिसूत्रं धातुत्वेनेति तद्वाप्यपुचित्वादिनेत्यर्थः फलत्वादीनां च तत्र हं मेरा शक्त्वा प्राप्ता गण कत्वा च नाना शक्तिकल्पना
 न दोषा य धातुत्वं तु न शक्तावच्छेदकं तदजानातोपि बोधात् सर्व धातुभ्यः सर्व क्रिया बोधायने प्राम कत्वेति अकर्मकाणामप्य
 शब्दाभिधायकत्वात् फलत्वा पारयोर्वैयधिकरणे सकर्मकत्वं समानाधिकरणे कर्मकत्वं बोध्यं धातुवाच्येति कर्त्तुं तै
 त्यादौ तया कृत्तुतादीनां भावः सामानाधिकरण भावादि निप्रसक्त भूत क्रियायाः सत्त्वर्थक पुष्प हादि सामानाधिकरण
 संभव इति भावः तद्वाच्येति ति इन्नेत्यर्थः लिंगा घनत्व चित्त्वं सर्वनामपरा मशो योप्यत्वं वा सत्त्वं - अतो मर्गिकत्वेने
 ति कवच न मिति वसत्र मुत्तु गीरति भावः परे तु क्रियापामेकत्व मत्पव एका क्रियेति रूप वादिसूत्रे स्थ भाष्यात्
 एवं च तस्य प्रकृत्यर्थे न्वयात् ए कवच नो द्वित्वादि क स्वोत्तरति द्वाच्यकारण तंतत्रा रोप्यते इति कर्त्तुं कर्म इति इष्टु दि
 वच नादिसिध्यति तस्याप्यन्यथः प्रकृत्यर्थे गत यथा हत शायिकाः शब्दंते इत्यादौ हत शयन सह शानि शयनाती

त्यर्थे केचपमाने बहुलोपादानसामर्थ्येनोपमेयेति ज्ञेयं क्रियासूत्रेण यमानगतवृत्त्या रोपेणोवदवन्नमहत्तातिहायक
रकगताया एवारापोपानान्यकारकगताया इत्यत्रार्थशक्तिस्वभावएववीज-तदक्र। हरिणाग कत्वे पि क्रियाख्याते साधनाशयसंस्थायामि
द्युतेन तु लिङ्गाख्यामेदस्तत्र तदाश्रय इति न च प्रथमपुरुषोपिन स्यात्तत्तस्यापिशेषमात्राधिकरणापिनियतत्वादिति वाच्यं
शेषग्रहणोत्पत्त्या प्रथमस्य न तत्रागतं कुर्यात् न तन्मिदं तव तत्रैकवचनवत्त एकवचनमित्युत्तरात् अथ यप्रकाराणो केरीत्या
व्ययेभ्य एव सर्वैकवचनापत्तेः स्पष्टं चेदं पुंसादीति सत्रे भाष्ये रतिवदिति स्पष्टं च अत्र यथासंख्यं नास्ति तत्तात्पर्यपदेशे इत्यत्र एव
विशेषणान्तरा मध्यमि चारात्राहोपदेशेय इति अजिति एव वादं लुप्तं विभक्तिं केमोत्रावाप्तमात्रं रतिभावः इति धातुके सादी
नमिति विभक्तिविपरिणामः अंगस्य तु नेदं भाष्ये आर्धधातुक इति योगिदेभ्यः यावन्निदं आर्धधातुक इति योगिदेभ्यः केवमपि
विभाषणात् लङ्कानुरोधे च विपरिणामः अंगस्य तु च एव इति सप्रसङ्गादिति न पमं ये स मेमीदृशनात् चि एव दावोत्र प्र
धानमिदं तु चेन तत्तत्तियोगविष्टः भावकर्मणोरिति न स्यादीनां विशेषणं सीपुणेभावकर्मकाचित्वेपि स्पष्टि च तासीमांतत्वाभावात्
नापि भावकर्मवाचिनिप्रत्यये परे ये स्यादय इत्यर्थः स्यादीनां तादृकप्रत्ययप्राप्त्यसंभवेपि सीपुटोः संभवात् आगमविशि

हे प्रत्ययत्वार्यवत्ता द्यंगीकारादतो विषयसप्रमीत्याह गम्यमानयोरिति चिगभावो ह्येति चिगते इत्यतस्ते इति चानुवर्तते पुनश्चिगारग्र
हणानुवर्ततेति विधानमुक्तये इत्याह रिति अत्राह चिवीजंतुसाहचर्याश्रयगोदृढमानाभावः ननु रं पतस्यापदेशाभावात्तत्र चिगव
दिद्वन स्यात्तत्र पदेशो योच्चदंतभांस्तेत्यर्थं पि आरितस्मारितेत्याहो नित्यत्वात्तु गोरपात्वे चिचिरावद्विद्वनस्य तनहितां तस्यापदेशो
योच्चतदंतत्वमिति भनी प्रभृतीनां गूणोपदेशो योच्चदंतत्वाभावाद्दोषावेति चेत्तत्र अतो लोप इत्यत्रैवार्धधातुकोपदेशो यदृजंमि
त्यर्थेनादोषात्तत्रैवात्रास्यावृत्तासी युद्धि शेषात्तमपि अर्धधातोस्तदपदेशेन तत्तत्तु व्यपदेशि वृत्तावेन बोध्यं न योः सी-चादव
ः कर्म केतरीत्यतः कर्म केतरीत्यनुवर्तते चिगते रति सत्रा चिगिति न रुध इत्यतो नैति च वृत्तेने भावे वा लु इत्याह पा
ये नैति अविचायिकर्मकत्वापश्चादशाचीत्यर्थः कर्म केतरीत्यहाह रिष्यते आचिरात्तालो रिति प्रसज्य प्रतिषेधे चिगव
दावेन निषेधः। गुर्युदासेपिन दोषः अनिदिशमानधर्मविरुद्धस्याश्रयस्यातिदेशस्वाभाव्येनार्तगीकारादिति भावः द्या
निष्यत इति अहं नोरिति वाधित्वाभिमतत्वाच्चिगवद्विद्वत्त्वोतिहितवृत्तते नन्वाधधातुके इत्यादेविषयसप्रमीते
नवधादेशस्यात्तरागतेन विरागत्वे वापित्वा स एव स्यादते आहाशीति इति अपवाद इति वासायंतो धवेलायां वाधका

ल.श.शे.
पृ. ७

भावेनहंतेरपिसीपुटर्मवंनतस्यतिरवकाशत्वात्पञ्चाक्षरंस्कारवेत्तोपरिपुनवधवाधस्तेनन्यायःसीयुदतुतद्विषयेच
ताष्टीरतिभावःपरेत्तमयत्रापिद्वंद्वनिर्देशात्समुदायस्यसमुदायेनसंबन्धोन्माप्योनस्यःसीयुदतुतुदंनुप्रत्येकंचतुर्गोसंबंध
शब्दाद्वभवेएवंचनमित्तमत्तावमाप्येविप्रतिषेधकुक्रःवधिभावान्सीपुटिचिरावर्त्तविप्रतिषेधनेतिचिरावदाववाकोपिप
दिधितिविषयसममीतिभाष्याशयइत्याहुःअदर्शिषातामिति नहशरतिनिषेधात्तुःकोन-सिचःकिन्वादितिलिइमिचावा
नेयहेचित्यनेनलत्तमद्विविभाषेतनेनादत्तविभावइत्यनेनद्वित्वत्रयंमस्यदधयोऽस्यानचीतिवस्ययगौमयइतित्रयं-द
मानामितिअचोरहाभ्यांयगौमयो नृत्तिचेत्येतेःनस्यानिवदितिआमीयतिद्वत्तुनव्याश्रयत्वादितिभावभाष्येत्विति नपदं
तस्यत्रस्थितिआदिःनन्वेवंपंतारागोदीर्घविकल्पानापत्तिर्यच्चक्षानाहतत्रादरावितिनिनपदांतस्यमाप्यापेक्षया
प्रकृतस्यत्रस्थितिःव्यवेतानांयइलोपेचोपसंख्यानमितिवात्रिकस्यस्थानिवर्त्तनिषेधेनप्रत्याख्यानपरंभाष्यं
वैलंप्रकारांतरंरापिमत्पारव्यानसंभवादित्यभिमानःप्रकृतस्यत्रस्येकमेरिण्डितिस्यत्रस्येचभाष्यःत्रापिदीर्घस्यानिवर्त्त
विषेधोत्तरवहीर्घग्रहणांवरितार्थमित्युक्तंनत्यामाशापादरयलोपस्वरवंजदिवचनादीनिनकनंयानीतिवार्तिकेव

राम
प

कोदोदीर्घोपुपलक्षणीयोहेतुधातुश्चद्वयवसांप्रहायिकःराणाहृतिनिर्देशस्यवक्तुमशक्तंचोपपादितं प्राक्किंचमित
भ्योयइलुकसत्वेवार्तिकेचैयध्यापत्यातदनभिधानावश्यकत्वेनयइलोपेचैत्यंशस्यप्रत्याख्यानसंभवःदीर्घेनस्या
निवदित्यंशोपादिकपरत्तमभिमानेनवचनारंभस्तदभिमानतयोरगमभाष्यकृतचनरमितिसमेकस्मिहोपनशयइतिनपदांत
स्यत्रभाष्याशयइत्यर्थःनिर्देशान्युत्तरंहीर्घग्रहणांचेदमास्त्वित्यपाटहेर्घटाहोपटिताक्षिणोऽतिरिच्यदिदित्रादी
जीतिस्यार्थतत्त्वान्न-तत्त्वविकल्पोक्तिर्जीतिस्यात्इहकैयदादोस्यसंभाष्यरीत्यास्यस्थानिवर्त्तनिषेधायेवहीर्घग्रहणा
मावश्यकमित्याहुःशामिष्यतेइतिस्थादीनांचिरावत्तात्तदीर्घःशम्पतेमुमिनेतिअकमेकतादृवल-नोदात्रोपदे
शचपदेशेतेनेतुशमीत्याहोच्चिनुगावर्ज्यमानसुरेगानुदात्रोपनिषेधःअनाचमीतियद्यपिभाष्यायाइहितएवपटयतेत
द्याव्याचामइत्येवभाष्येचहाहरगाहाइपूर्वएवययुइत्यतश्चित्तावःविभाषाचिलभेष्टेत्यालभेरिति वनेतिप्रादेरि
त्युपसर्गापलक्षणीभाष्येहीहइत्यामाततत्रहिउपसर्गांतरालिन्यतश्चपसर्गादित्यनुवयेनसुदभ्यामित्येतानीतिचानुवयोपि
उपलभोर्विभाषानेतिव्याप्यंतचिरागामुनिरनुपसर्गस्यनिवक्तव्यमिति वचनमेववार्तिककृतोक्तिर्हि कर्मकेषुलोहीना

व्यवस्थामाह द्विकर्मकाराणां चित्-इत्यादेरित्यनेनाकथितं चेति सत्रविषयाणां ग्रंथाप्रधाने रतिगते नृते पांहुत्यादिपादोर्मगत इति
दर्शयति अन्वेषांगत्यर्थाकर्मकैर्लुकरातीनां रतदावनिर्कैर्मेव स्पष्टं चेदमकथितं चेति सत्रे भाष्ये गुणकर्मणि लोहविधिः सपरं क्रवद्विष्टतयुक्तिः
वेत्तुमुख्येपि भवति गवाहोर्ध्वयद्य इत्यादितदुक्तमकथितं चेति सत्रे भाष्ये गुणकर्मणि लोहविधिः सपरं क्रवद्विष्टतयुक्तिः
चाप्यगुणोऽपरं आह मधानकर्मणोऽप्ययत्नादेर्नाह द्विकर्मणां अप्रधाने दुहादीनां पतैकतुं च कर्मणा इति। हुनरमते आ
द्यार्धेन यतिस्तथैवादेर्गतिरुदाहृतः अकर्मकाराणां मिति लः कर्मणां मिति सत्रे विरुद्धं तमेतत् इति भावकर्मिण्यक्रिया न विवक्तु
न इति तत्रकारकव्यापारश्च प्रधानधातुत्वेन विवक्तुं इत्यपि बोध्यं कर्मणां ह्यति फलसमानाधिकरणसंज्ञायां स्मिन्व्याधा
नेन विवक्षायाः प्रित्यर्थः प्रायेणाकर्मकाराणां व्यापारव्यधिकरणफलस्यैव भावदिति भावः द्विकर्मकाराणां कर्मणाः कर्तृत्वं
विवक्षया मपि स कर्मकत्वात्प्रायेणाति अकर्मकत्वफलमाह तेनैवाभाव इति क्रियायाः कर्मणां सधनमन्युत्वात् समवायकमप्राप्त
स्तस्या क्रियालक्षकः संचाः क्रोशंतीति वक्तुं ल्यक्रिय इति वदुं वीहिः एकस्यैव पारिपिक्रिययोः कर्तृकमोवस्थाभेदेनो
पधिकमभेदोपेणा तुल्यतमुपपादयः कर्तृरिति वित्तजः कर्तृरीत्यनुवर्त्य प्रथमया विपरिगाम्य स इत्याह कर्तृति कर्मसंज्ञक इत्यर्थः

म.
पृ. ८

कावाराणां यवतिः तादृशैर्ध्विस्मकर्मकत्वाद्वावेनो न स्यात् कार्योति हेतु इति प्राधान्यादिति भावः न च कार्योति हेतु इति हि प्र
मानकाराणां मुत्पत्तिरित्येव देशवदेश इति भाष्यं समते पक्षे परत्वाद्युपपरस्मैपदेण वस्यात्मानं नृयगात्पनेपदेरिति वाच्यं न इह सक्रममा
यक विरुद्धोक्तिः प्रतीतिरित्याद्यारंभसामर्थ्येन परमपि बाधित्वात्तयो रतिरित्येव देशवदेश इति भावः न इह सक्रममा
नृत्नीयापत्तिः इति चेत्पनेन कृत्वा हेतुफलकरो नाहोपात्तः कार्योति हेतु इति देशवदेश इति भावः न इह सक्रममा
शेन सति स कर्मकत्वस्यातिवारागोनेभावेनो न स्यादिति न शकितं यदितु अति हि प्रमानं विरुद्धं आश्रयाभावोति हेतुत्वा
माव्यात्वदात्र दापि मोपि हेतुबोध्य इति केचित् लकारवाच्य इति तत्र तस्य विधानादिति भाः द्विलकारकादिति सत्रं निर्दे
शाच्चान्यपहायः लरुति चेत्पनेन तस्य दुपपक्षे तत्तदं दर्शयति कृत्यकैति इह मुपलक्षकं साकतीह भिहानाः कर्मत्वात्
त्यत्र चानकर्मवत्वमिति नयांगत्यपि बोध्यं कर्तृनिष्ठेति सत्रं विहितः कर्मार्थकोऽप्यतनेन कर्मकत्वप्रयुक्तः कर्तृरिति क्रोश
वत्वेन अत्रावपि नोति ग्रास कर्मकत्वं कर्मकत्वमिति संगृह्यते न पराश्रयः कुमल इत्याहो नृत्नीया कर्मणां मिति पूर्वपक्षम्
कृतिस्वरस्याभावमिति एतेन स जस्यात्मानमात्मनेत्याहो विवोपाधिकर्म हमाश्रित्यस्त्यति तस्यात्मनेत्याहो कर्तृ

श्री

५५

तेनोदनस्य कर्मत्वात् मुख्ये कर्मणेव प्रत्ययोस्तु किमिति हे शो नेत्ययास्तं कर्तृनामप्यापत्तेः निवृत्तमे पगा नायं साधति प्रिष्टान्त्री
 तिवत्पचत्पोहन रत्पस्यापत्तेः नमते हं उरत्याहोपी क्रिगोः मतिपेधं शपुचदोरनापत्तेश्च कचित्त्रयुज्यमानं स्वयमेवेति
 तु कर्त्रेतराभावप्रतिपादनपरिमितिरिक् व्यवहार इति न पयाहितमेतत् प्रत्यासत्त्या समानधातौ कर्मस्य क्रियया तु
 त्यक्रियत्वाश्रयात् यच्च त्वोह नैव ह त्र इत्यत्र कर्मगोरा ध्यातो ह न रत्पत्र कर्त्तृत्वेपिन कर्मवत्त्वमिति बोध्यं न
 नुकरात्वाद्यवस्थायी वक्तुः सतप्यामि स्यात्प्यो व्यापारो न धातुना पात्रः प्रकृतसूत्रे च धातोरकार्षवत्त्वमिति
 बोध्यं न नुकरात्वाद्यवस्थायी वक्तुः सतप्यामि स्यात्प्यो च इत्यतो धातोरित्यनुवर्त्य धातोरकार्षवत्त्वमिति
 त्यक्रिय इत्यर्थो तो नाव हो पोतत्राह किंचेति कर्मगो त्येतस्मा मृष्यात् इ प्रमान कर्ममिष विप्रपय यीज
 क कर्मस्य क्रियान कर्तृरतिभावः नेतरनेति ग जह शं न ग्रा मग मना दो कर्त्तृत्वं वत् सर्वमाहित कृताविशेष दर्शना
 कर्त्तृत्वेत्येव व्यवहार इति भावः उर्या हता योति इत्यत्यनु कुल व्यापारार्थं इत्यर्थः इत्यत्रि फलकायत्रावाच्य इति
 तु न युक्तं वीजेन कुरुः कृत इत्यनापत्तेः एतन्नानस्य कर्त्तृत्वेन नन्वात्मनेपदमिति प्रानजित्यर्थः यगात्मनेपद

म
५५

योस्त्वनुव्यवसीयमाने इति स्यादिति भावः अन्योन्यस्य शनरति अयभावः कर्मपदेन तत्प्राक्रिया न कर्त्तृत्वेन कर्मत्वोपयो
 गितोतत्प्राक्रिया मानाभावात् एतच्चान्योन्यामिस्यादावुभयोः शब्दभेदेन कर्त्तृत्वकर्मत्वसत्त्वाद्यैव कर्मित्वं योगात् कुलक्रिया संयो
 गोवासे च प्रामाण्यं कर्त्तृत्वमिति कर्मस्य क्रियया तु त्यक्रिये कर्त्तृत्वमिति प्राप्तिः आश्रयभेदाद्वेदेन ननु व्यत्यासात् यद्यपि रमो रगा
 त्युशत इत्यत्र कर्त्तृत्वस्यः स्पर्शस्य अपि प्रकृतं कर्मगो स्यात्प्राप्त्यो न्यसंयोगकृतहे धादित्युक्तं कृताविशेष दर्शना कर्मस्यः स
 इति अत्रातिरिक्त इहं तु विंत्सं गमनानु कुल व्यापारस्त्वेगा जति छफलेन नेह स्यापारगावा तत्र विशेषा दर्शनेन कर्मस्य क्रि
 यत्वाभावात् यदि प्रामाण्यं संयोगस्तु चेत्पुच्छते तर्हि गार्ग्यो गृहीतोप्याहो ग्रामेपि पुरुषसंयोगस्तु पविशेष दर्शनाहम्यथ
 स्यापि कर्मस्य त्वं स्यात्तत्रात एवान्योन्यामि श्लेष्यत इत्येव भाष्ये उदाहृतः इति पच्योरिति अनया हि कर्मकर्तृत्वं क
 त्य कर्मगोः कर्त्तृत्वेप्यपरेगा स कर्म कत्वा ह प्रामेव चने द्यत्वात्पचत्पोहना नोहनं पचत्तीति वदिकर्मकर्तृत्वं
 द्यावृक्त्या कर्मतरेगा फलकायत्रावाच्य विरत्रविषये हि कर्मकः कालकृतं ताकता वडल गृहगानेह पक्ते परस्मै
 पदाद्येन स्यात्रातिष्ठत्वात् विरक्त्येनेप्यत रानादुहे श्वेत्यनेनेति भावः कर्मकर्त्तृरिति शब्द परे दुहे श्विगवेति तदर्शना

ल. प्रा. प्रो.

200

पयस्विति अमघा नगौ स्तपकर्मणा यत्तथा विवहाना न्यस्येति भावः गोः पयस्व जतीत्येतदर्थः अत्र कर्म विना ते रत्नसिद्धिर्नास्तीति दीय ज
नेपतोत्तरस्यामिति चानुवर्तते इह सत्र सत्रास्यानेपतितं करोति प्रसंगेन चितं अहोपपन्नं यीत स च मुख्यकर्त्रे वेति तत्रात्यंता प्रा
मकर्मवद्वावार्थं पुनरुक्तं कर्मकत्री स कर्मकत्वेन प्रतिप्रसवविध्यर्थः यज्यते ब्रह्मेति योगो ब्रह्मचारिणां युग्मकिसंबंधानुक्
जव्यापारवाच्यमवतीति पूर्वकहा ततो युतेः प्रतियोगितावच्छिन्नसंबंधार्थकत्वे ब्रह्मचारिणाः कर्तृत्वं प्रतियोगिताप्रयत्नाच्च
योगस्य कर्मत्वबोधः भूषा कामेति कर्मणो हः क्रियापरः यद्यपि भूषावाचिण्यते पुनश्चोत्तरात् नयकचिणोः प्रतिषेधः सिद्धस्तथापि
चिणवद्विद्भावायेहो अन्पत्रात्मनेपदादित्युक्ते सत्राणामपि निषेधस्याहयगित्यादि अवकिर्तते एतत्काम्यस्य चिद्विद्भावा
त्तिनमवकिरतीति पूर्वकहा कृद्गृह्य पद्यः किराहयः नत्राद्ययोः कर्मस्य क्रियतयात्मनेपदवतिगिक्तनिषेधो
मत्येषां कर्तृस्य क्रियतेन आत्मनेपदविध्यमिह विध्यर्थमिति ह्यमिति अयं भावः उपचासादितपस्मापनतयातेहः खय
तीत्यर्थः एवञ्चतायस्य कर्मत्वेन यदुःखजननमर्थः कर्तृत्वे तु नमर्थः स्नापनस्तपस्तप्यते ज्ञेयमीत्युद्योगवच्चक्रियाने
हात्मकर्मकत्वाच्चापामेविधिर्नास्तीति वृत्तान्तस्य गिरादिति भाष्ये त्वेव सकर्मकस्यैव च नति यमार्थं तयोरेव सकर्मकस्यैव १०

[illegible]

न-श-शे

१०२

नाम्यविशेषभावेनान्वयितक्रियाविशेषतोतापसेनतपस्तप्य तइत्यादौकर्मणि लकारोभवत्येवेति चोध्यतदुक्तं भाष्यं यथा
 गोषोषमपुषदित्यादौ सामान्यपुषे वयवपुषिः कर्म एवतायसेनत यस्तप्यत इत्यादौ सामान्यत पेरवयवतपिः कर्मोतत्रवयवतपि
 शित्यस्यविशेषतयित्तमजुतकोपवासादिस्त्वंतप्यत्यर्थः अतएवकर्मणि लैकः प्रत्ययार्थमप्यनेमएवसंतापरीतभाष्येनक्तं
 प्रकृतेरतिप्रसवतातुक्लोत्कंयेत्याहनेस्त्रोतेरर्थः प्राप्तेष्टेतिस्त्रुक्रमोरिति नियमादित्यहंरागता-केवलनमतेक
 मकवाहाह-अंतभीवेतेति-विगवदिद्विनिउक्तवीजमेतत्ता-वृतेकथेतिस्त्रुचारगोनशहेमाकचरूपविशेषदृश
 नात्कर्मस्थक्रियत्वमस्येतिचोध्यं-शोअधि-अत्रकर्मकहेत्वंविनायेकर्मकास्तेआत्मनेपदाकर्मकशहेनगृह्यते-कर्मक
 हेत्वेनाकर्मकत्वस्यायमिधजित्वात-तेषामंतभीवेतरापथत्वेनसर्ककतातांकृत्वापुनःसौकयातिशयविवक्षायाकर्म
 कहेत्वंचोध्यं-उदयुयुष्टेतिपुष्टमुहस्तवानित्यर्थः व्यकारिष्टेतिचिगितिपिदेगपंत्याभावाचुद्धभावेमिधिविगवदिदि
 वृद्धिः तदभावपदेआहव्यकृतेतिहस्वार्हगादितिचोत्योयः इतिकर्मकत्रप्रक्रिया-लकारागाकाजविषयेयसुसर्गा
 पवीदशास्त्रागपाहाभिज्ञाभतरत्याधिकारः अनद्यतनेल-उ-त्यतोनद्यतनइतिवनेते-एचंवुध्यसेइत्यादि-अत्रमा १०१

नंददं चित्तं अभुंज्यहीति-अभितेगिलयेनेननिषेध-ओत्सर्गिकोत्तर-साकां-हृ-इतिविद्यमानाकांहेत्यर्थः तेनाकांक्षानि
 रूपकेतद्विषयेचित्तध्यातवत्सामरितिलक्ष्यलक्षणाभावस्त्विवक्तितात्साकांक्षतावोधा-ल-हृ-गोतापक-ल-हृ-ताप्य
 पान्वाहितेनेनोभयत्रविभाषेयमितिभावः चित्तविकेपरिदनेतिआदिनास्वायमनो-संनिधानादिसंग्रहः अत्यंतैतिअपरोक्षार्थ
 मिह-तदेवागमनोत्तरकालिकवासप्रशमेतत्कारगागमनस्येवायलापाहत्यापहवदुहाहणीवोधः अवाधितपरोक्षविपरी
 तवोधनापतदुपयाहकाभावमातपाहनमत्यतापहवः अत्रकलिंगवासाद्युपपादककलिंगगमनादितेनाचिनातदसंभ
 वात्-नादंकलिंगात्तजगामेत्येचयाह-जनपदवाचिनो नित्यचरुवचनांतलीत-प्रशनेचामप्रशनविषयीभतप्रत्रकालिक
 भतानद्यतनयगेहृथीहोतिरित्यर्थः यजतिस्मेतिस्मशनाभतकालघातकः एवंस्मेति-एवंशब्दोपरोक्षत्वघातकः
 इतदानतुक्वतंपश्येतिशत्रादिभवाति-सर्जतुतदनापेभतत्वविवक्षायांलु-उ-वाधनाया-शतानंतरस्यीतिन्यायाह
 त्रमनेल-उ-व-अनुवर्ततेइतिभविष्यतिगम्यादयइतिसूत्रात्किंवृत्ते-किमावृत्तेमिष्यतस्मिन्पपहइत्यर्थः तेचक

कतरः कतमर मित्रय एवेति वृत्तिः यद्वृत्तिरिति सत्रस्य भाष्ये स्यात् सर्वग्रहगामित्यन्वे- न द्वाहरोतादृश प्रश्ने न प्रवृत्ति
प्रागम्यते उन्नरस त्रोहारा गोपिता इश प्रयोगे गावकुलि प्रागम्यते अत्र किं वृत्तग्रह गान्तु लिख्यमानमिदिरिति तायां
लिख्यामर्कं वृत्तेन नोति वृत्तार्थ- लोडर्थो लोडवे प्रे वादिविषय धात्वर्थ लहे गो रत्यर्थः कृष्णभोजनं प्रे विषयगो
चारगास्पलकं गावो ध्वं- ऊर्ध्वमिति द्वितीयांतं अकर्मक धातुयोगे कालादीनां कर्मत्वोक्तः ऊर्ध्वमिति द्विक शब्द
योगो मुहूर्तादिति पंचमी- तद्वि तायेत्यत्र दिक् सत्ये रत्यनुवर्तनात् स मानाधिकरणाधिकाराच्चैरसमा सोदले सोतत्रा
हतिपातनादिति भवार्थे कालादृज- स्वायेष्यजिति चातु वरापंगदित्वात् करणात्स भ्यनर्थमाह ये नोपाधि
नेति आशंसाया अप्रामाप्रामी ह्या आशंसात् स्यात् ताने सामन्ते पिसु द्विषे यस्ववप्रादे भू विष्यत्वाद् द्विष्यतीत्युक्तं
आशस्यमाना क्रियावाच काङ्क्षा नो रित्यर्थः देवभूतिरिति वृद्धिवा पयाह भयेभ्य आशमा विषयवत्त्वाद् भयत्रा पेलकार
ः पूर्वविषेय इति आशंसाया मित्यर्थे तेन तदपवा हो र्प तहा हने नीति- न भ तवदिति नापि वत्र मा नवदित्यपि बोध्यं
अस्यां सा या मित्येतदपवात् किं प्रयोगोपि परत्वादि दमेवेत्याहा शसो किं मिति- नानद्यतवत्- प्रवंधसा

तस्यां लुटोनेति- न जानद्यतनेत्यत्र न भविष्यत्यनद्यतनेत्युत्तरेति भावः सामीप्यं चात्र कालकृतं तच्च प्रयोगकालोप
कृत्या कालस्य सामीप्यं तुल्यजातीयेनावधाने दं शसामीप्ये यो यं देशोति कृतं आगामी वा तस्मिन्ना धित आधा
स्यते रत्युदाहरणमिति केचित्तमविष्यतिमा अक्रियासंबंधार्थं सामीप्यार्थं वेदं पद्य विभाषे ऽक्रियाप्रबंधार्थमिदं क्रियाप्रबंधार्थं
त्वेव नानर्थकं सिद्धे क्रियाप्रबंधे पूर्वगोवेति उक्तेन यापितं सामीप्यस्य पुपलक्षणा मिति के यदे- असामीप्ये गतद्विषयो
दाहरणानभिधानमित्यस्य अभविष्यति अमपरादाया परस्मिन्त होरात्रविभागे वा क्रियाप्रबंधेनान द्यतवदिति सर्वसूचमेवेत्य
तदिति भाष्ये स्पष्टं भविष्यति किं यो म धाति कृतं रत्या हो म कून पिबामेत्येव- मयादेति किं यो यमा धा गंत्यो निवधिकस्त
स्य दव संसा के तादित्या हो पातास्मे सं व अ वरा मिति किं तस्य यत्प्रा मिति प्रयोगोपातास्मेत्येव यथा स्यादिति- कालकृतं
मयी हो क्राववाप विभागे मतीत्यर्थः अहोरात्रसंबंधिनीति आन होरात्राणा मिति शेष ही न क न रि नापि कर्मगाहिभाष्य
मयी होरा यो हो रस्य तस्मिन् नप्यहोरात्रसंबंधिनेनेति तात्पर्य- प्रतिषधार्थमिति क्रिया सान्त्या द्यमत्वे इत्यर्थः तस्य
त्वे होरात्रसंबंधिनि विभागे पिना नद्यतन वेद तस्यैः तस्य या वरः पच दृशात्र उति पंच दृशात्र रतिवद्ग्रीहि र अत्यच

वेनियोगविभागात्प्रमासांनोतः पुंस्त्वं पदोऽप्युपदार्थः एषोदरादित्वात्प्रमपर्यं सकादित्वाद्वासाधुत्वं यस्मिन्चि-कालविभागेऽप्ये
 दमितिभाष्येस्पष्टं चर्यमिति रापं तात्कर्मण्यवोच्यत-भनेच-पर्वस-त्रमिति-अनु-वृत्त-पूर्वस-त्रकोयमधिकाः समानक-त्रक-चि
 नियावत्त-चताप्योरित्यतः पूर्वतुवाग्रहेण संवद्धे मेतदधि क्रियेत तत्र गहो र्याल-रपीत्यन्नास्यसंवद्धः लङ्घिधानेन तद्विष
 येलिङ्गि मित्राभावात्-पुत्वा-दिति-उक्त-धत्वा-ह-न-व-का-शा-त्वा-दित्यर्थः गहोपासमिति भविष्यतीत्यादिति वृत्तं तदाह कालत्र
 येरिति-अत्र भविष्यतीति क्रिया-लिय-ना-वि-पि-वो-ध्यं-क-थ-मो-ग-हो-या-श्रु-लिङ्गि-मित्र-स्य-स-त्वा-दिति-भावः किं वृत्ते काल
 च ये एते लः लृडेति नोक्तं लृट् प्राग्या प्राग्वदिति भते वा भविष्यति नित्यमित्यर्थः लिङ्गि मित्र इति अत्रानुवत्तं वाक्य
 मे देन संवध्यत इति भावः गते न तद्विषये पि पुत्वा-दित् मेवो वितु मित्यपासं-अन-व-क्त-ग-त-यो-वि-प-पे-का-ल-त्र-य-लि-ङ्ग-ल
 ट्वा-वित्यर्थः इह यथा संसृते नैष्यतो प्राग्वदिति भते वा भविष्यति नित्यमित्यर्थः लिङ्गे पवाह इति पूर्वस-त्रेणामयो
 प्राप्रपोल्ड इह गहो न लिङ्गेति वृत्तिरिति भावः-अत्र लृडे-तिलिङ्गे निवृत्त्या गत घुक्ता न वक्तुमाशङ्क्य-मित्र-
 ताभावा-दिति-भावः यच्च यत्र योः-अयमपिल उ पवाहः योगविभागं च न्नरत्रानयोरेवानुवृत्त्यर्थः लृट् प्राग्वत्-लिङ्गे

गम-
१०३

वेति-अनेन परत्वाद्भिभाषा कथमिति लटः किं वृत्त इत्यस्य च वाधादिति भावः लृट् प्राग्वत्-शेषे लृ-अत्र लिङ्गपरि सो धी यीतेति
 ज्ञातयदोऽप्यत्र यद्यो रित्युपसंख्यानं लिङ्ग-भते पीति वाग्रहोऽप्यनिवृत्तादु विष्यतीव भते पितित्यर्थः कामप्रवेद-सर्व
 जापवादः अकश्चितीत्यस्य कश्चिद्बुप्रयोगाभावे इत्यर्थः तदाह नत्वितिकश्चि जीवतीति-अयं प्रश्नावकासप्रवेद नद्यो
 त क इति भावः कश्चिद्बुस्येष्टार्थकत्वाभावादिष्टार्थे धित्यप्यत्र न प्रवर्तते पोटि-क्रियायाः कृत्यसाध्यता विरहो
 धनं संभावने-क्रियो योग्यता विषयो कटकोटि कृतानं विपरिणामते इति आवर्त्य विपरिणाम्यत इत्यर्थः तच्चेदिति-इ
 सां क्रिया मनु-एतन्ममर्थ इत्येवं लृपंचे न्न संभावनीमिति भावः-अत्रापिल उ प्राग्वत्-सिद्धा प्रयोगे इति यत्र तत्प्रयोगे
 विना पितदर्थो गम्यत इत्यर्थः अपि गिरिमिति संभावमस्य धातुय विषय समर्थ विषयता धुनकापिशब्दः कश्चित्पुक्तादि
 क मपि तथेति बोध्यं-संभावयामीति भोजनमवा मशक्न इत्युत्प्रेक्ष इत्यर्थः प्रत्युदाहरणोपवेगात् लिङ्गं वा स्यादिति विभाषा तत्पूर्वम
 आह मुवत्ते-इत्यत इति लिङ्गि वृत्तमानेषु न लिङ्गप्रहणादे तद्विशेष लाभः-हंतीति-हनमहेतुः पलायनं कायं-गहो र्या
 लृट्पीत्यतो भविष्यतीति निवृत्त्या कालत्र यपिरे ते प्रत्यया इति अत्राभिः लृट् प्राग्वत्-वपसंवा राशंकयो रपि

ન.શ.પ્રે
૧૦૪

येऽधीष्टेऽभिज्ञेयवातः योगविभागाद्द्विर्भौतत्रिकरतिनिष्ठैर्लक्षणैश्चैकस्मिन्मयवे लभित्यनुवर्तते यद्वान्मंजीत
तस्य काल इत्युदाहरणार्थः भावे परत्वात् नुमुनमयं वाधते सर्वलाघवाद्ये च हेतुयो म्येकत्रिगम्यमाने हेतुत्वात् यद्वान्मंजीत
र्थः शक्तिभावेऽपि शक्तौ गम्यमाना यामित्यर्थः सर्वलाघवात्वाद्ये कते कथमिति माशङ्क इति सूत्रं स्थूलकारविषये आह
हितलुङ्गं तमप्रोगार्थं वस्तुतः स तास्तेव आह माशङ्क इति सूत्रं भाष्ये तथा धनितत्वात् धातुसंबन्धे प्रत्यया इत्युक्ते विधिरय
धातुसंबन्ध इत्युक्ते तत्राप्यनुवर्तते स्वरितत्वात् सर्वधस्य द्विष्टत्वादिव च नोतेन समासः धातुशब्देन तदर्थं लङ्गतेन
गोमानासीद्वितिति सिध्यति तदा धात्वर्थानि मिति द्विवचनं भवमुचितं यत्र काले इति वचनं माने सामीप्य इत्याभ्युक्त
लाभत्वमिति पाद नस्यैव दर्शनादिति भावः नन्वेवं समुद्देश्यत्वात् भवते लङ्गिव वचनं माने लिङ्गित्यपि स्यादत आह इति इति
भवते लङ्गिति अयं भावः अनेन प्रयोगे अयमाणा न के लोका विधानं क्रियते तावन्मते शतः साधुते बोधिवो धितेयं
पत्यातदर्थं कोऽपि कल्पते एतेनातेन लङ्गपि पुनरिति ह्यापारमाणा माया इत्यादौ लभ्यते इत्यप्यर्थः भाष्ये कृतं लङ्गमात्रं
कृत्यमासीत् जतिप्यमाणाः पुत्र आसीदित्यत्र भाष्यादिशब्देन तत्प्रत्यये आसीदुत्पत्त्या यत्र यापुगपत्ययोगानुपपत्तिः

न-श-श-प्रकरणोपरिति अत्र वगात्तं पर्याख्या नमिति व्याजादेशः सत्रम्यभाष्यमाने कृत्यन्त्योपादायं हि यत्ते पादद्वारक इत्यादिमि
 १०८ धर्षकृजोवहलमित्येवं भाष्येन कर्तुं शक्यमकर्तुमिति अत्र वगात्तं पर्याख्या नमिति व्याजादेशः सत्रम्यभाष्यमाने कृत्यन्त्योपादायं हि यत्ते पादद्वारक इत्यादिमि
 तत्रात इति वक्तृते स्वार्थ इति यत्तीताव इत्याद्याजाजाय इत्यर्थः पारः तयोः करणादयमित्यत्र नात्रायेति इति तदुक्तं न
 मितिलेभेभ्योऽतीतलभेभ्योऽतिवचने विवक्षित इति एतदत्रैव भाष्ये स्पष्टं गदमहं अनुयमर्ग इत्यर्थो भावेन जतत्सु रुषः प्रत्यस
 त्यागहादि सर्वधुयसर्गाभावे मतीत्यर्थ इत्येकैः नित्यमर्थमिति योऽप्युपधादित्येव सिद्धेति भावः गरीयामेवेति चटुषीत
 त्रभाव इति नापेक्ष्यत इति सिद्धांत इति भावः अजयं संगच्छति प्राप्तेति पुरुषमिति संगतं वेत्ती कर्त्री कः अजयमिति वति
 यातनात्कर्त्रीति बोध्यं वरः सुपि अत्र सुपग्रहोऽप्यस्येह गानसुत्त इति सत्रेऽप्यसर्गोपीत्युक्तेः तत्र हि सुपीत्येव संबध्यते
 इत्याहुष्यते इति मुक्तोऽकर्मत्वेनोत्तरजव्यर्थत्वाद्यपि प्राप्तावन्तीति वितरणं यत्ते तामकर्मकस्तथापि अत्र प्रसिद्धात्रतद
 हर्गामिति भावः इदं चिन्मभुवोभाव इति सत्रेऽप्यसर्गोपीत्युक्तेः तत्र हि सुपीत्येव संबध्यते
 धानादिति तदाशय एक इति सकर्मकत्वादिति भावः अयमेव युक्तः पक्षो भाष्य इत्यादिमर्मतत्वात् भाववत्त्वोद्यमित्यादिभ्यः

दसंवाहलकाहेति बोध्यं अतएवानुयसर्गे इत्यस्य प्रताद्यमिति मत्तुदाहृतं गपत्वस्मात्कर्मण्येवात्यथाप्यवा इति भावः अजने
 मयुदाहृतं व्यंस्यात्तदनसच तत्कारस्याहं अतुं व्याख्यानात्सुपीति किं घातः पापान्नसकर्मकत्वेन तदप्राप्तेः भावे किं प्रवृत्त्याद्या
 ह्यलः अनुयसर्गे किं प्रघातः तिरुपपदं हत्येति त्वसाधु शिष्य इति शास इति निर्णयः शिष्यात्ते प्रसिद्धत्वाद्युत्तरीवप्रहर्गामत्ता
 शास्तेरिति भावः तद्वृत्त इति वृत्तौ हर्गाकर्तव्यमिति वार्तिकमन्त्राद्याख्यानादिति भावः वाया इति अत्र निरोधस्य विवक्षणा
 आवद्येत्स्य प्राप्तिरिति भावः पुनरिति तत्कारस्यादेशत्वेन वकारविनापि पूर्वसत्रेका सर्वधुसंभवेन तत्र तस्य चोत्तुष्टत्वात्
 वादिति भावः स्पष्टं चेहं भाष्ये आहुष्य इति अपत्तिरुक्तं न लोपाभावः तत्त्वगारा मापत्रि इति भावः हस्तः सुप इति योऽपि
 भाष्ये तत्र य इत्यस्य चिष्यसप्रतीतिपि जनादिसाहचर्येण यादिप्रस्योत्यत्रि पूर्वकालेनांतस्येवात्वि विधानेनात्रतदु
 प्रामानस्येवेत्याहुगोनरूपसिद्धेरिति भावः एतत्केशय रिहागयैव हीर्घा आरागमिति तत्त्वकात्त्विति अयं प्रविकारस्य
 मयुक्तेः साम्यात् सन्नेवं भार्यावध इति वतभायाः कृत्रिया इत्यस्योपि सिद्धावर्मजायामिति यथमिति चेन्न भूते भार्या
 यां कयवागायतस्य मत्तात्सर्जोर्ऋदुषधत्वात् प्रविभाषेपं वजोः कुयथासंख्यमरागादिप्रादिति दे शात

न्यकारादीनां च षष्ठादिव्यायेत्युत्पत्तिवाह्याकरणांतराभिप्रायेणोत्पादः राजसूया ये जविशेषः सिपातनादिति पूर्वोक्तान्वाच्यं
-सपोरुडिति निपातनादिति शेषः एवमप्येपरुह्योभिपातनात्कतं रिगवमप्येविधनं धातुपात्रादिरूपनतुवमुदि
तत्वेनाप्यभिद्वेः पठि ति-यादिसाहचर्येण शश्विकरणापेवग्रहणमिति भावः पायमिति ते लादावौषधौ हि प्रेपका
नंतरं यद्वृत्तौ पतितं स्यात्तुः जित्य रति तय र्मि जि अभिमवेकाष्टमिति हलिश ह्वा च्यमित्यर्थः पलास्वे-ए पुत्रतुषेय
हेऽविन्यर्थः पदाविषयेऽनैक बोधहेतुः यस्य पदस्यावग्रहः प्रगल्भ्यसंज्ञा चक्रियते तदाभ्यसुच्यते एतत्तु
इत्यनुकंयायां कन्यामग्र इति वहिर्भावात्त्रय हेतुः युग्म इति पुन्यनेश कदादि तेत्यर्थः पुन्यमिति सत्रे सामान्ये
न पुंसकः यत्र यात्रे पवित्रं त्रैः पुंति चेति लिंगानुशासनात्पत्रशब्दः पुंस्यापि पुं पत्रं च वा हवीं च मिति कोश
नुपलब्धं कुर्यात्पुण्यायुग्यारति-कुडुः सारथी श्रुत्य नोदयमित्युद्योगपर्वणि प्रयोगात्तेन पुन्य इत्यस्य गतमित्यस्य
अमाव-अनात्यतरस्या मिति तियात्पमानहस्त्वमेव हेतुः पुन्य एव-सत्रे तकारोच्चारणात् प्रकरणाप्रत्ययपि
प्रसाहगाभाव निपातनशंकावारणायैति वार्त्तः यद्योत्र मिति वार्त्तिकस्य सत्रद्वयं प्रहृतत्वात्प्राप्तं च वा नि

कमते शोकरूपस्यासिद्धिमाशंक्य सत्रकारमतेपिणपिकत्ववारणायतियमर्थमावश्यकं ननु चेयं जीतिवचने तसमा
धानाह्वर्त्तिकमतमेवाभ्यनुज्ञानाच्चेति भावः भुजनुज्जो भुजेगुणात्वेति पातनात्तवाहो भुजे इत्यर्थः आद्यजंतं-न्युज्वं
तंति चेद्यदि तात्रावाहमुवाशेत इत्यर्थः यद्यपि न्यज्जयतीति अचिरगे न्युज्वः सिद्धं तापि न्युह इत्येतद्वाहृतय
न्युज्वग्रहणमिति बोध्यं-अवश्यं च्यमिति आ वश्यका धमरणयोरित्यनुवर्तमाने कृतोऽपि निपात-प्रवाच्यमि
ति ददं ह्यनुगे न नभाष्यनुमवाच्यः शब्दमं लायां सवेति वचोऽष्टाष्टे त्वेति हिमिति अत्र प्रवर्त्तयिग्रहणं प्रत्याख्यातं
चित्पमिति पूजे नित्यं पतत्वे नुजहहे कलाभाव इति भाव इति भावः तदाहभाष्येति-भोज्यम-भक्ष्यमत्र सर्वतुखरविश
दमे च व्याख्यानात्पुजिति मुनोति रित्यादौ व्यवहृतत्वेन प्रसिद्धत्वादिमावः मिरनुबंधकप्रमाणापुगपदयोस्त्यसि
तोवेवेति तात्पर्यं-आवास्यामिति यादः चास्यमिति पादेष्टुहि देर्माविशेष इति योगार्हयत्याहानीयते तत्रत्य
र्थः प्रणाप्यो अहंमता वितिवद्वीहिः-आतोपुगिति सीनातीत्यात्वे कते इति भावः सा जेवा-ह विविशेष इति रोदंय
योद विवेत्यर्थः सवाच्यमिति वहिसमानार्थो हेतुर्गतासिद्धे सत्रे समत्येति त्वर्थमिति भावः कुचिमेति-अतएव

[illegible]

जिह्वार्थमिति वार्तिके धवकपूरगावैषर्थापत्तिः अनेन धातुना सिद्धत्वात् घातक इति त्विप्यत एव बाहुलकात् वधक
मित्युपायाय गबुलिवधादेशादितिकै यटः तथा स्थानिवत्स त्रेवार्तिके वध्यादेशो वृद्धितत्त्वयोपतिषेधः वधकं पुष्कराणि त्रि
स्योर्थकं होराणां द्विको वधकग्राहकैकं सति यथेति माप्ये चामं गंत स्यात्तस्मादयं निर्मुक्तः अत्राधधातु कै वास्य प्रयोगो
निर्मलः त्रिनिवधोश्चेति स त्रेवधिप्रहारात्वादेशो हलन्तरस्य मिमांसेणाज्ञात एव नो वधति स त्रेकिमयमदं त आहोति
हं जनांतः किंचान्तः यद्विजनांतः वृद्धितत्त्वमिति पृथक् इति विश्वः अथादंतो न दोष इति भाष्यमुपादाय कै यटः अतश्च
वध्यादित्यत्र हलन्तलङ्काराद्वाहः मामाति तत्प्रतिषेधावक्तव्यः वधक इति गबुलिवहलन्तगातिवधादेशोऽत उप
धाया रतिमा मावृद्धिर्जेति वधोश्चेति प्रतिषिध्यते स्याति वदा वाहमुस्ती रति तत्त्व प्राप्त तत्प्रतिषेधो वक्तव्यः अतर्धा
दित्यादावेकानुत्वात् इति पृथक् मामे रूद्धयेः अदंतत्वे तच्चाप्यस्य स्याति वत्वा इध्याद्यभाव इदमावश्चेति
वंचादंतत्वं यत्कै वधिप्रहारां स त्रेन कत्रेवमिति स्पष्टं सर्वोक्तमिति वृत्तिश्चित्या इत्याहुः नेद्युलिः रक्षिजमोरिति
प्राप्तनुमोतिषेधो यं रभोरितिलभेश्चेति वन्दुम्विधायकैः क्रमः कर्त्तरीतिरुक्तमपि तत्र वार्तिके अनन्यभावे

प्र.श.शे
१०५

हनिअनएवभाष्येसोपसर्गमेवोदाहृतं- केचिदिति केयदसुरसस्तत्रपहेदृष्यतेन नानयोरभावमिति- फलौपहिततत्राममि
मित्राभावेनकृत्यतीत्यर्थः पापाचक इत्येव- लुकाग्रानामित्रकत्वात्तद्विनिषेधोनस्त्वकृताभावाच्चमधुमदेन
सत्पदाद्योपिनिषेधः स्यापीतिआहंतलकृतागोस्यायोपेकमस्यादिपि- षत्तमपीतिनिपातनोदित्यनुकृष्येत- वाधक
त्वेनमेवमेवदेवाहक- मिह- आगमपेति- नचदीर्घाग्रमे- चारणांलवणांही- र्घवाधार्थस्यादि- तिघाचंअनेनस्येतिन्यायेमहला
दि- शेषस्यैववाद्य- इत्याशयात्तवस्तुतोही- र्घमहा- न्नकालेववैपथ्यापस्यतस्तदाधएवव्याप्यः- हलादिः- शेषेवाधनेतुअप्याम
स्यानवीतिभाष्येकेनवचनेनसाध्या- अभ्यासपय- इ- अनेतद्व- गिमित्राभ्यासमित्रस्येति- अतएवलो- त्वव- र- त्याहीगुण- य
द्यप्यत्रवचनेवतिभाष्येनाहितथापि- त्रि- चर- इ- त्यादिप्रयोग- इ- अनादाश्रित- त- त्र- इ- त- न- य- च- त- च- त- चा- इ- त- मा- क- गा-
लुकेमिवाहितंलुकाग्रामइह- ये- ज्ञेयाती- लोपः- मिय- इ- य- इ- कि- र- र- त- इ- त- स- त्र- सो- त्र- मे- क- व- च- सं- प्र- त- ए- ति- प- त्वा- दि- त- मे-
व- न्या- प्य- वि- त्य- मि- मा- न- पा- द्या- अ- त्मा- ल- वि- क- रा- त्वा- सि- व- त- र- व- य- ह- रा- ह- व- द- न- इ- ति- अ- त्मा- रु- वि- वी- ज- त- तु- भा- ष्या- न- न- य- ह-
दि- द्ये- ति- स- त्र- म- स- म- त्या- दि- हा- ध- व- य- वा- का- र- स्ये- व- ग्र- ह- ण- वि- त्या- त- दि- त- मा- म- थ्या- दि- ति- चे- न- ध- ये- त्य- त्रा- प्य- प- त्रि- त- स्मा- त- स- न- ध- यी

रि४

त्यस्यमासागिकत्वेनोदाहृतं बोध्यं- डी- व्य- ष- द- न- नि- दृ- त्रि- स्वर- प्रा- म्पा- स्वर- वि- शेष- भा- वा- दि- त्या- ह- लि- यो- वि- द- इ- ति- शो- मु- चा- दी- ना- मि- ति- न- मा-
धार्वाहयोरेतुमापेनालोभ्यः- शो- ष- पि- ग- गा- पा- दे- शो- अ- र- वि- द- मि- ति- भा- ष्य- र- वि- द- इ- ति- पु- छि- ग- द- इ- प- ते- प- क- र- इ- ति- इ- ह- मु- प- ल- क-
गां- त्या- पु- ध- म्यः- क- इ- त- स्य- इ- ह- ति- अ- व- ता- न- इ- ति- भा- ष्या- हा- ह- रा- ग- दि- ति- भा- वः- प्र- पा- द्य- धा- र्पा- आ- दि- ति- छे- दो- व्या- ख्या- ना- ने- तेन
जलवरे इति इह शाब्दो- न्यत्रभाष्यस्य- इ- ग- ले- क- य- त्र- इ- ह- रा- ग- इ- ति- चा- ह- र- द- ता- ता- र्णी- वि- य- वा- द्य- वि- आ- दे- वा- म- ह- धा- तो- रि- गु- प- ध- ल- क-
गोके- ग- ह- मि- द- र- दि- स्वी- का- रा- च- म- ति- म- म- ग- त- ते- य- पु- द- र- ग- वि- वे- ति- इ- द- म- त्र- श- क- म- क- न्तु- मि- ति- त- न- तो- धा- त- ह- र- सा- वि- त्रि- स- त्रा- श- या- न- भा-
तु- षु- पा- टो- थ- वा- वा- ग- म- श- स्य- क- र- स्वा- मि- तो- क- वि- स- म- त्र- पा- ट- इ- त- इ- शा- भा- वे- न- व- मे- वो- वि- त्या- त- व- च- न- वा- ल- क- मु- या- धा- त्वे- भ- मा- मा-
गिकः- पा- टः- वे- दे- त- त्मा- ध- य- यो- गो- र्थ- द- भ- व- त- स- व- रा- म्य- त्य- या- दि- ना- प्र- ह- रे- व- सा- ध- र- त्या- ह- अ- त्मा- व- भा- ष्या- वा- न- के- का- म- म्पा- न- दे-
व- मा- र्था- त- द- वि- र- नी- ति- व- र्ति- क- ण- वे- मि- त्र- न- वे- म- वा- य- कः- मि- हः- मि- हः- रे- ज- मि- ति- र- इ- म- मि- दि- ता- मि- ति- स- त्र- भा- ष्ये- स- च- म- न- भा- ष्य- म- ता- न-
के- चि- न- स्या- द- त- आ- ह- पु- य- ग- वि- ति- ते- न- वे- न्यथः- इ- त- नी- त्य- अ- नु- गो- दा- दि- ता- र्णी- वि- त्या- हः- न- ह- क- र- ति- आ- द्या- म- मा- न- न- इ- त-
क्रिया- क- र्त्त- य- क- म- र्गाः- शो- ष- क- र्त्त- आ- दे- न- प- च- ह- य- स- क- य- दि- त- ह- स- त- द्य- न- भि- धा- ने- न- वा- रा- गी- याः- क- र- के- ज- सा- त- च- यी-
तानु- व- ध- क- स्य- वे- अ- रा- व- ग्र- ह- र्गा- आ- तो- नु- उ- प- स- र्गा- मा- वे- स- ती- त्य- थ- त- क- र- ति- त- मा- ह- रा- पु- स- र्गा- दि- ति- गो- सं- हा- य- र्थ- श- स- त-

इति सत्रेन यस्य गौपीत्यनेनात्र प्रकरणे मुप्यहे नोयसर्गभावे सतीत्यर्थः तत्फलितमाहानुपसर्गोदिति गोसंभ्रमसमर्थेन तस्य कर्म
 रापुपपदो महुत्तरेवात्रोपागमामुपवहिते प्रत्ययान्तन कथं गादिशिष्टक्रियायां कर्मकारकान्तराच्च गौतिसमासगम्यपपद
 समासः अत्र कर्मोद्युपपदेव द्विस्थे एव प्रत्ययः एतेन कर्मकर्तृत्वेति द्वितीयं यत्तस्यैव पपदत्वे कर्मप्रतिपत्तिस्य न्युपपदेन कृतेन समास
 इति सिद्धता संगतिः आगुपेतेः प्राकृष्यभावेन सत्त्वं तस्यानुपपदत्वात्तपपदत्वात्किं वा यस्य गौसंभ्रमसंवात्प्रत्ययकारकत्वाच्चित्रप
 दसंवाधे समाधनं कार्योत्पत्तये मुपसर्गसंवाधेन च प्रेतात्तस्याहेरसंगतिरित्युपास्तः आह रीत न जात्रके पाल्वापवाधित्वा नि
 त्यत्वात्सं प्रसारगोततो चागौदितिन्यायेन पूर्वत्वं वाचिवालोपेते स्यामीयासिद्धत्वेनावरोमाप्रोयगापह इति सिद्धमिति वाच्यं आ
 मीयासिद्धत्वा मित्यत्वेवागौदितिन्यायमित्यत्वेवाः स्य तापकत्वात्तत्तमे जहवत्तरितिसिद्धमित्याहुः योगेति मज्जत इति उद
 केवलोपसर्गेनात्रातस्योपसर्गे रतेव सिद्धेः कर्मरापुपपदेपिन आतोनुपेत्यारिभाततदाह द्वाप्यमितिसिद्धमिति मज्जत इति उद
 यष्टेगौरिति आतस्योपसर्गे रतिरितिः अग्रमिति न मुख्यत्वं लुक्ते-द्वयमयीति-वोद रसि सत्रे कर्मगौपीत्यपि वत्तं रतेति भाष्ये
 शनेन सुपीत्यविकारहृष्टा पिनतात्रिवृत्तिः तेन तु हृष्टा कवोरित्यादी मकर्मणोपपदं द्विः सुपीत्येतत्त्वकर्मकसमावका
 मिति भावः आह स्पेति तयोर्गम्यमानाद्योरित्यर्थः तत्र सामर्थ्यादले सप्रवाहना कर्त्रोरिति बोध्यः मलविभुजादि

राम
२०

मरुतितादर्थ्ये चतुर्थी-श्रुदातुः जनेनीयमिर्देशः खनोद्यवेत्यादौ धातुनिर्देशोऽत्रोपाकारात्तद्व्याख्यानात्तत्तत्पुकेरिति
 अनुवृत्तौ रत्यर्थः गोसंभ्रमोचिके इत्याजदेशः हरतेरानुवृत्तेः पणादस्य त्रयं च त्रमातादित्यर्थः शक्तिः लोभोत्तितरुसमा
 र्थशक्तिः शस्त्रविशेषः सत्रे चोतधायि यमस्यमाने मतिमत्र शब्दुपपदे इत्यर्थः सवक-रमिजया कर्मको-ये मा भवति
 पात्वादिभिभावः शोकरेति गृह्यातेः शंगरेषात्तशोकरेति भाषागोदं प्रयोजनं विरितं अधिकरणो गतेः इत उत्ररमधि
 करणा इति मपि कर्मगौरिति त्रयमनुवृत्तं यथायोगं संवाधरति चरेष्टरत्यत्र भाष्य-उत्रा नादिष्वतिकर्तृभते प्रज्ञाना
 दिष्वपपदेष्टित्यर्थाच्चरेः सकर्मकत्वे पिचरेष्टः कर्मरापुपपदेनाभिहितो मनेति सत्रेभि-कायहृणां स्यष्टं चेदं भाष्ये तदा
 हाधिकरणगौरादितिसंवाधेन नायाधमतीत्यप्यर्थः आह यच्च इति गृहीत्वा गौतीत्यर्थः अयं गौतियुगो यतः श
 द्योरेव यत्वेन कर्मत्वा संभवात्तदसंवाधेन तस्मात्तद्वयं गायशास्त्रे तदसंवाधादिति भावः हरद्वे इति अत्राह चिग्रे
 सरदस्य स्यात्तु कासिध्या एतत्तत्वेति पातनेन मानं सर्वं निपातस्तत्तद्वह शोत्यभिचरित इति कुञ्जोह-हेतुः कारणमा
 त्रं आनुलोम्यमागच्छेत्तत्राह वत्तर्त-धात्यधितिहृत्पपदा नितुन व्याख्यानात्-द्विवाविभा-दिवपदा यस्यापि वृत्ति
 विषये शक्तिमत्परत्वेन कर्मत्वात्तत्रात्र कर्मगौतीति संवाधते अहेत्वादावपीति हेत्वादिप्रहणाननुवृत्तौ

र

निभाषः अतएवपरकणादतः कृतस्यप्राप्तामेवकंस्कादितिनिजज्ञातेरुत्पन्नत्वेमोत्रापरस्यत्वादतः कृतस्यप्राप्तामेवकंस्का
निपातितामपिप्रपञ्चयितुं कृतस्यैवमित्यममापेक्षितप्रत्ययवयवसाम्येददवधस्येनस्यमप्राप्तिः यद्वत्वादितिअज
हेलादौचरितार्थः सन्नेवैकमादिग्रहणानकीयमित्यभिमानः कर्मशब्देरुत्कर्मणीतिवाक्यविशेषांतेनकरणादौनातिप्रसंगः य
इतिवितिकर्तृविशेषांपुनरुपपाधिः प्रत्ययान्तवाक्यसातः एवंभीत्यादिष्वपिदृष्टव्येसादृष्टव्यः फलैग्रहिः अरुदिपतकालिमन्य
सवनकाशत्वात्पूर्वहस्वेकतेतनीमुसत्रमथामुपनजेतत्वात्मनस्यात इहोतव्यस्यैवितिवर्ततेनदिवाभ्यासव्यपानानुसमा
वातशुनीतिवार्तिकेणध्वनितियायंतंरमाचारतिसंगादितिभाष्येयादः अस्ययथासंख्यमत्र अस्ययथासंख्यमत्र
हासंजयातस्यसुवतर्तुसुचितीयेवप्रकृत्येकदेवात्मकर्मत्वेनाम्नापेक्षयायुक्ततात् ललाटमोहचयाश्चिद्विषयः प्रियवश
भवचिन्तित्वयैवचिह्नसुदृष्टादौरोरुत्पन्नवशीत्याहमिः सिद्धकुलीनरुत्पादौचैणावित्यनुवृत्त्यानदोषरत्याहः मत्तंगमरतिवृत्तौ
मंतगमरतिपादः एवञ्चिद्वैतियागविभागादत्रविहायस रत्प्राप्त्यसंबंधस्तदाहमुज्जगदितिनायेरितिघरादेहेतुमापंतम्वादेऽप्यप्राप्त
हणांमितिदृष्टिः अतित्येतिउपयद्विधावेधानेतिअप्यत्रमाप्योक्तेरितिवाच्यः वान्विधौवाक्यवैकर्म्याप्यर्थः कृत्यविशेषा
वर्तभयप्रवृत्तितियेनविधिरितिअस्यभाष्यमात्राणामेववृत्तपविशेषमादायतद्विधिरत्रैतिवोधः केसकररतिहेसकरित्य २०

त्रैगोरादित्वादीषु - अत्रिनेमुअद्रामोजनरुत्पन्नोपतात्प्रयोपकर्मणिक्तः उत्तरसत्तं तायामित्याहुष्यतेनेनामं तायांताताषधौ
अमतीत्यादिनाभावकमाधिकरणापुयः कृतदंतोनगृह्यतेसोयमगस्यप्राप्त्यर्थस्यवाभुवः सकर्मकत्वेपिकर्मणीतिनसंवध्यो
तस्याप्रसिद्धत्वादिवाक्यानाञ्चतदाहाशितेभवतीतिअस्यत्रापीतिअनेनैवसर्वत्रमिदोसर्वत्रेत्यादिप्रपञ्चाय-वस्तुतः समस्योजने
रितिप्रकरणास्येनात्येषपिदृष्टतदुत्पन्नेनमिद्वेदमेवचार्थमेवतत्रापिआदिप्रुप्रहणासुसर्वपाधिव्यभिचाराद्यत्वात्ः इतिवोधः
- दयाविनिश्चयायैकयापुंस्यैत्यग्रहणास्पष्टाय (कमारणी) - अयोरितिभविष्यद्वृत्तेमानयोरेवमते-भतरत्यधिकारिकर्मणिहतर
त्यस्यपायेनत्यमेवगीतिर्भतेरतिप्रसहभसामथो नतप्रतियमात्रयनुतक्रकोरित्यन्यायात्कुमारणीययोर्विशेषविहितेनणि
मिनाकर्मणिहतरत्यतद्विहितगानिसहचरितभतकात्वावाध्याते- अतएवकुमारित्यादिपुनर्विधानांस्तीतार्थः नचनत्सामर्थ्याद्वा
सह्यबाधः आत्रवाधायैकपाकालवाधसैवैवित्यादतएवकुमारहंतैत्येतिअतस्यन्यायस्यविशेषविषयत्वात्तत्तत्का
लवृत्तेर्धातोर्गित्यर्थेनकालस्यानुवाद्यत्वात्भतरत्यधिकारसत्वेचोक्तनिवर्मापयप्रिति-अस्यमताधिकारमयाजम
त्वोक्तिर्भतरतिसूत्रेभाष्येइतिदिक्कृतिश्रीतिगमहनेत्युपधात्वोपहित्वान्दीपपाणिद्युहितिकर्त्रीत्यर्थः आद्याहु
अर्थेषुकंआदांकुर्वत्येकत्रैरिजुनायंकरात्पायेनतक्रकोरित्यन्यायेनकहेरुपायवाधनात्-अर्थस्याविषय

[illegible]

राम०

208

छे-रस्मन्-ख-विह-स्व-इत्यतोह-स्व-रति-द्या-दे-र्धे-र-त्य-त-इ-द्या-दे-र्धे-नि-चानु-वर्त्तते-लो-प-श्चे-ति-अत्र-त्य-स्ये-ति-लो-प-ः-श-स्य-इ-ति-अ-त्र-अंत-र्भा-वि-त-ए-
 र्य-वे-श-मि-त्य-स्य-क-र्म-त-त्र-अ-न-या-तु-न-त-त्वं-प्र-त्य-य-स-भ-य-या-पि-मु-पी-त्य-स्यै-व-सं-व-धा-त-अ-त्र-वि-च-चा-ज-कि-श्चि-वि-त्य-त्र-कि-प-उ-दे-न-सा-ह-उ-णा-दि-
 जे-वो-च-ते-अ-त-ग-व-ने-त-अ-च-वा-धि-तु-मि-ति-अ-न-या-धा-तु-ग-ह-गा-सा-म-थ्ये-न-क-जो-हे-त्वा-दि-प-उ-वा-ध-व-त-प्रा-प-र्व-क-स्या-धा-तो-ः-क-
 क्रि-पा-व-प-च-वा-धे-ते-त्ये-ध-ः-उ-प-स-ग-भि-त्र-ग-वे-ति-मु-पी-ति-व-ज्ज-माने-ए-न-ः-मु-प-ग्र-ह-गो-मो-प-स-र्ग-वी-त्य-स्य-ति-व-ज्ज-ने-रि-ति-भा-व-ः-मा-ष्ये-ति-
 अ-त-ग-वो-प-स-गो-ह-ती-ति-स-त्र-सु-चो-पी-ति-भा-ष्य-प्र-यो-गो-नु-गा-दि-नो-वि-सा-रि-गा-इ-ति-सो-त्र-प्र-यो-ग-श्च-सं-ग-द्य-ते-सा-धु-का-रि-णी-ति-क-
 र्ते-ति-र-अ-स-र्व-धा-तु-न-वा-वै-ह-क-स-हा-ह-सा-धु-दा-पी-ति-क-र्त्त-यु-प-क-र्त्त-मू-तो-प-मा-ना-वा-च-के-न-प-य-दे-र-त्य-र्थ-ः-प्र-ते-सु-ष्य-प-य-दे-व-ते-
 ग-म्ये-ति-ति-रि-त्य-र्थ-ः-स्य-उ-ले-ति-स्य-उ-ले-वा-व-शे-ते-र-त्ये-व-व-त-म-त्र-ग-म्य-ते-स्य-उ-ले-हो-न-ग-वे-ति-तु-न-त-स्य-व-त-ता-मा-सि-दे-व-ह-ल-मा-व-ह-ल-
 य-ह-गा-ह-भी-ह-ग-यो-प-प-ह-यो-र-भा-व-पि-व-त-र-ति-स-त्र-भा-ष्य-वो-धि-ते-व-त-ार्थे-स्था-पी-त्या-हो-मि-ति-आ-त्म-मा-ने-र-व-आ-त्म-मा-ने-र-ति-किं-
 द-श-ते-ती-य-मा-नी-दे-व-ह-तो-प-स-ह-त-स्ये-ति-स-त्र-मि-ति-सं-त्रे-गा-म-प-द-द्व-य-नि-र्दे-श-ः-ए-कं-वि-धं-य-स-म-यं-क-म-परं-प्र-त्य-य-वि-शेष-गा-
 मि-ति-भा-ष्ये-स्य-हे-त-दा-ह-स-च-स-मा-दी-ति-अ-न-य-स्या-म-ः-प्र-त्य-य-स्या-ति-दे-श-यो-ग-का-र्य-भा-वा-त्सा-द्य-म-व-ग-त-्य-त-इ-ति-भा-व-ः-अ-
 म-न्य-मि-ति-प-रे-तु-स्व-मो-रि-ति-लु-ग-अ-न-वा-ध्य-सा-मो-न्य-चि-न-या-सु-यो-धा-त्वि-ति-लु-ग-व-त्-अ-स्या-पि-अ-सि-ध-ि-सा-म-थ्ये-न-वा-धा-

अ-श-शो-
२०५

तकिंवास्यामोचहिरंगतयाजसिद्धत्वाहपिनरुयोधात्वितिलुक-उन्नयहाधिकारेणयायीभाषानेतुकिस्तुभाष्येनक्तिप्रत्युक्ति
क्रमेणापूर्वपक्षिणाइतिस्पष्टतद्विद्वानपरितपरत्यस्यत्रिपाद्यावहिरंगपरिभाषायाअप्रवृत्त्यासमाधन्वेनफलभावेनमाना
भावेनकोन्नयहाधिकारेतत्प्रवृत्तेःसत्तातनस्मात्प्रियमन्यरत्येवरूपभाष्यसंसर्गमनत्रतएवोपक्रमे।प्रियंमन्यरतिभावि
तव्यमितिभाष्येतिर्दानिनोक्रमेवंवपर्ववहुक्तातस्मिन्मन्यमित्येवभवितव्यमितिभाष्यस्यातस्मिन्मन्यमितिप्रयोगा
तद्वत्त्वस्यस्यसमाभावस्यवकल्पनमनुचिततममित्याहुःअयमसंप्रत्ययवत्त्वादेवपरःसुमासिद्धेःजाहिप्रत्ययानि
बंधनैयदीदृशिमिध्वर्यमिदंमोमेतेतिमोनिनलताविशेषेणायोगकृतत्वमित्यर्थःअग्रिमितिअग्रिममस्यकया
गेतायवमावित्तुवानित्यर्थःयजेत्युयागकराण्येव्यापारैशक्तिःतत्रव्यापाररूपभावनायामाद्याकांक्षायाधात्वर्थ
त्यागस्यकराण्येवोपस्थितेःस्वतःपुरुषाद्यत्वाभावाच्चसाहचर्यस्यसमाधनमस्यभाव्यत्वेनान्वेतित्यागस्यकर
णात्वंवभावनाभावभावकत्वमेवसर्वत्रकराणामासीदृशमेवकराण्येवसंस्थावचनस्यापिजातिहोमशस्यतद्व
तिलहृशाणान्यागसामानाधिकरणात्तत्कराण्येवस्वगादेःकर्मत्वमपिभाष्यत्वत्त्वेनैव-नतुफलाप्रयत्नरूपम
तएवेदृशानोकामानपदेनैवोद्देशःकेचिन्नुत्पानानुकूलव्यापारावयजेरर्थःज्योतिहोमादिशब्दाश्चसुश्रूषयःश २०५

इत्यापिसंकल्पद्वाराकस्यात्वमित्याहुःकर्मणि-कर्मण्युपपदेमतायाहुतेतिप्रतिमर्थःइदंशब्दशक्तिस्वभावात्कृत्यायोमे
वतेनचोर्हंतवानित्याहोनेतिवृत्तिःचतुर्विधरतिब्रह्मादिषुपदेषुभतेवर्तमानाहतेःकिंवितिसंज्ञार्थःतत्रार्थःतत्रविशेषा
चतुर्थव्येवकाराविनिगमनादिरहातनत्रब्रह्मादिष्वेवभूतायाहुतेरितिप्रत्ययमेतंतेरुपपत्तिरसंबंधनिवृत्ति-फलोधा
तुनियमःब्रह्मादिषुभतायादेवहंतोरितिप्रत्ययमेतान्तायाहुतेरितिप्रत्ययमियमःब्रह्मादिषुभतायाहुतेरितिब्रह्मादीना
धात्वन्तरसंबंधनिवृत्तिफलोधातुनियमःब्रह्मादिषुभतायाहुतेःकिवेवेतिप्रत्ययमेतान्तायादितिकालनियमइतिभाव
भाष्यमितिप्रत्ययसंबंधभाष्येनभवतीतिप्रत्ययमेतान्तायादिष्वेवेतिप्रत्ययमेतान्तायादितिकालनियमइतिभाव
राधापहृयास्यकराण्येवराजयत्यप्रमाणापस्थितधातुकालयोर्वोपराधोपपत्तिःएवंचतद्विरोधाद्यत्रैवयुक्तेति
भावःकाशिकेतिधातुनियमस्त्विहनेष्यनइतिननुवःअत्रापिद्विविधेननियमःसुकमीदिष्वेवक्रत्रएवेतिचएवमोमे
सुजत्यादीवपिभुक्तिरितिप्रत्ययःसर्वोपाधीनिभाष्येनन्येभ्योपिदृष्टान्तनिवक्रत्वपरिवर्तनैकैकैवन्-य
द्यपिप्रयोगेनसंबंधान्भूयतेतथापिनदुपलक्षितकारकादिहृष्टानेनेतत्रानुबंधमनोनिष्ठाचप्रयुक्तकार्यमि
द्विःइदंशब्दककास्वानित्याकात्रस्यते-अनएवलोतइत्याहोनेतत्प्रयुक्तकार्यमाभिनेत्याहोएकवावाता

न-इ-इ०

20

बुजं न मेतदिति निर्णयान्न दोषः क्रियो ही-यद्यपि निर्देशादेव हीर्घग्रहणमत्राप्यथागुणाः स्यान्नापि क्रियो निश्चयामाया हर्ष-
 तत्रैव विहित्यनुसृत्याह वजाहो यद्वपंत हनुकरा सत्वादत्र हीर्घग्रहणं स्पष्टं चेहं भाष्येन एव हीर्घविधायकवृत्तावपि क्रियेत्ये-
 वोक्तं रदाभ्यां चोवाकमभेदाय लुहाह निष्ठावेह येति रदाभ्यां किंचित्-तद्विनिष्ठासंबन्धितकारविशेषणं पूर्वग्रहणं भिन्नवद्व्याप्ति-
 होपिरहस्यमाभिति स्पष्टं भाष्ये-कारि-कै-त्यो-वै-धु-त्र-रं-न-त्व-वा-र-णा-य-व-ह-ः-पर-मा-न-त्व-प्र-ति-षे-ध-र-ति-व-क्त-व्य-व-हि-रं-गा-ति-
 ह-त्वं-तु-त्र-या-दि-कै-न-रं-गे-मा-स-ति-नि-रूपित-ओ-दि-त-श्च-अ-स्मा-त्-र-स्य-ति-छा-त-स्या-न-इ-त्यर्थः-स्वा-ह-यो-दि-
 वा-द्यं-त-ग-गा-भ-ताः-शी-त-ज-ल-मि-ति-अ-ने-न-स-त्रे-स्पर्श-शब्दे-न-गु-णा-ए-व-प्र-सि-द्ध-त्वा-द्व्या-ख्या-ना-च-ए-त-द्व्या-ने-न-त-र-
 ग-र-ति-धु-नि-त-अ-त-ए-व-प्र-ते-ष्वे-ति-सा-ध-कं-त-दि-ष-ये-न-त्वे-चा-वि-भा-षा-म्या-प-व-ग्र-ह-ण-म-भि-सं-शी-न-इ-त्यर्थ-मिति-ह-सि-
 :व्यवस्थितेति-गत-ह-पि-ह-नौ-स्य-ष्टं-भा-ष्ये-तु-ए-त-त्र-इ-श-प-ते-ह-त्रा-व-पि-प्रा-दि-ने-ष्य-ने-त-नो-ए-वा-स्थित-वि-भा-षे-नि-व-द-ने-
 वा-प्र-न-भि-धा-ने-स-वि-तं-न-त्व-पा-दा-ने-इ-ति-वे-त्त-ही-य-म-पा-दा-ने-न-प्र-यु-ज्य-त-इ-त्यर्थः-अ-त्र-मि-ति-तु-ने-प्र-का-शा-य-स-
 रूपं-त-इ-था-ह-ह-स्त-मि-ति-न-भि-धा-न-मि-ति-वो-ध्य-य-स्या-वि-भा-षा-ध-न-क-स्य-तु-न-व-त्-ने-इ-ति-ह-त-इ-त्य-ध्या-ह-
 :अ-ने-का-व-इ-ति-व-त्-ने-ने-न-इ-ति-इ-ति-इ-त्य-त्र-न-नि-ष्ठा-ह-श-र-ति-र-त-र-म-त्य-य-यो-रु-हा-ह-र-ण-ह-ी-व-ह-ी-व-इ-ति-व-त्-
 ३०

अनिष्टावद्यजनादितिनिष्ठान्तस्य द्वयोर्विधीयमानमाद्युदात्तत्वं नोद्यच्च इतिष्टवनप्राप्नोति-इदं चेदसहितस्य
निष्ठातकारस्यत्वोपोनिपात्यतेरतिपक्वे यदातुतकारमात्रे सत्वोपोनिपात्यतेतदानेहं पयोजनमिति स र्थतयो र्थ
हारादिधिप्रहारांतुह्यवेनुद्धाद्येचेरव्याहृतये-परिस्कां दमा-अथेवमिपाततानिष्टार्यातलोप इतिमतेस्यात्रोपन्या
सः-अथप्रत्ययांतेषत्वाभावनिपातनेमिहामित्येएतन्मतद्वयमपिबुत्रौस्यष्टंवातश्चेदितिइदं द्वाविहीत्याःएत
न्मेतनिर्वाणोर्वापावातेनेनेतिप्रयोगोवातस्यकरणात्वेवोध्यभावेनिर्वातेवातेनेत्येवभाष्येन-अवाताभिधा
नेरतिवक्तव्यमिर्वाणाधिर्वाणाधिर्वातेनेत्युक्तभावेतिर्वाणावातेनेत्येवेतितादशयः-काम इतिहे-कपेइत्यस्यादेज्जरात्वा
ः-सः-प्रत्ययत्रयवैग्रहां प्रसंतीत इत्यर्थः-सत्त्वं नुपुस्य इत्युक्ते-अत्रसोष्टे इत्युभयोरपिग्रहणमितिबुद्धिः-एतत्सर्वभाष्येन
दृष्टं सत्त्वमितिनुत्वंनुचरफलो रित्यनुवृत्तमानेतिवेत्येवसिद्धतत्रहिफलनिष्पन्नो जिफलेत्युभयोरपिग्रहणं व्याख्यानात्सक
नुबंधरूपीभावाया-असार्वत्रिकत्वात् फलनिष्पत्तादित्यस्य नात्रनिपातनं इ उभावस्यापिनिपात्यतापत्तेः-एतेनबुद्धत्रविक्रमते
इत्यस्यानिष्टाप्रत्योपोनिपात्यतइत्यपास्तं-फलेलेत्वे इत्यादिभाष्यविरोधाच्चनदानुपसर्गादित्युक्तेः-परिकृष्ट इत्यस्यानुपपत्ति
-परितपामः-कश्चैनेत्यर्थेनपरेः-कृद्वांयंत्यनुपसर्गात्वात्तद्वृत्तौकृद्वाशब्दकांशपण इति स्यष्टंभाष्येन इतिबुद्धिकारैरितिशेषः

200

[illegible]

न.श.शे
२०८

धृषेणदित्वादिकल्पेयामेतदंशोनिधिः स्यात्ततस्तत्तुभावादिकर्मभासम्यत्रवैपात्याभावेप्यादित्युतिप्रियेधरस्याह
आहभावादीतिः वैपात्यमविनीतताहरदत्रइतिअत्राहविवीजंतुअवैपात्येभावादिकर्मगोऽनभिधानेमानाभावइतिन
त्रादित्वंसकलमितिहहमाधवास्त्वितिः दुदितोनलोपश्चेतिअनितिल्लनलोपवर्जमितिभावइहृविगीत्याभावेतु
दिनएवविपातनमतिदिस्सकद्वितमित्येवैत्तुक्तं दृहदृहीतिप्रभोजदर्थस्यैवान्तरमादितिभावः शुषि।शृङ्गेनाभिप्रा
यमकाशनीतिशृङ्गेतदाहशृङ्गेनेतिगोलुक्तेतितेनोपधागुगोनअधीयमानेइतितदर्थेचैतत्क्रान्तंरत्यथः दृत्रंइह
इत्यर्थः दृत्रंइहइतिकर्माशक्तः दृत्रंइहइतिप्रयोगस्तुकेवलोलुक्तेनकर्माकादावेवोध्यतत्रहियुस्यविभाषेतीहप्रतिषेधः
एतानुभावेकोदुर्लभनपुंसकेभावेइत्येस्याप्युक्तमकेभ्यएवविधानात्तदमित्येष्टंभाष्याहः केवलंअतिः कर्मव्यापा
रेवत्रतेततोऽकर्मकत्वात्कर्त्तरिक्तत्वाहसव्येमेवेतिततोऽपिपविनासमानार्थात्कर्मशितदाहयक्कमितिहीरेत्या
दितथाअभाष्यकिंनिर्यात्यतेः आश्रय्योः प्रभावइतिप्रतिषेधमानकत्वेकव्यापाररूपेवमेकत्रैवपद्यअथैवत्रते
ततोऽकर्मकत्वात्कर्त्तरिक्तः।गीततत्तुमुख्यपद्यार्थेततः कर्मशितः प्रवर्तकंइहदेवदेवेतिर्कोयटः कीरहवियोरिति राम०
वक्तव्यंस्वमाप्तश्राणाश्रयितावायवागूरितिअर्थः पुनर्वापारोऽपिपविनालक्षणाथैवप्रतिषेधदेवदेवेनयत १०८

हतेनेत्येवमनलश्रुतिमितिप्रत्ययेः प्रवर्तमस्यत्रहेनोरीतिवक्तव्यमितिवार्त्तिकान् अंतर्भावितरणार्थपचेष्टेजिपाकपदेनतस्यप
भिधानसंभवरतिताशयगतैतत्तस्या केवाभावादेवतिपातनाप्याहदेवार्त्तिकमर्थमितिर्कोयटोक्तं परासीहीरास्यहवि
पांश्रुतमित्यमरस्यन्यप्रमाहः वाहंत-दंतद्वान्तयोः शिलोपेउभावोतिपात्येतेआनुनासिकस्योत्तरीर्धः ईसुस्यष्टद्वयेपु
लुगिउभावो। तमेअमित्तएवगोलुगिउभावोऽपहेतापितदतिकेचित्तुपमिचैतिचुराहोर्लोपेउभावोइतिकेयटद्वय
नित्वमिजगवमिजगनमितिस्पर्शभाष्येः रुप्यरुप्यप्रमंघुपास्वनोविप्येउभवत्रविभाषेतिस्वैतिसंभाष्यलोतस्त्वितिके
स्वित्यर्थः इहमजयमित्यत्रभाष्येस्पष्टं केशानामपिलोमत्वात्त्रापेविकल्पः अन्यत्रचित्तिअर्थमहेनसूपद्वयमथैव
विस्मयतमतिघातयोर्हृत्प्रायस्तत्रापवितेवायश्चुभावइहभावश्रुतिपात्यतेः किंनितित्येचिर्वाच्यः अपविमिप्यायः पीः अ
त्रभाष्यंआहुपूर्वाहंधधुस्योरेवनेहआप्यानधुः नयाआहुपूर्वादेवधधुसाः नेहप्रप्यानाधुः प्रप्यानमधइतिआहु
वादेवार्त्तिकनियमेनोपसर्गात्तरमेवतिवत्येतेनकेवलस्यापत्तिः आश्रयश्रुतमित्यमदयविधानात्केवलस्यसर्वत्रपीभावेपी
भावः पीनोधः पीनमधः पीनपुणपीनमुत्तीकन्यतितेनाविभाषाग्रहणान्तरात्रिरेवात्रलभ्यतेव्यवस्थितेपादेमूवं
तुद्वयमुगोर्धेनेतिवोध्यः घटित्यदेहोमास्थितिसिद्धेजितपानिदेऽसुपसर्गात्सुनोतीतिवत् एवैत्यादितत्तत्स्वविषये

म.प्र.प्रो.
१०५

रत्नादस्पवाधकमिति भावः सामादिति गा मादायत्तगोषविशेषादिति भावः तकागदाविति यस्मिन् विधिगित्यापदयमेवाप्यन
तुजांतेदाभजाविति भावः स्वप्नासुक्कृत्यतेन वत्सिद्धत्वाधापेकया यस्मिन् विधिगित्यापदयमेवाप्यन
धेनजांतदाधातुघटितोत्रपदरूपेवाधेनचितरतिनेनेदोपोदीर्घत्वं स्यात्तदोत्रेनेपोमेष्टानत्वं धोनेदोपोधत्वमा
मिसंयानेऽदोषस्तस्मात्प्राप्तयेतत्तभाष्याशयः दृष्टिचषष्टीसप्रस्यथेसंमिषातेतिनेवुनत्वधत्वयेप्रसिद्धत्वात्तमा
अमष्टिगिति वाच्यं त्रिभुवः स्यापितद्विधातकविधरेनेयावारगास्पकृन्नेजतसत्रभाष्यधुनितत्वात्तजगृधमिया
दोधवानापत्येष्टदोषविषयेमिति पातपरिभाषाया अनित्यत्वात् अथ गामावण्यकमिति त्रिभाष्याशयः चष्टावृत्तिरिति अ
तएव प्रकृतसत्रस्य प्रसन्नमवत्रमित्येव काशरतिभाष्येहतीति सत्रस्यतीनावीनेतुदाहस्यावरभाष्यचमगृह्यते
नेनमित्यत्रावीत्रमित्येव पाठः सत्रमित्येव पाठः सत्रमित्येव पाठः गतिश्चेत्तत्रभाष्यमोस्तत्वेनपसगत्यमतेपधा
त्वाकोशश्चात्राप्यपदर्थेइतिवर्ततेनिनदीर्घानिपूर्वमातेऽनिपूर्वमातेऽकोशालेयेनिर्णयतेचमचम
योगदृष्टमादिहसत्रोपन्यस्तः कपिष्ठनः गोत्रमिहयारिभाषिकमिति भाष्यस्वरसः गोत्रप्रत्ययप्रकृतित्वेनेष्टेय
कपिष्ठलशब्दइतिव्याख्येयस्यात्रापत्यासः प्रासंगिकः एवंविकुशमिवीत्यस्यापिगतार्थकत्रादिकर्मणि

मम०
१०५

चेति सत्रात्कर्तृकत्वेनेवर्तते कोधिकस्थैर्बोधाः प्रायेणाकर्मकाः अत्रवर्तमानेन स कर्मकेभ्योपिभावेकः वि
शेषविधानात् अतएवश्रीधरांतदेष्टमित्यादिमिह अतएवाजयंसंगतमितिसत्रेगत्यर्थानां करतिसंगतैकत्रिकस्पष्ट
त्वात्कर्तृरीदतिपातनंतर्हिकमेतापपितत्रतस्पष्टत्वात्कर्तृगपपिस्पान् जीयतेकर्मकत्वात्तत्रनगवतर्हिभावेतत्कर्म
दृष्टत्वात्तत्रप्राप्तोतिनस्मात्कर्तृरितिपातनमितिभाष्येचकं अतएवाव्यपदार्थेइति सत्रेप्रत्ययेवर्ततीतिरिति कव्यमिहमा
भक्तकष्टप्रितमनेनभाष्येनुरक्तं अत्रहिभावेकोनकर्तृकर्मणिवातयाहिसति कर्तृकर्मवाचकेनामथमायाइत्युत्तर
वार्तिकेनतत्रममासादुवारः स्यात्तत्राधिकाराचेत्यनेनभक्तृगार्थेभ्यस्तत्रभावेव्यवहितपाटेनतत्रकर्तृरिभाव
कर्मगोत्रित्यनेनवृत्तेः अतएवपीतावाहमाहत्यादिमिहयकर्मकांतादृशोऽद्यजतताश्रितमाध्यकं वदयो अतए
वात्रसत्रेचाद्यथाप्राप्तमित्येववाख्यातगत्यर्थेति सत्रेविवक्षितकर्मगामपिग्रहणानवाशितः कर्तृसत्रत्यभाष्यावाध
ः तत्रहिआहुः प्रवाहशः सकर्मकत्वात्कर्तृयप्राप्तः कोनिपात्यतरत्तुक्तमस्यथामातुः सार्थतरतिवद विवाहितकर्म
त्वेनाकर्मकतायोसत्रेगोवमिहनिपातनंतर्ह्यस्यादितिवाच्येनस्यभाष्यस्याप्राप्त्यादनेदेवदनेइत्याद्यदात्रप्रयोग
स्पष्टत्वेननदर्थनिपातनमित्याशयस्यापि वक्तुंशकत्वात् अतएवाशितः कर्तृरितिर्देशस्यापुनरुक्तं न विचारितं भव

220

३२

[illegible]

972

मोक्षवर्माचमिति यः प्रवर्त्तते साधु कर्त्तुं विनापि धात्वर्थस्य साधु कर्त्तुं न चर्त्तुं नित्येति न लोके निषिद्धीमिषे धात्वर्थे तद्धर्मे मुं लयेनाऽप्रावि
द्यवनाभवंति वधसूतां साधु कारिणि कर्त्तुं खेटमिति भवश्च योगविभाग उत्तरार्थः इहं लोकसाधारणमिति आद्यसुभगेति सत्रस्थभाष्य
स्वरसः तत्र हि अच्चावित्यनुवर्त्य आद्यो भवितेत्यत्र कर्त्तुं भवति न विद्युच्च स्वकृत्तुनेत्युक्त्वा ताद्यीलिक एवमजकस्य भवती
त्याडां कर्त्तुं विद्यायुक्तकारसाद्यीलिकानवर्त्तुं विद्यागतिभिर्विशेषतस्तत्कर्त्तुं नैतदिति आह तत्त्वमनुक्तं संग्राहकत्वं चेत्यर्थ
ः शुमिनीतरेति संज्ञापरगणोऽप्युक्तिनिषेधात्पक्षे पुंत्वनेति बोध्यं कृत्तुं गृहणमिति यतो ताकाचिन्यत्र भाष्ये स्फुटमेतत् घिनुरा
कमर्कभ्यगयति भाष्ये दित्वे संयकादौ कुत्वा र्थगतीति अत्र जेतिति पातनात्र लोपरत्युतिदितामित्यत्र भाष्ये स्पष्टं पूर्वगा
तिसकर्मकपदेस्तु पुचानभिधानमिति भावः ननु वासरूपन्यायनयुज्यपीत्यत्र आह तेनेति ताप्यत इति शेषः कुचितेति
तस्य यं ग्रायात्पुंति लुप्रपत्ययं यया जानाभावाच्च संज्ञाभावेऽप्यतो दीर्घेण स्पृहयात्प्रमृतेति हि निपातनादेव
द्वृत्त्यधादादेन समासे अजसव्यायतं सवजविशिष्टात्यये धातोर्विधानाभावात्सार्वधातुकत्वाभावाच्च यत्नोपस्पृष्टा
भावेऽसद्व्योचसिद्धे आलुचविधानमन्यतोपि विधानार्थं तेनेदमिदमिति स्पष्टं भाष्ये घुस्मरे घभिः प्रकृत्यं तर्हं भुं गुरकर्म
कर्त्तव्येव दित्वात्कुत्वे अजस्रमिति तिपातनादात्तनासमासे कृतरः आह अत्र काद्येदमीत्यनुवर्त्तते अज

एवभाषाणां ज्ञातृकस्मितिवाचिके भाष्याय दशां चरितार्थे आदिदिद कः तेन न अय दशो नही धी न स्या पिप्रत र्गा नृ गृह द न्या देः
। स्वरूपावार्धनातिदेशप्रवृत्तेति वादेवान् असंयोगादित्येव कित्वे सिद्धे पुनः कित्वं जगत्तत्तु रीत्यादौ अदृष्टा तृतामिति गु
णतिषेधार्थं काशिकेति भाष्ये नूनं तस्यैः इत्यु रिति दंशुरीति तदुपयोगे विश्रांतिवृत्तिषेधं धीति ग द्रोप रतिवलोपः
त्रेति चाम्भ रूपविधिस्तु त्रीतिके बुनिषिद्धे रतिभावः ही धीः संप्रसारं गच्छेति अत्रासं प्रसारगां चेति ही धी वचनसामर्थ्य
जध्वाथानुवादः तथाहि प्रत्ययसंज्ञियोगेन विधानादंतरंगतया दी धीत्वे कृतं संप्रसारगां यत्वे च कृतं तल्लक्षणास्य
ति पुनर्दी धी प्रवृत्तेर्वचि प्रवृत्तौ सद्धिधानं नूनं तथैकं स्यात् अन्यथा किं पुः सत्रागां व सिद्धे सत्ये सत्रय दशां य धी सेव
स्यादिति स्पष्ट भाष्ये ज्ञातृक प्रामाणापादे चल केल केल गा स्येति न्यापविकारक तल्लक्षणे दानां यगाति न्या
हं वाचिके रति अन्त्येभ्यो विद्वत्पत्ररतिसूत्रे संप्रवर्ततेति वाधवक्तु सत्रागां दिसं त्रागप पाणिनीय पाणिनीया
नीत्यनुपदंति रूपयिष्यामः दिष्टु रिति धृतिस्वा प्ये रिति संप्रसारगां जिगदिति गमः क्वा विनिमलोपेत् क दी र्य
तंति दी र्यते वा दृष्टादिति भाष्यादिवा हावप्यय मिति भावमुक्त्वं संप्रवर्ततेति नूनं रयोः किं वनेति यमस्तु न विधेयसंकोचा राम०
पत्रेः सितदु गिति किं पितृक स्यात् सितद्वय इत्यत्रावर्जं च स्यात् धी यो धा ज्ञेति प्रयोगे पुद्वयोरर्थेति दंशादिति भावः अ २१३

प्रकर्मणीति नोपपदं व्याख्यानात् री श्री द्योति श्रुतिनिर्देशो दंशु स जेति न लो क दंशु याम जादित्वा द्वा प्र न धीति न हो धः पित्वा
नीशक र्गो रति नोपपदं व्याख्यानात् द्वितीयावशां संख्यमभिप्रेत्याह अथो क र्गा रति मिव सन्वये दं दं स्या साधुत्वापत्त्यो भप
नोभयान्वय रति कर्त्तृ र्कृदिति सूत्रस्याभाष्यस्वरसः पवित्रमिति पा च मान्यादिसूत्रे मित्यर्थः अथो र्गा दयः प्रायसं ग्राह्यप्रत्य
योता र्द्धि द्वा द्वा अवयवा र्थे प्रात्या असं न संप्रवयवा र्थे मा श्रित्य व्युत्पाद्यं तेन प्रापि प्रायः कर्त्तृ र्वाङ्गलका दन्यत्रापीति वो
यं नत्रापि प्रायो वन्न मानकाल एवैति भूत र्ति सूत्रे भाष्ये तत्राहिन न्याह न्याह वेत्पु र्गा दिसं त्रविहिता सि प्रत्ययां तो नेह स
प्राप्तो वन्न मानकाल एवा न्यत्रा नो हनेति उक्तं च गवु लोः वन्न मानकाल एव साधुत्वाया गवु लत्वा विविसूत्रे भाष्ये नूक्तं
विनेदं भाष्यामेकदे प्रपुनः अत्र वर्तते क्वापेत्यादिसं त्राणि सर्वनाम धातु जेति नैरु क्रमवानु सारि द्वा क टापमा
दिप्रगीतत्वा क र्गा त रा दभियुक्तैः सं गृहीतानि आन एवो र्गा दय जेति स त्रैव डल वत्त्वं के स य मिति प्रतीक मुपा
दीयो र्गा दय रत्येवो र्गा ही नो प्राप्ती मरय रितानां साधुत्वाभ्यनुत्तानां र्थमस्ति निभाव रति के यदेनो क्तं क्वा च पां या
णिनीयत्वे प्राप्ती नर द्वा प्रयोगे यु ज्यते अत्रावामे गौ र्मुले वेत्पु र्गा दिसं त्रैवो धित साधुत्वा नाम स्य सुल्लो मडु
क्वा दीनां साधुत्वाय स्यत्वा र्थं क्वा र्गो ल रति सूत्रे वचनमो र्ध वाचिक कृता वाङ्मय कं प्रकृतं सानुदं स मायसमु

न. श. शो.
१३

अथानादपितेषां कार्यसंश्लेषविधेः अतदन्तेनैगमस्तु विभवं हि सुसाधितिवडलग्रहणाप्रयोजनमुक्तं. शास्त्रांजरेतन्वीम
प्रकृतिभ्युत्पत्तिर्योदृष्टांतप्रत्ययापि प्रायेणासमुच्चिता न संवेत्तया कार्यरूपपि सद्रोषा. शास्त्रांजरेतन्वीम
लकमुक्तं. ननु यावदुक्तमेव प्रकृतप्रत्ययकार्यमस्तु किं बहुलग्रहणानेत्यत्रोक्तं नैगमेत्यादिकामांस्तदर्थं साक्षाद्वा ना
च सर्वेषां प्रातिपदिकरूपेणासाधुत्वबोधनस्याशक्यत्वाद्वा शास्त्रांजरे मयममुच्यमानादि कृतं तेन सर्वेषां साधुत्वाभ्यन्तरेणानामप
वानेनाद्यायेगावडलग्रहणां कृतं तेनात्र व्याकरणोपसंवेपांसं ग्राह्यं दसैदिग्धसाधुत्वं वाधितं. प्राणिनिशास्त्रवोधितानामे
वेदानीसाधुत्वात् ननु कर्तव्यं याकरणायेनैगमस्तु विभवां मकृतिप्रत्ययविभागेन व्युत्पादनं कृतं तस्यैतं वार्तिककृ
तानामुच्यमानं न माह निरुक्ते व्याकरणोपकटस्य च लोकमिति निरुक्ते नैरुक्ता व्याकरणोपकटाय न
सं सर्वनामधातुजमाह तिते व्युत्पन्नत्ववादिनः एवं च प्राणिनिनैतद्व्युत्पन्नत्ववादीति स्पष्टमेवोक्तं ननु यत्रावववाया
नुगमो नास्ति तत्र कथं व्युत्पादनं शक्यमतुक्तं यत्र विशेषपदार्थसमुत्पन्नप्रत्ययतः प्रकृतैश्च तद्वत्वातिशयव
पदार्थज्ञानसर्वकं नयत्र समुदायार्थप्रतीतिः शास्त्रज्ञानाभित्यर्थः उक्तप्रत्ययसाहचर्येणैव तद्वत्वातिशयव
तिचेन कल्पः उक्तमैकैतिसाहचर्येणैव तद्वत्वातिशयः प्रत्ययत्वेन कल्पः तस्यैव सर्वत्रोदः कथं किं तस्माच्च

गम
१३

नाभिमतासु संतास्वेवेति उक्तं संतासु धातुरुपाणि प्रत्ययाश्च ततः परे कार्योद्दिष्टाद्वृत्तमेतद्वा सुमुणादिधितिस्त
दुपलक्षणां कार्यांतराणां मपितदुक्तं कार्यसंश्लेषविधेः अतदन्तेनैगमस्तु विभवं हि सुसाधितिवडलग्रहणाप्रयोजनमुक्तं. शास्त्रांजरेतन्वीम
प्रकृतिभ्युत्पत्तिर्योदृष्टांतप्रत्ययापि प्रायेणासमुच्चिता न संवेत्तया कार्यरूपपि सद्रोषा. शास्त्रांजरेतन्वीम
लकमुक्तं. ननु यावदुक्तमेव प्रकृतप्रत्ययकार्यमस्तु किं बहुलग्रहणानेत्यत्रोक्तं नैगमेत्यादिकामांस्तदर्थं साक्षाद्वा ना
च सर्वेषां प्रातिपदिकरूपेणासाधुत्वबोधनस्याशक्यत्वाद्वा शास्त्रांजरे मयममुच्यमानादि कृतं तेन सर्वेषां साधुत्वाभ्यन्तरेणानामप
वानेनाद्यायेगावडलग्रहणां कृतं तेनात्र व्याकरणोपसंवेपांसं ग्राह्यं दसैदिग्धसाधुत्वं वाधितं. प्राणिनिशास्त्रवोधितानामे
वेदानीसाधुत्वात् ननु कर्तव्यं याकरणायेनैगमस्तु विभवां मकृतिप्रत्ययविभागेन व्युत्पादनं कृतं तस्यैतं वार्तिककृ
तानामुच्यमानं न माह निरुक्ते व्याकरणोपकटस्य च लोकमिति निरुक्ते नैरुक्ता व्याकरणोपकटाय न
सं सर्वनामधातुजमाह तिते व्युत्पन्नत्ववादिनः एवं च प्राणिनिनैतद्व्युत्पन्नत्ववादीति स्पष्टमेवोक्तं ननु यत्रावववाया
नुगमो नास्ति तत्र कथं व्युत्पादनं शक्यमतुक्तं यत्र विशेषपदार्थसमुत्पन्नप्रत्ययतः प्रकृतैश्च तद्वत्वातिशयव
पदार्थज्ञानसर्वकं नयत्र समुदायार्थप्रतीतिः शास्त्रज्ञानाभित्यर्थः उक्तप्रत्ययसाहचर्येणैव तद्वत्वातिशयव
तिचेन कल्पः उक्तमैकैतिसाहचर्येणैव तद्वत्वातिशयः प्रत्ययत्वेन कल्पः तस्यैव सर्वत्रोदः कथं किं तस्माच्च

ता

[illegible]

चिन्तनचक्राद्यान्मन्त्राद्यन्मन्त्रैः यदपि कर्मवत्सत्रकिमिदं तपरतिनपेरपमौगादिकोस्कारोभावसाधनरत्न
तदीयपरीत्यायोगप्रद्वर्गमेनस्वमतेतदर्थेननुवृत्त्युद्वोधनोयेतिनतद्विरोधरावमत्पदेष्वर्वाजातीयकं व्याख्योयम्
इति सुधियोविभावंयत्तु इति आनुबन्धद्वयेतिस्वरार्थजित्वमेवास्तिविभावः वल्गा इति करगुद्विपदित्वातिपदिके
नैव सिद्धे इदं व्यर्थं तवेति सौत्र इति नु इति सौत्रात्प्राप्त्येकादिन पुत्रेव कं. दितोपरतिन त्रसाधातोरातो लोपरत्यनेन
अन्यस्मन्प्रपातनादिति वाध्यं कर्ममति अनेनैव कंतोः सिद्धावर्जित्व इति सत्रेकमिग्रहाव्यर्थं कंचित्ति
आत्रा रुचिः कैयटमाधवादिग्रंथविरोधः प्रोमुट्चः गमंष्टुष्टुः पत्ययस्वरंगोतादात्रः अतएव गामुतमित्य
आजकुचिद्धेदेत्याद्युदात्तपाटस्तु इति दसः प्रावतिष्टथ अतंत्र इति व्याचष्टे अकत्रेतीति रा औभ्यामित्येव
सिद्धे प्रावतिव्ययमते आह अतोदात्रेति इति मथमः पादः कृतः कूः रुमागमेनैव सिद्धे कू आदे प्राविधानं प्र
त्रिभ्यालाघवाप रजैः कुनरजनीतिगौरादित्वात्तीपिवोधं तत्तच्चौ प्राप्ति कृदादिभ्य इति पाद्यंतरं प्राप्ता म
लस्य पादे नु कृदादित्वादयं साधु इति द्वितीयः पादः ॥ सिद्धेष्टे कृकरादे शो नैव सिद्धेष्टे कृकरां स्पष्टं स्पष्टो
नरति अतिस्यत्वाद्गौरात्तस्याप्रमृतेनोपधागुगाः ॥ वाकेत्यादौ केरा इति हस्वान्न कपीति सादृचयेराज

२१६

द्वितयेवकस्यनग्रहणान्नोष्टमितिहृत्तन्त्रेल्मुडोर्लोष्टमितिभाष्यतमलोष्टप्रमकांवनरत्यत्रोभयोरुया
हर्नगोवलीवर्दनायेनलोष्टरूपावृमकांवनयोरित्यर्थःअवृमपदेनमणायःलोष्टतुल्यत्वेनात्पादरणीयेपिआ
दराभावध्वमनाथेनदितिवावर्तिकेतिशकुनोपार्चमनेवर्तिकेत्यर्थमुदीवांसतेवर्तिकेत्येवरूपाथेवर्त्रकाशु
कुनोमावामितीत्वप्रकरणास्यवर्नवोध्वंआस्थीतिविधनामित्वंविमप्रयोजनंनकिषयत्वेनाद्युदात्तत्वमिह
नृतिहृत्तीयपादः।रुगिरितिवाहलकादाहपूर्वाहनेरपिआतिर्ध्वंनुःकोटिःउपिआर्त्तपिआर्त्तपिआ
मिःपीगधनुःकोट्योरित्यानिशहृत्तुआहपूर्वाहनेःकिन्मोध्यःअयहृत्त्वादिगपिरणादिपुमाधुःअर्च
कोवेतिअत्रविहित्यनुवृत्त्यांतादात्तार्थमध्वोदात्रोपिवाहलकात्तभरीविरितिमिहचोत्पात्तत्रभाष्यमर्चपि
तादवरीमामामुष्टुक्तकुवधुडितिहीद्यविधानसामर्थ्यान्नगराःवाहलकाहीद्यगगावाभावकचो
पिःसमीराचहृदीघंश्चोत्तवर्त्ततेज्जवालेतिकदमेत्यर्थःषट्हरतिशम्रागुक्तःटस्येकरतिसर्चोदहृत्तम
तीकमुपाहायजनिदाद्युदतिटमस्ययइतिकेयटःमेत्वंरीतिपदगमाहृतिन्यायेनहृदिशिष्टस्यग्रहाणाम
नीमोनचहृतादिहितत्वेनानिषेधापत्तिःकथंचाननुकृष्ट्यादसत्त्वादितिवाचोरेवतिसत्रस्यभाष्येणा

राम०
२१६

स्यह्रादसत्त्वबोधनेनततमवतदप्रवृत्तेर्वर्षीसोत्रदतिपंतसर्वोर्गदेष्टारत्पुचिर्नकिंचवल्यमाणाभेदस्यस्यवलो
मिहवर्गोदेष्टाविधानंयर्थमितिबोधंचमिवापीतिसत्रेवादिगपंतोनिर्दिष्टोवाहलकादगपंतादपिगतसुभवादि
सत्रेआकर्ण्यतेरुमितिस्तेःसस्यहृत्त्वोम्अत्ययहृत्तिस्त्रिवामितिसत्रेभाष्यनुक्तंअगस्तिरितिअत्रात्रि
चूत्रेवेतिकिञ्चित्पन्येगजतममातायगस्यशहोपिआर्गमायनीतिविग्रहेआतोनुपसर्गेदतिकंतःहृवोप्य
यमेअप्यगीयकरग्रहितमागसरत्याद्यस्याआगस्तरतिद्वितीयस्याआद्यस्यवहत्वेआगस्तारतिद्वितीयस्या
गस्तायरतिआगस्मकोर्जीत्यगस्यादेष्टाअगस्तिहोगगोदिधित्यनेभूरंजिभ्यामितिहृदंजिभ्यामितिपादरतिअ
निदत्तामिमिसत्रेहृदंपुरंजिभ्यामितीकेयटःमिथुनेमिःधातुपपट्योगोमिथुनेनचरुव्यवाहृत्यस्यैवोहा
हरणमितिग्रहिजोसिस्त्रेकेयटस्वरमःहीद्यरतिवाहलकात्तभवेपुरुवाअपिप्रायेणेतिनेनाफगरत्येक
चनंजमपिधुनेनचैवर्गोदित्वस्यकरगोभाष्येइतिचहृत्सकान्तदभावेपुरुवाअपिमायुतुर्थपादःसमाने
त्यरतिरिति।उदितिपलोपरुजिवावृत्तिसर्वोदाहृत्यस्यसमानस्यमादेष्टाहृत्तदस्यर्थःसचसमासोत्र
रमितितत्त्वरेणव्यवस्थासमानस्येतियागोविभागनसहृदपटीयसमासेतादेष्टासिद्धेरस्याउवाहत्वात्।शीजी

२१७

म

ज-श-शे-च-रि-त्-व-मे-री-त्य-त-नु-दा-त्र-अ-ह-ग-म-नु-व-र्-ते-त-च-द-शी-ले-वि-दो-ष-गो-ते-ना-छु-रा-तो-प-ह-स्व-वि-धि-मा-म-र्थ-त-र-गु-गो-न-लो-प-
 ति-अ-लो-त्-प-र-ति-य-च-म-पा-द-व-गा-दे-यो-अ-ओ-गा-दि-श-हे-न-व्या-र-गा-त-र-प-सि-द-प-ंच-या-धु-का-र-व-ना-ष्ट-आ-पी-
 स्था-ज-था-स-ति-क-त-प-ट-इ-त्य-प्र-ग-र-ग-व्या-धा-म-ित-य-त्र-व-व-इ-ल-म-ह-रा-वे-प-थ्या-प-त्रे-ए-वं-चा-अ-ति-र-ग-ति-त्वा-भा-य-
 च-त-त्र-पि-वं-श-पा-धु-क-ना-मे-व-अ-ह-ग-म-व-ह-ल-म-ह-रा-म-प-ंच-भ-ता-मि-र-त्र-ग-ि-व्या-च-ए-भ-ने-पी-त्या-दि-त-मु-न-ग-व-लौ-भ-वि-
 व्य-त्ते-त-नु-व-र्-ते-नु-प-य-द-मि-ति-म-हा-म-त-या-क्रि-या-प-ट-न-हो-च-क-प-र-ी-क्रि-या-वा-उ-ति-ज-नो-प-म्यो-पो-व-ते-न-भो-कुं-पा-क-
 र-ति-ना-उ-प-प-ट-म-ति-इ-ति-स-व-स्थ-भा-ष-स्व-र-मा-दि-ति-ति-र-पि-त-पु-न-रा-पु-मि-ति-अ-के-नो-र-त्य-ध-म-वि-व्य-द-धि-का-र-
 वि-हि-त-स्या-क-स्य-यो-ग-र-ति-व्या-ख्या-ने-न-क-ल-न-च-व-ष-श-त-स्य-प्र-क-र-त्या-हो-ल-क-वा-वि-ति-ग-व-ले-प-दा-न-र-स-वं-धा-
 इ-वि-ष-य-म-ती-ता-व-पि-व-ष्ट-मि-दि-फ-ले-त-था-स-त-क-क-या-ज-न-न-ी-र-र-न्य-थ-के-ग-य-ज-ता-ल-प-य-ने-स-वा-अ-का-र-
 त्या-हो-ष-ष्ट-मि-दि-र-पि-क-ल-मि-मि-ग-अ-श-दृ-श-क्रि-स्वा-भा-वे-न-क्रि-या-त-प-प-ट-का-का-न-स्य-क-त्र-प्र-ति-पा-द-क-न-या-य-ह-ग-म-
 न-स-वं-धा-दि-मा-भ-वि-ष-य-म-ती-ता-व-पि-अ-क-स्य-भ-वि-ष-य-द-ध-क-त्वा-भा-वो-न-त-उ-ति-पे-धा-प्रा-मे-श-ति-भा-वः-त-द-त-नु-मा-म-थ्या-द-
 क-पे-वे-ति-वो-ध-म-अ-न-त-र-त्वा-दि-ति-अ-व-वा-र-व्या-स-मे-व-श-रा-ं-का-लः-प-व-ती-ति-अ-अ-धा-त्व-र्थ-मा-त्र-वि-व-ह-मि-भ-त्वा-
 त-न-व-र्-ते

गम २१

हि-म-त-म-वि-ष-य-क-स्य-पि-वि-व-हि-त-त्वा-दि-ति-या-मि-र-मि-भा-वः-भा-व-च-न-र-नि-वा-ह-त-का-त्-क-मे-ग-ि-ल-ट-भा-वा-धि-का-र-वि-हि-
 त-सु-भा-व-व-च-नाः-न-चा-व-र-त्य-न-ा-व-ने-व-भा-वे-य-वि-हि-ता-स्ते-न-नो-न्य-आ-पी-त्य-थे-ने-ष्ट-मि-दि-ति-वा-च्यं-या-म-पः-प्र-क-ति-भ्यो-वे-न-वि-शो-
 ष-गा-भा-वि-म-त्य-वि-हि-ता-स्मा-भ-स्ते-ने-व-वि-शो-ष-ग-ते-म-वं-त्वे-त्य-र्थ-व-च-न-य-ह-मा-स-त्वा-न-हा-ह-भा-वे-र-त्य-धि-क-र-त्यो-ति-अ-गा-क-मे-चा-ती-क्रि-या-
 धा-या-मि-त्या-द्या-ह-प्र-ते-ने-प-प-ट-म-ति-या-मि-क्रि-या-ने-प-प-ट-न-ह-प्र-त्ये-क-मे-व-प्र-त्ये-क-स-म-मी-नि-हे-ज्ञा-त-र-दे-स-च-र-व-ल-गा-वा-
 धा-मा-भ-दि-त्य-थे-न-च-वा-स-र-प-न्या-ये-ना-न-वा-हः-पु-न-रा-व-ल-वि-धा-ने-ने-त-द्वि-ष-ये-न्या-या-म-व-त्रे-र-त-ए-वे-त-द्वि-ष-य-व-ह-ज-वो-ना-क-ते-वा-
 मि-त-व-स-र-प-न्या-ये-न-रा-व-ल-पि-ता-ह-रा-व-ल-प-वा-ह-इ-ति-ए-वं-च-म-ति-प्र-स-व-वि-धि-र-यं-पु-न-र-नु-वा-दे-न-ज्ञा-प-क-सि-द्ध-ता-स-स्य-नि-षे-धा-
 प्र-वृ-ति-मा-त्रं-अ-त-ए-वा-प-र-वो-व-ध-पे-ह-या-ल-ध-व-न-त्वे-वं-क-व-ल-हा-य-इ-त्या-हा-व-रा-म-स्या-द-ने-न-स-त्रे-गा-र-द-ला-प्रा-प्र-वा-ध-स्य-प्र-ति-
 म-स-वे-पि-के-न-वा-ध-स्य-दु-वा-र-त्वा-द-त-आ-द-प-र-त्वा-दि-ति-आ-वृ-त्या-स्य-पु-न-र-ग-ि-व-धा-य-क-त्वे-ना-ए-उ-त्-क-ष्ट-त्वा-क-स्य-पि-
 वा-ध-इ-त्य-थः-व-च-न-य-ह-रा-मा-म-थ्या-चा-वृ-त्रि-रि-ति-भा-ष्ये-स्य-हं-प-द-रु-ज-ए-र-ति-त्य-जः-प्र-क-च-न-धि-क्रि-य-ने-अ-यं-क-त्रे-
 हि-स-गो-व-ल-मि-ति-भा-ष्ये-त-व-ले-ख-दि-र-ता-र-इ-पु-हा-ह-त-मि-द्धा-व-स्यो-ति-अ-त-ए-वा-स्य-वि-या-मि-ति-वि-शो-ष-ग-म-ग-ह-ते-उ-
 ग-त-स्ये-वे-ति-अ-त्र-घ-जी-त्य-नु-द-त्यो-प-म-ग-स्य-घ-जी-त्य-व-सि-हे-ति-य-मो-य-मि-ति-भा-वः-मा-पि-क-मि-ति-स्य-हं-चे-द-भा-ष्ये-इ-उ-

अथयमपि मकृत्वा अथैव धाध को मक्रि नो व्याख्या मातः अभिनिहरति संघात ग्रहाणां व्याख्याना न ददाहामादिति
० नत्रय इति स्पष्टं पर्वो पस्ये के ति निरभ्योः अत्रोपसर्गाभां धात्वो यथा संख्या धात्वविषयकं वि के पा र्थे धातिपादकादित्य
र्थः यत्ते समिन्यत विषय के र्थे वृत्तमाना तस्मिन् वृत्त्यर्थः समि मु लो मुष्टिविषयका र्थे वृत्ते र्थे इत्यर्थः परिमोः अत्र
धोषविषयका र्था दानो रित्यर्थः यदा धा नो मनस्य चारो यथा प्राप्ति स्प च करण मधे षः राजो प शाय इति राज मसी पश
य नस्यापयो य इत्यर्थः हस्ताना ने चे निश्चय मेव व कृमाणा यः पूर्व विप्रतिषेधे नेति भाष्ये काशीनिका य इति काशी
निवो मदे श इत्यर्थः गो मयुनिका ये भावे धन कर्म व्यतिहा रेणा च शुका रो गा चः स्त्रिया मित्या दौ विप्रो षणा र्थः अत्रो
वयोः अनेनै रौपी मृगा न सं वध्यते अस्व गिते वा तः वृणो ते राः समुदा येना द्या दने ग स्पे इत्यर्थः आ द्यो ति किं प्रवरा गो
ः कल्पादिभ्य एजनेति वार्तिकं कल्पो र्थो मंत्रा एज गपता नो मिति च ना र्थः अथ शुकास्य येति सूत्रे विशेषणार्थ
निश्चय इति अपु विधान समा मर्थे नथा थादि स्वरो च न प्रवर्तने एव धो न र पट प्रकृति स्वरे रा मध्या दान्न मत्तरा ने
ना चैव सिद्धं था य धा जित्य स्पष्टं वृत्त्या स्वरे विशेषा भावा न्न व ह स्ता दाने चेति धनो वा धनार्थ ममेवे स्मादयो एव
मिष्टेति पगस्तं धनार्थे क इति स्यात्ता वा नि अधिपु ध्यर्थे मिति उदाहरण मा चैवो ध्यं मस्य वि प्रयो रधिकारोक्तः

ने

पतिष्ठंते स्मिन् धा नो नीति प्रस्यः वि द्यंति तस्मिन् नाना सीति विघ्न रति भाष्योक्तेः व्यधजपो अनुपसर्गे रस्योपसर्गे ने इत्यर्थः
राह्यध इति वप जायो मचमदः अनुपसर्गे चेति नुपसर्गाभावे चेत्तर्थात्तदाह कृगा रति मतो नुपसर्गे भिन्ने नुपपदे इत्य
र्थः एह इत्यनुपपत्त्यो लत्वं चेति पात्यते नश्चु व चो वध इत्यनेन रस्य वसमुदा यको यो ज्यो व्याख्या मातः अत्र
वधा दे शो ती हा नो निपात्यते इत्युदा न्न निवृत्ति स्वरे रा प्रत्यय च दत्तः स्वतं प्रवर्धे धनार्थ के त सिद्धे नुपसर्गादिति विज्ञा
पं वक्तुमिह वस्तुतो वधिः स्वतं त्राता स्ये वेत्युक्तं यत्र मा धव न वधे धन सिद्धे ता दौ ता र्थे मिह मिति त च मर जित्युक्तं व
ध इत्येव सिद्धे न इत्यस्यैव पृथक्ता व वस्था न्न धनं त धन प्र घाण प्र घाण प्र घाणो त धना प धनेति पातं ना ह न र दं ना
गते आ दे शा अप्र मत्त मृति वेति पट्ट ह यमपि संवेक मृति सूत्रे भाष्ये स्पष्टं आत्ते तो लो पे कृते पुत्र रा त्ति वृत्ति स्वरे
गोदा त्त्रः आ चे किं चो न रस तो दान्न त्वं वो धं अं ते ह न रस्य स्प सव त्र सव धः अथ वने अथ संवेधी धन इति विप्र
हाः कमापाधि व्याख्या नात्क मो पप दम धि करण मधेः अधिकारा ग्रहण मध्या तरति रा सा र्थे भावा दा विति
तत्र यथा भिधानं व्यवस्थाः अथ मने का ज भ्या ने त्या धात वत्स च स्य के यट् स्वर सः स्त्रिया मित्यधिकारः
कृत्य ल्युट इति यावत् अत्रोक्तं चिति अत्र पुं स्या स्त्री वलना इति वार्तिकोक्ते रिति भाष्यः मल्लुति रिति भाष्ये

श.शे.
११५

नैतर्हृत्प्यत इति वाह लकादिति भावः सापकादिति तेन वाह लकादृपीति भावः वर्तत इति संज्ञै ह वै इति स आदिति
भावः भावाहविति स पविधावधिकरणो धेति वार्तिकान्ततु च न करणसंग्रहः भूजो यं क्यपमावेति भूजो संज्ञाया मिति
सत्रस्य भाव्यस्वरसः पौ चर्येत्वादि भावो ज्ञेयनिपात्यते कुत्ति द्वयवत्रकत्रिका के भिधानसत्तेन त्रयगपि निपात्यः मृगय
निपातिमित्रा जंतल कृगावृध्वभावोः कृत्सावैति हीर्घाभावश्च निधात नादितयो अत न गोरिति सत्रात्ता हि धावव
येतः शृष्ट्वापि विधिरात्वे धिति भाव्यस्पष्टं तेना धा अंत धिरतरा यमीत्यादि सिद्धिः सर्वचात्ता दे ज्ञोः यनेवैति म
त्रद्वयं न कर्तव्यं हे प्रोपतिपेधः कृत्सादित्वात् सिद्ध इति अंतरपरिग्रह इति सत्रकै यदः आद्यं प्रजा अहेति नि हे इति
हं गदिफः गदिति निर्देशात् य के प्रत्यय सामान्या भावोपि मत्तधी य इति मत्तु शब्देन तद शील कृते ततो वद्वीहि
ः स्वाधेष्टो बोध्यः शरीरसुखमिति अर्थो मत्तु प्रमानस्य कर्तुः शरीरस्वास्था जनकं सुखमित्यर्थः कर्मणि किं
तल्लिकाया रत्ना नसुखं स्पृष्टादिति किं अग्नि कुंडलोपासने सुखं शरीरेति किं पुत्रस्य परिषत्तनं सुखं मान
मी प्रीतिरनुवायो इहं सुखं मजे यौ परतो वा इत्यादे ज्ञो वायुरित्येवं भाष्ये व्याख्यातं द्यौर्देर्धे अत्रोपधाया इत्यनुव
र्तनेणाविति क द्यौर्देरिति शिमा भागानु करणमार्गं तु ने कारेणा घपरणावगस्य द्यौर्दे उ पधाया इत्यथाने

गम०

नगो वृहस्वः स्यात्तस्मा मर्ष्यं चुरा लोपो मस्यदित्ययसं अथ ह स्त्रो करणाधिकरणा योरित्यनुवृत्तावपि यथासंख्यं
मास्वभित्वा तदलभ्य अत्रापि प्रायेणोति वर्तते अवहागदयस्त्रयोप्यधिकरणा साधनाः बहं कोनुः अनुदक विषयका यं प्र
जिपाहकांचे रुदं क इति निपात्यत इत्यर्थः द्यौर्दे क इति वा मरूपन्यायोन ह नो दे च नो पीतिकश्चित् गोदोहनमसाह
नयोर्वा हलका नद्य घ जेनेति बोध्यं आनाय इति निपात्यते जालं चेद्वाच्यमित्यर्थः जालं ब्रूवत्क जलघातन इति धातो जे
लितेति जालतः भगः वदमिति क्वचित्प्रयोग इति पत दुःखमुजगर्थ लकारः स्वार्थः खलवोरिति पचा यच एर चुरात्ता ते न
सुदुर्भा तृतीया पंचमी वियं अघे प्रसुदह इति सुप्रलंभ इति द्वितीये आहानि हलं भूतिः अत्र केवल शब्देन सूत्रोपस्थिता वि
रिक्तं मजीनीयमु पस गीं नरं व्यावर्त्येति न कर्म प्रवचनीय इतरः शब्दोवा न धनं यनो ह यहा स्वतीति सत्रोपात्रीति रिक्तं वि
पगात्सु सुलंभ मिति सत्यमिति द्वितीये के यद सुदुर्गो ह पस गीं नरं प्रतिषेधस्तु केवलसुद विषयत्वात् सत्यं मप्रित्यत्रैव भाष्य
प्रयोगात् आतो युचूर्णं बहा द यो नु वर्तते न न कर्तृ कर्मणो रिति दुष्याने इह दुष्यस्येति यथासही कृत्य च इति भाव
करणयो रिति च प्राप्तं निषिध्यते यदेतं इति अत्र चान ग्रहणार्थं वमानं के च कौच किं वा वाधमा भदिति पुनः कवि
धिः न किंचि अत्र दानोपदेशव नतीत्या घनु वर्तते दोषेति अत्र नासिकस्येति प्राप्तः वर्तितं त्योस्तानु जेति ने द

मनः किंचिदस्मद्विकल्पत्वाद्दयोर्यहो फलमावादाहमनेतेतिमनइत्येववक्तुं पुनः अलंख्येदसिमावलय के
 गारुतिनिवृत्तः अथपकृत्वाहमन्तभनोभायः कार्यः पक्षेऽस्य गृहोऽसमन्तभनरत्यस्यतः अलंकार इति भावेद्य
 अमेरुप्रणिहानेरत्तुत्रयायतीतिगार्थस्यनस्पेवकृतात्वस्यमत्रेतिदेहाः समानकर्तृकयोरित्यनेनमिहिमाशंकाहाप्र
 वेतिपूर्वतद्यसौयाचिन्वापश्चादपमयतेवस्मादिपरिवृत्तयतीत्यर्थोविवक्तिरितिभावःपरावारप्रवराणद्योप्रवेव
 निगचीसमानकर्तृकमत्ययदर्शनादुहव्रीतिः पूर्वकालेऽतितद्विशिष्टेयैवत्तमानादातोरित्यर्थः अतएवसमान
 कर्तृकयोः पूर्वकालेऽतितक्रियाप्रधानोतिदेहा इतिभाष्येनकर्तृकत्वमितिपूर्वतस्यप्रमानकर्तृकत्वस्यभेदद्युदित
 तेनानेकक्रियालाभपिमोत्रोदिवचनतिदेहा इतिभावः पूर्वकालत्वंचव्यवहितमपिः व्यवधानस्यवर्तदद्युदित
 तयैवलेनयवस्थाः अतएवमुक्तव्रजतिअद्यमुक्ताप्रवोव्रजिप्यतीत्याद्युपपत्तिः पूर्वविप्रतिपत्तिष्वेनेतिपुरस्ता
 त्प्रतिषेधकां गंरंभसामर्थ्यादित्यर्थः नत्वासेदं अनेनकिंत्वायंतिविधेयंकिंत्वितिषेधकश्रवणंस्यात्कृति
 किंनिगृहीतिः कृत्वादावितिअनुनासिकस्यकृत्यनोरुलीतिवर्तने-रुलीदावितिअतिदितामित्यतः कृती
 त्पन्ववर्त्तकितिचिन्तिव्याख्ययमित्यर्थः तेमद्वक्तुंचनकिदितिभावः सममेत-अनाजितिवयुदसन्तेननजसेदं

गाम
३३

शाव्यपद्वर्पदकेमत्यासत्यात्वंतोत्रपदक इत्यर्थः तेनस्वात्वाकालरत्याहो नदोषः अनजइत्येवसिद्धेपूर्वग्रहणं
 मस्यार्थेअधीत्येतियद्यपिप्रदांतपराधोरैकदेहोसिद्धोत्रोत्ररखेदेमुवापनेः पूर्वमेवसुसुथापितअपदइहना
 र्यवतत्रपलङ्गगात्रदोषः गतिकारकेत्यस्यामित्यत्वात्सुवतनवासमामः वात्सपीत्यस्यानेत्यपिचदामरतिवात्रिक
 न्यासः नांतानिदामितिप्रयोगमिमाद्येगावहवचनंआभीहापेः यद्यपिदामरूपस्यायनत्वात्सिद्धमथापिदिभाष्यायेइति
 सत्त्रेणोभयोर्विधानायवकारः तच्चसत्त्रसाधनांतरजन्यत्वसजातीयक्रियापेक्षयावैकाल्यरूपसाधनपेवकाल्यविषया
 ग्रादीनामेवग्रहणानतद्विषेयसमानादिसत्त्रेणात्वेनन्यापेनदलभत्वात् नाप्यनेनआभीहापेपदेविप्रतिषेधेनास्ये
 वेष्टुत्वेनाभीहापिणवतत्प्रवृत्तेः द्वित्वमिति नित्यवीमपोरित्युननद्यपिआभीहापिणमुत्नादिनाद्योतितंन
 द्याप्यथांतरापितद्विधानाद्वित्वरहितत्वोनंतद्योतनेसामर्थ्यमितिभावेनाकांक्षतेइतिपद्मापित्वाप्रकृत्यथाक्रि
 यामाः सर्वत्राकांक्षान्तथाप्याख्यातोपोत्रक्रियापात्राकांक्षानिषेधविषयः नाकांक्षितश्रुतिपुत्रः पाठः पुनः
 लज्जहयइतिकर्तृदिविवक्षापक्षेइत्यर्थः भावेद्योतो नदाहायेभुंक्तेइतिअत्रैवार्थेविभाष्यग्रहणंतात्यर्थ्या
 हकंः एतद्विषेयैकत्रोदिविवक्षापिपूर्वसत्त्वविषयेनूनसामानाभावादितिदिक् चोर्कारमात्रोशतीतिद्योरश

अशे
१२१

इमं चार्थेत्यर्थः नचात्रानुकरां चानितीतिपातत्वाव्ययत्वयोः सत्त्वान्ममनापत्तिः अरुर्हिपरित्यज्यतित्यनव
यस्येप्रनुवृत्तेरितिवाच्यवित्करासामर्थ्यात्तस्मिन्नेः यद्वाक्येऽसाधुत्वायः चोऽमाक्रोशतीत्येववोधः यथातथये
रः अस्यपयाप्रतिवचनेरतिविग्रहः वर्षप्रमाणेचवैधृष्टिः गोष्यदपरमितिगीष्यदपरंतणमितिइष्टंगीष्यद
नगमितितुनानभिधानात् प्राप्तेः केगीष्यदप्रमत्तमितिचेष्यतेइतिभाष्येस्पष्टं समकलाकृतं यथासंख्यमत्रेष्यते
। करणोहहिंसायांनानाचसमानेतिमिथेर्जसंसाथं वचनं हिंसायांनित्यसमासायंचतेनप्रत्ययेतुहतीयाप्रभृतीनीति
विकल्पेनसस्यात्रदाहयथविधीतिहस्तायेइतिव्याख्यानादर्थग्रहणं अधिकरणोवंचात्रसंज्ञायामित्याहु
ष्यतेतेनयामेवद्वयस्येग्रामवधंवद्वइतिन कषादिषुमएवेति सचाविशेषात्कृतं तस्मिन्नेतिवोधंशब्दे
तिएवंहिनामंचेरापहावश्यकंमुखकंलेनाद्यकृतेवधावतीत्यर्थः येनविनेतिएवंचयेनविनाजीवनंतदध्रुव
मितिफलितं यद्यपीतिक्वामिद्विस्मृतंनष्टेतिभावः उपपदेतिहिंसायांनित्यस्यादिः तेनयाक्रिकोप्यदममासासाध
द्वित्वंविनातयोवक्तुमशक्यमितिनात्ययं अस्मत्तिहृषोः अन्त्योः केह्यहमुपाप्यमुंकेहिमितिभावः गेहस्ये
तिव्याप्यमानतयाद्वयस्यादित्वमासेव्यमानत्वेमरासलेतस्येतिभा वः केवलंनरांमुलोसमासाभावोदित्वंवि

राम०
१२१